

15353

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
GENEL TÜRK TARİHİ ANABİLİM DALI

GÖK-TÜRKLER
(542-630)

DOKTORA TEZİ

T. C.
Yükseköğretim Kurulu
Dokümantasyon Merkezi

Hazırlayan:
Ahmet TAŞAĞIL

Danışman :
Prof.Dr.Gülçin ÇANDARLIOĞLU

İSTANBUL-1991

İÇİNDEKİLER

-ÖNSÖZ	I-III
-KISALTMALAR	IV
-GİRİŞ	V-XX
1-Kaynaklar	VIII-XIII
2-Kaynak Üzerinde Çalışmalar	XIII-XX

I. KISIM

I-GÖK-TÜRKLERİN MENŞEİ MES'ELESİ

1-Çıktıkları Yer Problemi ve Asıl Yurtları	1-3
2-Menşeyle ilgili Efsanevî Rivayetler	4-7
3-P'ing-liang Hun'ları ve Gök-Türklerle Bağlantıları	8-11

II-DEVLETİN KURULUŞUNDAN ÖNCE GÖK-TÜRKLER

1-Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıktığı Sırada Orta Asya'nın Durumu	12-13
2-Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı	13-16

III-GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

1-Bumın Kagan Devri(542-552)	17-20
2-Kara Kagan Devri(552-553)	20-21

IV-GÖK-TÜRK DEVLETİNİN YÜKSELİŞİ

1-Mukan Kagan Devri(553-572)	22-38
2-Taspar Kagan Devri(572-581)	39-46
3-İstemi Yabgu (552-576)	47-53
4-Taspar Kagan'ın ölümü ve taht Mücadelesi	54-57

V-GÖK-TÜRK DEVLETİNİN İKİYE AYRILMASI VE DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ

1-İşbara Kagan Devri(582-587)	57-83
a-Çinli Casus Ch'ang Sun-sheng'in Gök-Türkleri Bölme Planı	58-63
b-İşbara'nın Seferleri	63-65
c-Suei imparatoru Wen'in Gök-Türkleri Zayıflatmak için Yayınladığı Ferman ve etkileri	66-75
d-İşbara'nın Çin'in Siyasî Östünlüğünü Kabul Edışı	76-80
e-İşbara'nın Çin'den Askerî Yardım Alması	80-83
2-Baga Kagan Devri(587-588)	83-86
3-Tou-lan Kagan Devri(588-600)	87-94
a-T'u-li'nin Siyasî Güç Olarak Ortaya Çıkması	95-98
b-Tardu- Yang Su Savaşı	99-100
4-T'u-li'nin Çin'de Kagan Olması	100-103

5-Tardu'nun Askerî Gücünün Zayıflatılması	103-106
a-Tardu'ya Karşı Askerî Harekat ve Töles Boylarının isyanı	
6-Tardu'nun sonu ve Ch'i-min'in Doğu Gök-Türk Devleti Tahtına Oturması	
a-Ch'i-tan isyanının Gök-Türk ve Çin Askerlerince Bastırılması	110-111
b-Ch'i-min'in Çinlileşmek istemesi	112-117
VI-DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİİN PARLAK DEVRİ	
1-Shih-pi Kagan Devri(609-619)	117-128
2-Ch'u-lo Kagan Devri(619-621)	129-134
3-İl Kagan Devri(621-630)	135-150
VII-DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİİN ZAYIFLAMASI	151-157
VIII-DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİİN YIKILMASI	157-163
IX-BATI GÖK-TÜRK DEVLETİ	164-181
1-Tardu'nun Batı Alemiyle Münasebetleri	168-170
2-Ch'u-lo Kagan,(Kül Tardu Şad ve Ta-nai Tegin)	171-177
3-Batı Gök-Türk Devletinin Yeniden Kuvvetlenmesi ve yıkılışı(She-kuei ve T'ung Yabgu)	178-181

II.KISIM

METİNLER

A-T'UNG TIEN	182-214
B-TS'E-FU YÜAN-KUEI	215-273
C-TSU-CHİH T'UNG-CHİEN	274-347
-SONUÇ	348-354
-GÖK-TÜRKLERİN SOY KÜTÜĞÜ	355
-ÇİN HANEDANLARI KRONOLOJİSİ	356
-BİBLİYOGRAFYA	357-363
-HARİTALAR	

ÖNSÖZ

İki yüz yıl süren Gök-Türk tarihini aydınlatan kaynakların en önemlisi hiç şüphesiz, onların kendi dilleriyle yazdıkları Orhun Abideleridir. Ancak, bu abidelerdeki bilgiler tamamen II. Gök-Türk dönemine ait denebilir; çünkü I.Gök-Türk dönemi(542-630)hakkında bilgiler bir iki cümleden ibarettir. Bu yüzden Orta Asya Türk tarihini eski çağlardan modern zamanlara kadar aydınlatmakta en geniş malumata sahip olan Çince kaynaklar, I.Gök-Türk devri için de ön plana çıkmaktadır.

Türk adını resmî devlet adı şekliyle ilk defa kullanarak tarih sahnesinde zuhur eden Gök-Türkler(T'u-chüe) hakkında Çince vesikalara dayalı araştırmalar, batıda bundan tam 235 sene önce başlamıştı. Bu tarihten sonra müteaddit defa yine batılı araştırmacılar, Gök-Türklerle ilgili Çince vesikalar üzerinde çalıştılar. Ülkemizde Çin kaynaklarına bağlı ilk araştırma, batıda yapılandıktan iki yüz sene sonra yapıldı. 1957 yılında merhum Prof.Dr.B.Ögel, bu husustaki kaynaklara bir başlangıç yapmıştı. Merhum hoca 1967 yılında yönettiği bir doktora tezinde de o zamana kadar tercüme edilmemiş vesikaları bir Çinli öğrencisine çalıştırtmıştı.

Aslında batı ilim aleminde şarkiyatçılar ve Türkologlar arasında Orta Asya üzerine araştırmalar,her devirde ilgi çekmiştir. Bununla birlikte geçen asrın sonlarında Orhun Abidelerinin okunması, Gök-Türk tarihine karşı olan merakı çok daha fazla artırdı. Bu hadiseden sonra kitabeler hakkındaki araştırmalar, Gök-Türk tarihi için ön plana çıkmıştır. Fakat, bu bilgilerin

yetersiz olması yine de araştırmacıları Cince vesikalara yöneltiyordu. Cince vesikalardan faydalanmak için mutlaka iyi Cince bilmek gerekiyordu ki; bu da o zamanın şartlarında oldukça zordu. Bu sebeple Türkologlar, kitabelerdeki bilgileri, Çin kaynakları ile karşılaştırırken, daha önce yapılmış tercümelerden faydalandılar(J.De Guignes, Yakinef, St. Julien ve Chavannes'ın eserleri). Fakat, bu tercümelerde yapılmış hatalar, Türkologlar tarafından da tekrar ediliyordu. 1958 yılında Wiesbaden'de Liu Mao-tsai'ın, Gök-Türklerle ilgili metinleri tercümesi en iyi kabul edilmiş ve bu tarihten sonra Liu'nun eseri kullanılmaya başlanmıştır. Batı Gök-Türkleri için de 1903'ten beri Chavannes'ın eseri kullanılıyordu.

Gök-Türklerle ilgili Cince metinler üzerinde çalışmaya başladığımızda önce, kaynak değerlerini aşağıda belirttiğimiz, henüz tercüme edilmemiş bir çok vesika gördük. Bu vesikalar 545-630 yılları arasına tekabül ediyordu. Bunun yanında günümüze kadar yapılan bütün çalışmalar tercüme mahiyetinde idi. Sinologlar, kendi uğraştıkları vesikaları Fransızca, Rusça, Almanca gibi dillere tercüme etmişlerdi. Aslında her sinolog kendi uğraştığı vesikaları incelemişti. Neticede ortaya çeşitli kaynakların tercümeleri çıktı. Diğer taraftan bütün vesikaların bir araya toplanıp değerlendirilmesi yapılmadı.

Bütün bunları göz önüne alarak önce kaynaklar arasında bu zamana kadar tercüme edilmemiş vesikaları taradık. Sonra elde ettiğimiz metinleri tercüme ettik. Bu tezimizin ikinci kısmını

oluşturdu. Diğer taraftan bu zamana kadar bütün Çince vesikaların incelenerek, I. Gök-Türk dönemiyle ilgili bir monografinin yapılmamış olması sebebiyle, bu devirle ilgili bütün vesikaları toplayarak değerlendirdik. Ortaya çıkan bu sentez tezimizin birinci kısmını teşkil etti.

Tezimin hazırlanması sırasında bu konu üzerine beni sevk eden ve yardımlarda bulunan danışman hocam Prof.Dr. Gülçin Candarlıoğlu'na teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ayrıca teşvik ve tavsiyelerinden dolayı hocam Prof.Dr.Abdülkadir Donuk'a ve tashihlerime yardım eden arkadaşım Yrd.Doç.Dr. Cevat Türkel'i'ye şükranlarımı sunarım.

Ahmet Taşağıl

-IV-
KISALTMALAR

ATiM: Alttürkische inschriften Der Mongolei(Petersburg)

Bkz: Bakınız

BSOAS: Bulletin of the School of Oriental And African Studies
(London).

CAJ: Central Asiatic Journal(The Hague).

Chavannes: Documents Sur Les Tou-kioue Occidentaux, Petersburg,
1903(2. baskı Paris 1941).

CS: Chou Shu(Chou hanedanı yıllığı)

CTS:Chiou T'ang Shu(Eski T'ang Hanedanı yıllığı)

DTCF:Ankara Üniversitesi, Dil,Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi

HTS: Hsin T'ang Shu(Yeni T'ang Hanedanı yıllığı).

JA: Journal Asiatique(Paris).

Liu: Liu Mao-tsai, Die Chinesischen Nachrichten zur Geschichte der
Ost-Türken,I-II, Wiesbaden, 1958.

MSFou: Memoire de la Societé Finno-ougrienne(Helsinki).

Pien-cheng: Kuo-li Cheng-chih Ta-hsue, Pien-cheng Yen-chio Suo
nien-pao(Taipei).

PCS:Pei Ch'i Shu (Kuzey Ch'i Hanedanı yıllığı).

PS:Pei Shih(Kuzey tarihi, kuzey hanedanları tarihi).

SS: Suei Shu(Suei Hanedanı yıllığı).

TC: T'ung Chih

TCTC: Tsu-chih T'ung-chien

TED:İstanbul Üniversitesi,Edebiyat Fakültesi,Tarih Enstitüsü Dergisi

TFYK:Ts'e-fu Yüan-kuei

TM: Türkiyat Mecmuası

TP: T'oung Pao

TT: T'ung Tien

UAJhb: Ural-Altaische Jahrbücher(Wiesbaden)

WHTK: Wen-hsien T'ung-k'ao

GİRİŞ

Türk adını tarihte resmî devlet adı şekliyle ilk defa kullanarak, bu millete isim verme şerefini kazanan Gök-Türkler hakkında araştırmalar, batı ilim alanında iki yüz sene önce başlamıştır. Bununla birlikte ülkemizde ise ancak elli yıl önce, bu konuda incelemelere teşebbüs edilmiştir.

Gök-Türk (Kök-Türk) diye isimlendirilerek diğer Türk topluluklarından ayrılan bu devletin asıl ismi, Türk veya Türük idi. Bu isim Çin kaynaklarında iki heceli olarak T'u-chüe şekliyle kaydedilmişti. Gök-Türklerin kendi dilleriyle yazdıkları tarihî vesikaları Orhun Abidelerinde(Kül Tegin, doğu cephesi, satır 3 ve Bilge Kagan , doğu cephesi, satır 3) bir yerde Gök-Türk(Kök-Türk) olarak zikredilmiştir. Buna istinaden W.Bang tarafından 1896 yılında Kök-Türk şekliyle tanıtılmasından beri(Zu den Köktürkischen inschriften, TP, VII, 1896), Gök-Türk(Kök-Türk) adıyla zikredilmektedir. Bu tabir "Gök'e mensup, ilahî Türk manasına gelmektedir(bkz.İ.Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, İstanbul 1987, s.89).

552 yılında istiklalini ilan ederek resmen kurulmasıyla birlikte Gök-Türk devleti, kısa zamanda büyüdü. En büyük düşmanları gördükleri Moğol Juan-juan'ları tamamen imha edinceye kadar takip ettiler ve sonunda tarihten sildiler. Aynı zamanda Kuzey Çin'deki iki devlete siyasî alanda büyük üstünlük sağladıkları gibi yıllık vergiye dahi bağladılar. Güney batıda Akhun(Eftalit) devletini ortadan kaldırarak, o zamanın dünyasının kominikasyonunu sağlayan ipek yolunu ele geçirip dünya

ticaretinde söz sahibi oldular. Arkasından Sasanî imparatorluğunu baskı altına alıp, zayıflattılar. islâm orduları kuvvetten düşen Sasanî'leri kolayca yendiler ve islâmiyet iran topraklarında hızla yayıldı. Bizans dahi uzakta olmasına rağmen Gök-Türk baskısından kurtulamamıştı. Gök-Türk orduları, Bizans'a ait kaleleri feth ettiği gibi(Kırım'da Kerç), Azerbaycan ve Kafkaslarda da istilâ hareketlerinde bulundu. 582 yılında Çin entrikaları neticesinde ikiye ayrılan Gök-Türk devleti 530 yılına kadar Batı ve Doğu Gök-Türk devletleri olmak üzere iki kısımda devam etti. Doğu Gök-Türk devleti çok kuvvetli olduğu dönemler geçirdiği gibi 615 yılında Çin imparatorunu Yen-men kalesinde kuşatmayı başardı. Bu devlet 627 yılına kadar gücünün zirvesinde devam etmesine rağmen, şiddetli kışlar sayesinde çıkan kıtlık, kanunların bozulması ve benzeri sebeplerle kısa zamanda zayıfladı ve 630 yılında yıkıldı. Batı Gök-Türk devleti de komşuları üzerinde derin izler bırakarak varlığını 630 yılına kadar sürdürdü. Bu tarihten sonra hanedan ailesinden gelen beyler küçük devletçikler halinde varlıklarını devam ettirdiler.

682 yılında kurulan ikinci Gök-Türk devleti kısa zamanda toparlandı. Eski gücüne kavuştuktan sonra devrinin en kuvvetli devletlerinden biri haline geldi. 727'yılı civarında ve 732 735'te Türk kültür tarihinin en önemli abideleri olan Orhun Yazıtları dikildi. Ancak, bundan sonra II. Gök-Türk devleti fazla yaşayamadı ve 742-743 yıllarında yıkıldı.

542-630 yılları arası Gök-Türk tarihini ele almaya çalıştığımız

tezimiz iki kısımdan müteşekkildir. Birinci kısımda bütün kaynakların ışığında yukarıdaki tarihler arasında Gök-Türk tarihini değerlendirdik. İkinci kısımda ise bu zamanda kadar, bir başka dile tercümesi yapılmış olan T'ung Tien, Ts'e-fu Yüan-kuei ve Tsu-chih T'ung-chien adlı üç mühim kaynağın Gök-Türklerle ilgili bölümlerinin tercümelerini verdik.

542-630 yılını esas almamızın birinci sebebi Orhun Abidelerinin, II. Gök-Türk devleti(682-744) hakkında nisbeten bilgi vermiş olmasıdır. Diğer taraftan bu döneme ait kitabelerdeki bilgilerin değerlendirilmesi R.Giraud tarafından yapılmıştır. Chang Jen-t'ang ise Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kuei'deki metinlerin 618-744 arasına tekabül eden yerlerini tercüme etmiştir. Liu ise başından sonuna kadar sadece yıllıklardaki bilgilerin tercümesini vermişti. Dolayısıyla 545-618 arasında Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kuei'in Gök-Türklerle ilgili kısımlarına dokunulmamıştır. Chavannes da sadece yıllıklardaki Batı Gök-Türk bölümlerini ve Batı ülkeleri denilen Türkistan'ın küçük şehir devletçiklerinin tercümelerini yapmıştı. T'ung Tien gibi bir eserin tercümesi ise hiç yapılmamıştı.

Dolayısıyla biz, T'ung Tien'de ve Ts'e-fu Yüan-kuei'de 545-630 yılları arasına tekabül eden metinleri, Tsu-chih T'ung-chien'de ise 545-618 yılları arasındaki vesikaları esas alarak tercümeler yaptık. Bu tercümler tezimizin ikinci kısmını oluşturdu.

Bu zamana kadar yapılmayan bir başka konu ise bütün vesikaların ışığında 542-630 yılları arasında Gök-Türk tarihinin

değerlendirilmesinin yapılmamış olması idi. Bu sebepten adı geçen tarihler arasındaki bütün Çince vesikaları tarayarak, Gök-Türk tarihinin monografisini yapmaya çalıştık. Konu bütünlüğü açısından eksiklik olmaması için Gök-Türkler hakkında batı alemindeki kaynaklardan istifade etmiş eserlerden faydalanarak, Gök-Türklerin batı daki faaliyetlerini de ele aldık.

1-KAYNAKLAR

CHOU SHU:

629 yılında Ling-hu Te-feng tarafından yazılmıştır. Elli ciltten oluşmaktadır. Gök-Türkler hakkında bilgi veren ilk kaynak olması sebebiyle ayrı bir öneme sahiptir. 557-580 yılları arasında hüküm süren Chou hanedanının yıllığıdır. Ancak, Gök-Türklerin 557 öncesi hakkında da epey malumat vardır. Ellinci ciltte müstakil Gök-Türk bölümü mevcuttur. Burada yabancılar cildinin ilk bölümünü Gök-Türkler teşkil etmiştir. Efsanevî bilgilerle karışık olarak başlayan Gök-Türk bölümü Bumın'ın Kagan oluşuyla ve Çinle ilk siyasî münasebet kurulmasıyla birlikte tarihî vesikaları vermeye başlamaktadır.

Bu yıllığın ilk sekiz cildini teşkil eden imparatorlar bölümlerinde kısa cümleler halinde Gök-Türkler hakkında malumata tesadüf edilmektedir. Dokuzuncu ciltte prenses A-shih-na'nın biyografisinden başlayarak, Gök-Türk ülkesiyle ilgili bütün Çinli devlet adamlarının biyografilerinde çok kıymetli bilgi

bulunmaktadır. Özellikle ellinci ciltteki Gök-Türk bölümünde kayıtlı kısa vesikaların daha geniş söz konusu biyografilerde mevcuttur. Bu çalışmamızda Chou Shu'nun Taipei 1987 baskısını kullandık.

PEİ CH'İ SHU:

Li Te-lin tarafından yazılmaya başlanan bu eseri, onun ölümünden sonra oğlu Li Po-yüe, 636 yılında tamamlamıştır. Müstakil Gök-Türk bölümü olmayan Pei Ch'i Shu da elli ciltten oluşmuştur. imparatorlar bölümlerinde ve şahıs biyografilerinde kısa da olsa Gök-Türklerle ilgili vesikalar vardır.

Pei Ch'i hanedanı 550-576 yılları arasında hüküm sürmüştür. Tezimizde Pei Ch'i Shu'nun Taipei 1987 baskısından faydalandık.

SUEİ SHU:

Seksen beş ciltten oluşan Suei hanedanı yıllığı Suei Shu 636 yılında Wei Cheng tarafından tertip edilerek, tamamlanmıştır.

Seksen dördüncü ciltte müstakil Gök-Türk ve Batı Gök-Türk bölümleri kayıtlıdır. Chou Shu 50'den daha çok vesika ve vardır. imparatorlar bölümlerinde de Chou Shu'ya göre daha fazla bilgi vardır. Şahıs biyografileri ise diğer yıllıklarda olduğu gibi vesika bakımından daha zengindir. Burada Taipei 1987 baskısından faydalandık.

PEİ-SHİH:

659 yılında Li Yen-shou tarafından yazılan Pei-shih (Kuzey tarihi)yüz ciltten müteşekkildir.

Kuzey-güney hanedandanları(Nan-pei Ch'ao) döneminde 386-618 yıllarına tekabül eden kuzey hanedanları; Kuzey Wei, Kuzey Ch'i, Chou ve Suei hanedanları dönemlerini anlatmaktadır. Doksan dokuzuncu ciltteki Gök-Türk bölümü Chou Shu 50 ve Suei Shu 84'ün muhteva bakımından aynısıdır. Ancak cümlelerde bazen farklılıklar göze çarpmaktadır. İmparatorlar ve diğer şahıs biyografilerinde farklı bilgi yoktur. Burada Pei-shih'nın Taipei 1987 baskısını kullandık.

T'UNG TIEN:

Gök-Türk kültür tarihi açısından en zengin malzemeyi bulabildiğimiz T'ung Tien, 801 yılında Tu Yu tarafından yazılmış bir tarihi ansiklopedidir. 197, 198 ve 199. ciltlerde müstakil Gök-Türk bölümleri bulunmaktadır. Unvan bakımından en zengin Gök-Türk bölümü buradadır. Kendisinde sonra yazılacak olan TFYK ve WHTK gibi ansiklopedilere kaynak oluşturmıştır.

Gök-Türk tarihi ile ilgili bilgiler kuruluşlarıyla beraber başlamakla birlikte 618 yılından sonraki malzeme daha bol ve teferuatlıdır. Chou Shu, Pei Ch'i Shu ve Suei Shu'da mevcut olmayan bilgilerden bahis vardır. Chiou T'ang Shu, Hsin T'ang Shu gibi T'ang hanedanının en önemli kaynaklarından önce yazılmış olması, ona ayrı bir değer katmaktadır. Batılı araştırmacıların bazıları T'ung Tien'deki bilgilere değinmişlerse de hiç kimse tam olarak tercüme etmemiştir. Bu sebeple T'ung Tien 197'deki Gök-Türk, 199'daki Batı Gök-Türk bölümlerinin tercümesi tezimizin ikinci kısmında verilmiştir. 198. cilt 603 sonrası fetret devrine.

ve II. Gök-Türk devletine aittir. Bu yüzden söz konusu cildin tercümeleri koyulmamıştır.

CHİOU T'ANG SHU:

Eski T'ang kitabı adını taşıyan bu yıllık, Beş hanedan(Wu-tai) döneminde 945 yılında Liou Hsü tarafından yazılmıştır. 200 ciltten müteşekkil bu eserin 194. cildinin birinci kısmı Doğu ve II. Gök-Türk devletine, ikinci kısmı da Batı Gök-Türklerine ayrılmıştır. Batı Gök-Türklerinin devamında diğer küçük Türk boyları hakkında da bilgi vardır. imparatorlar bölümleri ve diğer şahıs biyografileri çok zengindir. Aslında Gök-Türklerin menşeyinden bahsetmeyen tek yıllık budur. Ancak, 617 yılı öncesinin Suei hanedanı yıllığında olduğu belirtilmiştir. 617-907 yılları arasını ihtiva eden bu yıllıkta, 821'den sonra olaylar daha teferruatlıdır. Konumuz açısından ilgili olan sadece ilk on üç yıl(617-630) incelenmiş ve değerlendirilmiştir.

TS'E-FU YUAN-KUEİ:

1005-1013 yılları arasında yazılmış 31 asıl ve 1102 ufak bölümden oluşmuştur. imparatorun emri ile Wang Ch'in-jo ve Yang i başkanlığında bir heyet tarafından meydana getirilmiştir. Bin yıllık olaylar, çeşitli sülalelere ait vesikalar konulara göre ayrılarak ansiklopedi şeklinde bir araya getirilmiştir. Vesika ve hacim bakımından en geniş eserdir. Bu eserdeki 545-630 yılları arasına tekabül eden bilgileri taradık ve tercüme ettik. Neticede ortaya çıkan Gök-Türklerle ilgili zengin belgeleri tezimizin tercüme kısmına koyduk.

HSİN T'ANG SHU:

Wo Yang-hsiou ve Sung Chi tarafından on altı yıllık bir çalışma sonucunda yazılan bu eser 1060 yılında tamamlanmış, 225 ciltten meydana gelmiştir.

215. cildin birinci kısmında Gök-Türkler, ikinci kısmında Batı Gök-Türkleri anlatılmıştır. Bu bilgilerin T'ung Tien 197' deki Gök-Türk bölümünden iktibas edildiği anlaşılmaktadır. Chiou T'ang Shu'dan ayırd edilmesi için daha sonraları Hsin(yeni) ismiyle birlikte zikredilmiştir. Bu yıllıkta da konumuzla ilgili olan(617-630 yılları arasındaki bilgileri değerlendirdik.

Hsin T'ang Shu, Chiou T'ang Shu'da olmayan bazı bilgileri ihtiva ederken, onda olan bazı bilgilerden ve de biyografilerden bahsetmemektedir .

TSU-CHİH T'UNG-CHİEN:

Çin tarihinin en önemli kronolojik kaynağı olan bu eser 294 cilt olarak, Ssu Ma-kuang tarafından 1085 yılında bitirilmiştir. M.ö. 403-m.s.959 yılları arasını ihtiva eden çok zengin bilgilerden meydana gelmiştir. Müellif on dokuz yıllık çalışma sırasında 320'den fazla kitaptan faydalanarak, hadiseleri kronolojik sıraya göre dizmiş ve güzel bir uslupla anlatmıştır. Özellikle kaybolan bir çok vesikayı burada bulmamız eserin değerini çok daha artırmaktadır.

545-630 arasına tekabül eden devrede yıllıklarda bulamadığımız bir çok vesikaya burada tesadüf ettiğimiz için bu devre ait kayıtların tercümesini ikinci kısımda verdik.

T'UNG CHIH:

Cheng Ch'iao tarafından 1150 yılında yazılmıştır. Gök-Türklere ait çok kısa bir soy kütüğü kısmı vardır. Bu eserin de T'ung Tien'den etkilendiği anlaşılmaktadır.

WEN-HSiEN T'UNG-K'AO:

Ma Tuan-lin tarafından 1254 yılında yazılmış; ancak 1319'da yayınlanabilmiştir. 348 ayrı cilde sahip olan bu eserin 343. cildi Gök-Türklerle ilgilidir. T'ung Tien'i kendisine misal alan eserlerdendir.

2- KAYNAKLAR ÜZERİNDE ÇALIŞMALAR:

Batı ilim aleminde her zaman ilgiyle takip edilen şarkiyat araştırmaları, coğrafi keşiflerin yapılması, ilim ve teknikte ilerleme neticesinde 18. yüzyıldan itibaren büyük bir hız kazanmıştır. Yeni bulunan yerler, Uzak Doğu, Hindistan ve Orta Doğu milletleri üzerine araştırmalar sürerken dikkatler Orta Asya Türk tarihine çekilmeye başlamıştır. Çin yıllıklarındaki bilgiler bu hususta başı çekerken, eski Grek ve Latin kaynakları, daha sonra Arapça ve Farsça eserler bunları takip ediyordu. Şarkiyatçılar (Orientalist) büyük bir hızla bunları incelemeye koyulmuşlardı.

Gök-Türk tarihi ile ilgili Çin kaynaklarına dayalı ilk araştırma 1756-58 yıllarında, J.De Guignes tarafından Fransa'da yapıldı(Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongol et des Autres Tartares Occidentaux, Paris,1756-58, 5. cild; Türkçe terc. Hüseyin Cahit Yalçın,İstanbul 1325h). Zamanının şartlarında

oldukça iyi sayılan bu eser çok geçmeden ilmi değerini yitirmiştir. Sinoloji alanındaki gelişmeler ve diğer araştırmalar, De Guignes'in vardığı neticelerin olumsuz olduğunu, Çince isimlerin yanlış okunduğunu göstermiştir.

Gök-Türk tarihi üzerine batıda yapılan ikinci büyük çalışma, N.Yakinef Biçurin'in " Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavşih v Sredney Azii v Drevneye Vremena"(Sanktpeterburg,1851; 2. baskı 1950 Moskova-Leningrad) adlı eseridir. Daha çok yıllık ve ansiklopedilerdeki Gök-Türk bölümlerine dayalı olarak yapılan 12. yüzyıla kadar Orta Asya ile ilgili özet çalışmada Çince okuma hatalarının yanında Batı Gök-Türk kaganı Tardu'yu 480'li yıllarda yaşamış göstermek gibi bir çok hatalara düşülmüştür.

Ansiklopedik eserlere dayalı çalışmalara bir misal de St.Julien'in eseri(Documenta sur les Tou-kioue,JA, 1884 ve de kitap olarak Paris 1877)'dir. Yakinef ile istişare halinde, 1726 yılında meydana getirilmiş olan Pien-i-tien adlı ansiklopediye bağlı olarak, yıllıklardan iktibaslarla Gök-Türklerle ilgili bilgileri tercüme ederek yayınlamıştır. Bu eserde de bir çok tercüme, filolojik ve tarihle ilgili hatalara rastlanmaktadır.

19. yüzyılın sonlarına doğru Orta Asya'ya karşı şarkiyatçılar ve diğer ilim adamları arasındaki ilginin arttığı görülmektedir. Bu sıralarda Orta Asya'nın iç kesimlerine gezi kazı ve benzeri araştırma gezileri tertip edilirken, ilim dünyası bir büyük keşfe daha sahne oldu. 1728 yılında İsveçli subay Strahlanberg tarafından ilim alemine ihbar edilen Orhun Abidelerinin okunması 1893 yılında vuku bulmuştur(W.Thomsen,

L'inscriptions de l'Orkhon dechiffr  ,MSFOu,V,1896) Gök-Türk ve Türk tarihinin en önemli yazıtları olan bu kitabelerin okunması Gök-Türk araştırmalarında yeni bir çığır açmıştır. Yazıtlardaki   zel isimlerin okunup, açığa çıkmasıyla, bir çok Çince ismin, unvanın Türkçe karşılığını tesbit etmek mümkün olmuştur. Ayrıca II. Gök-Türk devleti dönemiyle ilgili teferruatlı malumat elde edilmiştir. Bundan bir kaç yıl sonra Gök-Türk deyimi ilk defa kullanılmıştır(W. Bang,  ber die K  kt  rkische inschrift auf der S  d Seite des K  l Tegin Denkmals, Leipzig 1896). Aslında kitabelerin okunması gibi önemli bir gelişme Türkologların   o unu Gök-Türkler   zerine araştırma yapmaya sevketmiştir. Bu zamana kadar sadece sinologlar tarafından yapılan araştırmalar ön planda iken artık Gök-Türklerin kendi dilleriyle yazdıkları kitabeler önem kazanmıştır.

Ancak kitabeler taşıdıkları bütün bu kıymetlerine rağmen yine de Gök-Türk tarihi için yetersiz kalmaktadır. Özellikle 542-630 arasındaki devreye ait kayıtlar son derece azdır. Bunu kitabelerin okunmasının ardından yazılan E.Chavannes, "Documents sur les Tou-kioue Occidentaux, Petersburg 1903(2.baskı Paris 1941)" adlı eserden anlamak mümkündür. Chavannes, Batı Gök-Türkleri hakkında vesikalar adlı bu eserinde ağırlığını 627 yılından sonraya vermek üzere yıllıklardaki Batı Gök-Türklerine ve Türkistan'ın küçük şehir devletlerine ait metinlerin tercümesini vermiştir. Chavannes'in eseri her bakımdan De Guignes, Yakinef ve Julien'in araştırmalarından daha doğru ve sağlam temellere oturmıştır. Diğer taraftan Grek kaynaklarındaki Gök-Türkler

hakkındaki bilgilerle mukayese etmiş olması esere ayrı bir değer katmaktadır.

Fakat, Batı Gök-Türkleriyle ilgili vesikalar muhtevallı bu eserde 618 yılı öncesine ait eksik vesikalar vardır. Özellikle Batı Gök-Türk ülkesine gitmiş veya alakalı şahsiyetlerin biyografilerinin tercüme edilmemesi eksiklikler(P'ei Chü, Ts'uei P'eng, Wei Chie ve benzeri). Bunun yanında kendisinin esas kabul ettiğı Chiou T'ang Shu ve Hsin T'ang Shu'dan çok önce yazılmış olan T'ung Tien gibi çok önemli bir eseri tercüme etmemiştir. Kronolojik vesika bakımından en zengin eser Tsu-chih T'ung-chien'deki bilgileri de tercüme etmemiştir. Ancak, Chavannes'ın kendisi de yıllıklardaki vesikaların eksik olduklarını görmüş ve daha sonra Ts'e-fu Yüan-kuei'e dayalı olarak "Notes Additionnelles sur les Tou-kioue Occidentaux, Petersburg 1903" adlı eseriyle telafi etmeye çalışmıştır. Burada da 618 yılı öncesi eksiktir. Bu tarihten önceki vesikalar tercüme edilmemiştir. Bununla birlikte bazı isimlerin hatalı okunmuş olmasına rağmen yukarıda söylediğimiz gibi Gök-Türk tarihi hakkında o zamana kadar yapılmış en iyi çalışmadır.

1915 yılında yine Fransız P.Pelliot, Türk ismi hakkında üç sayfalık bir makale yayınlamıştır(L'Origine de Tou-kioue, Nom Chinois de Turc, TP, XVI, 1915). Gök-Türk tarihi hakkında fazla bir şey getirmeyen bu makale, daha çok Türk isminin Çincesi ve fonetiğı üzerinedir.

Gök-Türk tarihi hakkında Çin kaynaklarına bağlı olarak yapılan en hacimli araştırma Liu Mao-tsai'ın eseridir(Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken(T'u-küe),2

cild, Wiesbaden, 1958). Yıllıklardaki Gök-Türklerle ilgili bütün metinlerin tercümesi esas alınmış ve Almanca'ya çevrilmiştir. Bu konuda yazılanların en mükemmeli olarak kabul edilen bu eserde vesika eksiklikleri göze çarpmaktadır. Her şeyden önce Swei Shu'da kayıtlı bir çok biyografi tercüme edilmemiştir. Fakat, bu biyografilerin bazı hadiseleri aydınlatmakta anahtar vazifesi gördüğünü müşahade etmekteyiz. Dolayısıyla bu biyografilerdeki vesikalar başka hiç bir yerde yoktur ve çok önemlidir. Bundan başka Tsu-chih T'ung-chien'de yıllıklarda olmayan bir çok vesika vardır. T'ung Tien özellikle unvan bakımından çok zengindir. Büyük bir ansiklopedi olan Ts'e-fu Yüan-kuei de yıllıklardan daha zengin malzemeye sahiptir. Bu metinlerin tercümesi yapılmamıştır.

Bunu takiben 1960 yılında R.Giraud, Orhun Abidelerine dayalı olarak II.Gök-Türk devletini siyasi ve teşkilat yönünden incelemiştir(L'Empire de Turc Celestes, Paris 1960).

1968 yılında Macaristan'da H.Ecsedy, "Trade and War Relations Between the Turks and China in the Second half of the VIth Century"(Acta Orientalia, XXI, Budapest, 1968) adlı makalesiyle 545-589 yılları arasındaki Gök-Türk - Çin Ticarî ilişkilerini tetkik etmiştir. Sadece yıllıklardaki Gök-Türk bölümleri ve Tsu-chih T'ung-chien'deki bilgiler esas alındığı, biyografiler kullanılmadığı için yetersiz olduğu noktalar bulunmaktadır.

Gök-Türk dönemi hanedan yıllıkları olan Chou Shu, Swei Shu, Hsin T'ang Shu'daki bilgiler, Liou i-t'ang tarafından Pien-cheng Yen-chio Suo dergisinin(Taipei, 1981) 12. sayısında açıklanmaya çalışılmıştır. Bu müellif Swei ve Hsin T'ang Shu'daki Batı Gök-

Türk bölümlerinin açıklamalarını aynı derginin 14. sayısında yapmıştır(1983). Uygurca ve Moğolca isimlerle Gök-Türk isimlerinin Çincelerini mukayese ederek neticeye varmak istemiş ise de başarılı olduğu kabul edilemez çünkü, Uygurca'da kullanılan (Beşir, Hasan gibi) Arapça isimleri karşılaştırma yapmaya, fonetik benzerliklerden çözüm yolları ararken pek çok hataya düşmüştür.

Taiwan'da yapılan bir diğer araştırma Lin En-hsien'in T'u-chüe Yen-chio, Taipei,1987 adlı eseridir. Liu Mao-tsai'in eserinden sonra en hacimli eser sayılabilir. Ancak, yazar bölümlere ayırdığı konu başlıklarında sık sık aynı bilgi ve konuları tekrar etmektedir. Bunun yanında yıllıklardaki Gök-Türk bölümlerine bağlı kalmış ve biyografilere, imparatorlar bölümlerine oldukça az müracaat etmiştir. Ayrıca yaptığı soy kütüğü listesinde eksikler vardır.

Gök-Türklerle ilgili Çin kaynaklarına dayalı son araştırma Japon T.Hayashi tarafından yayınlanmıştır(Development of a Nomadic Empire, Bulletin Ancient and Orient Museum,XI, Tokyo, 1990). 618 sonrasını incelemeyi hedefleyen bu makalede, aslında Gök-Türk - Çin ticaret ilişkileri ele alınmaya çalışılmıştır. Ancak, Çin kaynaklarının Sui imparatorluğunun sonunda isyanlar çıkması(616-617) ve bazı asi Çinli devlet adamlarının Gök-Türklerle bağlanmasını Gök-Türklerin kuvvetlenmesinde asıl sebep olarak göstermektedir. Halbuki Çin yıllıkları bile bu sırada kuzeye çıkan Çinli asi devlet adamlarına kaganın bizzat asker verdiği, Gök-Türk lere teslim olan halkın ise dağların vadilerin arasında yaşadığı ve hiç bir askerî faaliyet göstermediklerini anlatmaktadır.

Ülkemizde Gök-Türkler hakkında ilk ilmi çalışma A.M.V.Gabain tarafından yayınlanmıştır(Köktürklerin tarihine kısa bir bakış,DTCF, II/5 ve de VIII/3,1950). Daha ziyade kitabelere bağlı olarak II.Gök-Türk devletinin ele alınmaya çalışıldığı bu makalede I. Gök-Türk devleti dönemine ait çok kısa malumat vardır. Buna rağmen Gök-Türklerin Çinle ilk siyasî temas kurmasını 556 yılına koymak gibi büyük karışıklıklar yapılmıştır.

Rus Yakinef ve Fransız Julien'in eserlerine ve arkeolojik kazılara dayalı çalışmalardan faydalanmak suretiyle A.N.Kurat, bir makale yayınlamıştır(Göktürk Kağanlığı, DTCF,X,1-2, 1952). Bizzat Çince metinlerden faydalanmadığı anlaşılan Kurat, Julien ve Yakinef'in hatalarını tekrar etmiştir. Mesela 545 yılı, 535 olarak gösterilmiş; Tardu 480'li yıllarda yaşamış gibi bariz karışıklıklar tekrar edilmiştir. Ayrıca I.Gök-Türk devleti 552-588 yılları arasında varlığını sürdürmüş; sonra Doğu Gök-Türkleri anlatılırken Tou-lan kagan ile Ch'i-min Kagan aynı şahıs olarak belirtilmiştir. Kao-Ch'ang'lılar da yine Yakinef'ten iktibaslı hatalı olarak Uygurlar olarak izah edilmiştir. Bunlar gibi bir çok yanlış tarihlere ve isimlerin karıştırılmasına tesadüf edilmektedir.

Ülkemizde Çince metinlere dayalı ilk Gök-Türk tarihi çalışması B.Ögel tarafından(Doğu Göktürkleri Hakkında vesikalar Notlar, Belleten, 81, 1957) yayınlanmıştır. Chou Shu ve Suei Shu'daki Gök-Türk bölümlerinin menşeyle ilgili kısımlarındaki efsanevî rivayetler Bunun zamanına kadar tercüme edilerek açıklanmıştır. Çok iyi izahatların yapıldığı bu makalede diğer

Türk boyları, Moğol kabileleri ve Hun'larla olan ortak noktalar mukayese edilerek tesbit edilmiştir. Ögel'in meseleye vakıf olduğu kolayca anlaşılmaktadır. Ancak Chou Shu'50'deki ilk satırda A-shih-na kabilesini ilk yenen devletin adı belirtilmeyerek komşu devlet (Lin-kuo)ifadesi kullanılmıştır. Ögel, burada komşu anlamına gelen Lin karakterini devlet adı olarak düşünmüş sonra yerini aramış ve bulamadığını belirtmiştir.

Liu Mao-tsai'in bu geniş tercümesinin eksiklerini farkederek Ögel, doktora öğrencisi Chang Jen-t'ang'a, Tsu-chih T'ung-chien ve Ts'e-fu Yüan-kuei'deki bilgilerin tercümesini yaptırtmıştır(Doğu Göktürkleri, doktora tezi, özel baskı Taipei, 1968). Chang Jen-t'ang, 618-742 yılları arasına tekabül eden devrede ağırlığı Tsu-chih T'ung-chien olmak üzere bazen Ts'e-fu Yüan-kuei'deki belgeleri kullanmak suretiyle Türkçeye tercüme etmiştir. Burada 542-618 yılları arasına dokunulmamıştır. T'ang hanedanı resmen 618 yılında kurulmuştur; Fakat, bunun isyan hareketi bir-iki yıl önce başlamıştı. Bu yüzden, 618 yılından itibaren tercümelere başlamış olması konu bütünlüğü açısından iyi olacaktı. Çünkü bu devrede Gök-Türklerin Çin'e yardımları vardır. T'ang hanedanı, daha kurulduğu sırada yok olmaktan bir Gök-Türk tegini Ta-nai sayesinde kurtulmuştur. Bunlara ait malumat bulunmamaktadır. Diğer taraftan 618 sonrasına ait Ts'e-fu Yüan-kuei'deki belgelerin hepsinin tercümesi verilmemiştir. Üstelik Gök-Türklerin askeri ve siyasî alanda üstün oldukları döneme ait vesikaların verilmemesi dikkat çekicidir.

I-GÖK-TÜRKLERİN MENŞEİ MES'İLESİ

1- Çıktıkları Yer Mes'elesi ve Asıl Yurtları

Gök-Türklerin menşei anlatan kaynakların hepsi efsanelerle karışık bilgilerle başlamaktadır¹. Bu durum araştırmacıların işini daima zorlaştırdığı gibi daha farklı görüşlerin ortaya atılmasına da sebep olmuştur. Genellikle araştırmacılar kendilerinin üzerinde çalıştıkları vesikalara göre neticelere varmışlardır. Aslında Gök-Türklerin menşei ile ilgili bütün kaynak metinleri gözönüne alınsa bile kesin neticeye varmak çok zordur. Metinlerdeki bilgilerin tam olarak değerlendirilmesi, yer isimlerinin, tarihlemelerinin yapılabilmesi neticesinde kesin bir fikre ulaşmak yine de mümkün değildir. Gök-Türklerin menşeyi konusunda ortaya çıkan en belirgin ve isabetli sonuç² 542 yılına kadar Altay dağlarının güney eteklerinde yaşıyor olmaları, bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere Hun'lardan gelmeleri ve onların kuzeyinde bulunmuş olmalarıdır.

Her ne kadar rivayetler ve efsaneler bir takım bilgileri naklediyorlarsa da menşeyle ilgili bütün vesikaların iyice tetkik edilmesi gerekmektedir. Bundan dolayı bütün metinlerin tercümesi yapılarak bilgilerin belirli bir şekilde tasnif edilmesi daha uygun düşmektedir.

Gök-Türklerin menşei hakkındaki kaynaklara topluca baktığımızda göze çarpan ilk büyük özellik Hunların soyundan

1-Menşeyle ilgili bütün metinlerden sadece CTS 194 Gök.Böl.,s.5153 efsaneyle başlamamaktadır; ancak, Gök-Türklerin daha öncesinin SS 84'te kayıtlı Gök-Türk böl.de mevcut olduğuna işaret edilmiştir.

2-CS 19 Yü Wen-tse bio.,s,454; Bu bilgi sadece burada bulunmaktadır.

3.
geldiklerine dair ifadelerdir . Dolayısıyla Gök-Türklerin Hun'lar
dan inmeleri hakkında hiç bir şüphe yoktur. Hun'lara bağlanma
konusunda iki ayrı kayıt bulunmaktadır. Bunlardan birincisi
4
"Hun'ların başka bir soyu(kolu,kabilesi)" ifadesidir. Bundan daha
çok Gök-Türklerin Hun'lara bağlı oldukları sonucu ortaya
çıkılmaktadır. ikinci kayıt üç ayrı ifade:"Hun'ların kuzey boyu, Hun'
ların kuzey bölgesinde oturma, Suo ülkesi ki, bu bölge Hun'ların
5
kuzeyinde bulunuyordu" şeklinde bildirilmektedir.
6
Batı Denizinin sağında, yani batısında veya yukarısında kuzeyinde
7
otururlardı . "Batı Denizinin kuzeyi, kuzey batı tarafları ile
Altay Dağlarının güneyinde yaşarlardı" şeklinde kaynakların
hemen hepsinin büyük bir önemle işaret ederek verdikleri bölge
genel olarak bakıldığında merkezi oluşturmaktadır. Daha
sonraları bahsedilecek olan Ötüken'in beş yüz li(267 km) batısındaki
8
yer ruhlarına kurban sunulan yer ile de tamamen uyushmaktadır. Diğer
taraftan arkeolojik araştırmalarda ele geçen malzemeler Altay
Dağlarının güney eteklerinin M.S. 450'li yıllardan itibaren Gök-

3-CS 50 Gök. böl.,s.907; PS 87 Gök.böl.,s.3285;TT 197,1067c;TFYK 958,23a;TC 636,1c;WHTK 343,2687a;HTS 215A Gök.böl,s.6028

4- Bu ifadenin bulunduğu yerler CS aynı yer; PS aynı yer; TT 197 aynı yer; TFYK 958 23a,967 8a,b; WHTK aynı yer.

5- HTS 215A Gök.böl.s.6028; TFYK 956,31a ; TT 197,1067c.

6- Burada Batı Denizi(Hsi-hai) tabiri Turfan yakınındaki Etsin Göl bataklıkları için kullanılmıştır,bkz. S.G.Klyastorny-V.A.Livsic,"The Sogdian inscription of Bugut", 'Acta Orientalia, 1972,s.71.

7- SS 84 Gök.böl.,TT 197,TFYK 956 ve WHTK 343'de Batı Denizi(Hsi-hai)'nın kuzeyi gösterilirken, sadece PS 99'de sağ yani batı tarafına işaret edilmiştir. Altay Dağlarının güney etekleri tabiriyle uyushması bakımından PS'nin haricindeki kayıtları daha doğru buluyoruz.

8- Bu konu hakkındaki en açık bilgi TFYK 961,21b'de kaydedilmiştir.

Türklere yurt vazifesini yaptığını teyid etmektedir .⁹

Netice olarak kaynaklardan açık bir şekilde anlaşıldığı üzere Gök-Türkler, Hun'ların bir kolu idi. Önce kuzeyde bulunuyorlardı ise de,sonradan Altay Dağlarının güney eteklerine yerleştiler. Onların yerleştiği bu bölgeyi Turfan'ın kuzeyi ve Etsin Göl bataklıkları ile sınırlandırabiliriz. Gök-Türklerin menşeyi meselesinde Altay dağlarının güney eteklerini merkez olarak kabul ettikten sonra efsanevi bilgilere geçmeden önce Suo ülkesi tâbirini biraz açarsak; CS'dan itibaren PS,SS,TT, TFYK ve WHTK gibi kaynakların ifadesine göre Suo ülkesi Hun'ların kuzeyinde idi. Bu kayıttan sonraki bilgiler efsanevidir. Suo ülkesini B.Ögel, Tabgaç'ların ataları olan So-t'ou kabilesiyle¹⁰ ilgisi olduğunu söylerken Liu Mao-tsai, Moğol Hsien-pi kabilesiyle¹¹ bağlantısı olduğunu ileri sürmüştür . Bize göre tamamen Hun'ların kuzeyi olarak gösterilen bölgenin Altay dağlarının kuzeyi, Yenisey nehrinin kaynaklarının bulunduğu geniş havzanın olması gerekmektedir. Bu konu ile ilgili efsanede de belirtildiği gibi fazla soğuk olması, Abakan, Tannu, Tuwa,Yenisey gibi nehirlerden bahsedilmesi fikrimizi kuvvetlendirmektedir. Hun'ların oldukça doğusunda bulunan Moğol Hsien-pi'ler ve çin'deki Tabgaç'larla bağlantısı olamayacağı açıktır. Zaten kelimelerin çince yazılışı tamamen farklıdır.

9- Bu konuda bkz. S.V.Kiselev,Drevnjaja istoriya Sibiri,1951 ve de A.Bernştam, Socialno-ekonomičeskiy stroy Orchono-Eniseyskich tyurok VI,VII,Moskova-leningrad,1946'dan naklen A.N.Kurat, Gök-Türk Kağanlığı, Dil ve Tarih coğrafya fakültesi dergisi,X,1-2 ,s.6

10- B.Ögel, Doğu Göktürkleri,s.99

11-Liu,II,s.489 not 8.

2-Menşeyle ilgili Efsanevî Rivayetler

Kaynak metinlerimizde karşımıza Gök-Türklerin menşeyi hakkında iki efsane çıkmaktadır¹². Birincisi kurttan türeme, ikincisi yukarıda bahsettiğimiz Suo ülkesinden neşet etme hadisesidir. Her ne kadar gerçek dışı olaylarla bezenmiş iseler de, bu bilgilerin tetkiki için efsanelere göz atmak durumun dayız. Çünkü bunlarda geçen yer isimlerinden ve tarihi şahsiyetlerden bazı ip uçları yakalama imkanı vardır. Ayrıca daha sonra Orta Asya'nın ve zamanının dünyasının en büyük devleti haline gelen Gök-Türk devletinde efsanelerde geçen kurt(Böri ve A-shih-na) isimlerini taşıyan şahsiyetler olacaktır. Böri ismini taşıyan teginler ve küçük kaganlar vardır. A-shih-na isimli prenses bulunmaktadır. Diğer taraftan kaganların muhafız kıtasında bulunanlar, sadece A-shih-na ailesinden geliyordu ve bunlar kendilerine "börü (Çince Fu-li, bazen Pu-li)" diyorlardı. A-shih-na, bilindiği gibi aynı zamanda Gök-Türk hanedanının kabile adıdır. Efsaneye göre A-shih-na kabilesi Etsin Göl bataklıklarının kuzey tarafında¹³ bulunuyor iken komşu bir devletin saldırısına uğradı. Mağlup olan kabile tamamen yıkılıp yok oldu. Sadece on yaşında bir erkek çocuk

12- Efsanelerin kayıtlı olduğu metinler: CS 50 Gök.böl.;PS 87 Gök.böl.,SS 84 Gök.böl.;TT 197 ve TFYK 956,961'dir. Diğer taraftan Orta Asya tarihinde Wu-sun,Kao-ch'e ve Hsien-pi gibi kavimlerde de kurtla ilgili efsanevî rivayetler mevcuttur, bu konuda tafsilen bkz. B.Ögel, Türk Mitolojisi,Ankara,1987,s.13,14, 18,22-23.

13-"Komşu ülke"tabiri kaynaklarda Çince olarak "Lin-kuo" şeklinde kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. Liu,I,s.5 Lin komşu, sınır, kuo ise ülke devlet gibi anlamlara gelmektedir,bkz. Liang Shih-ch'iou, Chinese English Dictionary,Taipei 1986,s.1129; Ögel, bunu Lin ülkesi olarak düşünüp yerini aramış isede, tesbit edemediğini belirtmiştir,bkz.aynı makale,s.103,104.

haricinde insanların hepsi öldürüldü. Erkek çocuk küçük olduğu için askerler öldürmeye kıyamadılar, ama kollarını ayaklarını kesip bir bataklığın içine attılar. Bu esnada bir dişi kurt ortaya çıktı. Çocuğu etle besleyip ölmesini önledi. Hayatta kalan çocukla kurt münasebet kurdular, kurt hamile kaldı Bu sırada o komşu ülkenin hükümdarı, çocuğun hayatta olduğunu duyunca, yeniden adam göndererek öldürtmek istedi. Kurt ruhlar tarafından haberdar edildi. Gönderilen kişi çocuğun yanında kurdun olduğunu da görünce ikisini beraber öldürmek istedi. Fakat kurt ruhlar tarafından haberdar edildiği için harekete geçerek, 14 Turfan(Kao-ch'ang) ülkesinin kuzey batısındaki dağa kaçtı. Dağın yukarısında bir mağara vardı. Mağaranın içine vardığında düz geniş ve bol otlu bir yer ile karşılaştı. Dört tarafı dağlarla çevrili idi. Kurt burada saklanarak on erkek çocuk doğurdu. On erkek çocuk büyüyünce dışarıdan evlendiler. Bundan sonra her birinin soyadı oldu. İşte A-shih-na bunlardan biridir. Oğul torun çok sayıda artarak birkaç yüz aileye ulaştılar. Bir kaç nesil geçtikten sonra beraberce mağaradan çıkıp, juan-juan'lara vassal

14- Kurdun Etsin Göl bataklıklarından kaçtığı yön konusunda sadece CS 50 Gök.böl.,s.907'de kuzeyi belirtilirken, SS 84 Gök.Böl., TFYK 956,31b,TT 197-1067c,PS 87,WHTK 343'daki metinlerde kuzey-batı olarak geçmektedir.Coğrafi açıdan bakıldığında ve CS haricindeki kaynakların sarıhlığı göz önüne alındığında kuzey batı ifadesinin daha doğru olacağı anlaşılmaktadır. Aslında Turfan civarı Orta Asya Türk tarihi boyunca her devirde önemli bir yere sahip olmuştur. Tarihi gelişimi için tafsilen bkz.P.Pelliot,"Kao-tch'ang, Qoço, Hou-tchou et Qara-Khodja,JA,1912,s.579-603 ve de M,Özerdim,"Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri", DTCF,X,1-2,1952,s.161-162.

olarak, Altay Dağlarının güney eteklerinde demir işleriyle uğraştılar. Bu sırada başlarında A-hsien Şad bulunuyordu¹⁵. Altay Dağlarının şekli miğfere benzediği için miğfere de onların dilinde T'u-chüe denildiğinden onların unvanı bundan sonra T'u-chüe oldu.

Diğer efsane ise yukarıda da bahsettiğimiz Suo ülkesiyle başlamaktadır: Gök-Türkler önce Hun'ların kuzeyindeki Suo ülkesinden çıktılar O boyun büyük insanlarına A-p'ang-pu denir; büyük-küçük on yedi kardeş idiler. Onlardan birine i-chih-ni-shih-tou derler ki; kurttan doğmadır. A-p'ang-pu ve diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan onların ülkesi yıkıldı. Ni-shih-tou'nun çok başka bir havası vardı. Öyleki rüzgar ve yağmuru devlet hizmetine çağırabilirdi. Yaz ruhunun ve kış ruhunun kızları olduğu söylenen iki kızla evlendi. Bu kadınlardan birisi hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Çocuklardan biri değişip beyaz ördek oldu¹⁶. Onun ülkesi A-fu suyu ile Chien suyu¹⁷ arasında bulunuyordu ve unvanları Ch'i-ku(Kırgız)idi¹⁸. Onlardan başka birinin ülkesi Ch'u-che(Yenisey)Suyu kenarında idi. Yine onlardan birisi Chien-ssu-ch'u-che-shih Dağında(Batı Sayan)¹⁹ oturuyordu

15- A-hsien Şad'la ilgili bilgi sadece SS 84 Gök.böl.,s.1864 ve PS 99 Gök.Böl.s.3285'de bulunmaktadır.

16- bkz. yuk. not 3.

17-A-fu Suyu'nun Abakan nehri ile ilgisi konusunda bkz.F.Hirth, Nachworte Zur inschrift des Tonjukuk,42f; Liu i-T'ang,"T'u-chüe Chüan K'ao-chu, Pien-cheng,12,1981,s.42. Ubssa Göl'ü ile aynılığı konusunda bkz. Liu,II,s.489; Ögel yerini tesbit edemediğini belirtiyor,s.103.

18- Kem Nehri'nin karşılığı ayrıca bkz.Ögel,aynı yer;Liu,aynı yer

19- Bkz. Liu,II,s.490.

Bu büyük oğlunun adı idi. Dağın yukarılarında A-p'ang-pu neslinden olanlar yaşıyordu. Burada çok kış olduğunda büyük oğul ateş çıkararak onları besledi ve bu şekilde hepsine yardım etti. Bu yardımından dolayı büyük oğula reislik sundular. Unvanı da T'u-chüe oldu. Bir diğer unvanı da Na-tou-liou(lu) Şad idi. Na-tou-liou'nun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi annelerinin kabile isimlerini aldılar. A-shih-na, onun en küçük karısının oğludur. Na-tou-liou öldüğü zaman on ana oğulları arasından birini reis seçmek istediler. Bunun için büyük ağaçların bulunduğu bir yerde toplanıp, ağaçlar tarafından en yükseğe zıplayacak olanın reis olarak seçilmesine karar verdiler. İsmi A-shih-na olan kadının oğlu gençti ve en yükseğe o atladı(zıpladı). Neticede reislik ona verildi. Unvanı A-hsien Şad olmuştu. Ona sonra T'u-men dediler.
20
Boyu kalabalıklaştı .

20- Bu bilgi CS 50 Gök.böl.,s.908; PS 99 Gök.böl.,s.3286;TFYK 956,30b,31a, WHTK 343,1a;TT 197,1067,1068'de kayıtlıdır. SS, TC,HTS gibi efsanelerden bahseden metinlerde bulunmamaktadır. W.Eberhard, menşeyle ilgili metinlerden çok kısa ve karışık olarak bahsetmektedir. O daha çok hadiseleri özet olarak ele almış , ansiklopedilerden faydalanmıştır(bkz.Çin'in Şimal Komşuları, Ankara, 1942,s.86-88).

Çin kaynakları, Türk adının anlamını miğfer olarak bildiriyorlar ise de Uygurca yazmalar güç-kuvvet manasına geldiğini açığa çıkarmaktadır(bk.F.W.K.Müller, Uigurica,II, APAW,1911,s.10,97 ve de R.Rahmeti Arat, Eski Türk Şiiri, Ankara, 1987,s.388).

Türk adının anlamı ve tarihi gelişimi için ayrıca bkz.Gy. Nemeth , "Der Volksname "Türk"", KCsA,II,4,1927,s.275-282; L.Bazin, "Notes sur les Mots Oguz et Türk", Oriens,VI,2,1953, s.315-322; i.Kafesoğlu, "Tarihte Türk Adı", R.R.Arat için , Ankara,1966,s.306-319; Ayn.Mlf. Türk Millî Kültürü,s. 42-44.

3-P'ing-liang Hu'ları ve Gök-Türklerle bağlantıları

21 22 23 24
SS, TT, TFYK ve WHTK gibi kaynaklarda kayıtlı Gök-Türk bölümle-
rinin başlangıcını teşkil eden hadise de Gök-Türklerin menşeyini
Kansu bölgesindeki P'ing-liang ile irtibatlandırmaktadır. Pek çok
araştırmacı bu kaydı kesin kabul olarak doğru kabul etmişler ve
Gök-Türklerin, P'ing-liang'lı²⁵ Ch'ü-ch'ü Meng-hsün'ün ailesinden²⁶
geldiklerini ileri sürmüştür .

Bu konuyla ilgili vesikalara göre"Gök-Türkler, önce
Kansu'daki P'ing-liang'ın çeşitli Hu'larından(bu devirde Hu
adı Hsiung-nu'lar, yani Hun'lar için kullanılmaktadır). Soyadları
A-shih-na'dır. Tabgaç (T'o-pa, sonra Wei) hükümdarı T'ai-wu, 439
yılında²⁷ Chü-ch'ü ailesinden²⁸ Mu-chien'i yenilgiye uğrattığı²⁹
zaman, liderleri A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juan'lara
sığındı. Bu boyun hepsi Altay Dağlarında ikamet etti. Altay dağla-
rının şekli miğfere benzediği için onların dilinde miğfer de T'u-chüe

21-84 Gök.böl.,s.1863.

22-197 1067,1c.

23-956,30,a.

24-343,1a.

25- P'ing-liang, bugün Kansu'da P'ing-liang kasabasının yakınında
bulunmaktadır.

26- Bkz. De Guignes, L'Histoire Des Huns, II,s.253-265;O.Franke,
Geschichte,II, s.115 vd.190-194,III,264,296; ayn.mlf., Das Datum
der Chinesischen Tempelin-schriften von Turfan, TP,1909, s.16 vd.;
Ögel,Doğu Gök.s.90-95; E.Esin,"Gök-Türklerin ecdadından Tsü-k'ü
Meng-hsün(m.367-433)Devrinde Sanat",Türk Kültürü,sayı 100,yıl IX,
s.66 vd.;ayn.mlf.Antecedents and development of Budist and Manichean
art in Eastern Turkestan and Kansu, istanbul, 1967; Liu bu konuda hi

bir yoruma katılmadan sadece isimleri açıklamaya çalışmıştır,
bkz.I,s.40, II,s.519.

27- Söz konusu olayın tarihi bu bilgiyi teferruatıyla veren
SS,TT,TFYK ve WHTK'da verilmemiştir. Diğer taraftan Wei
Shu 4A,s.89, 4B,s.93, TCTC 123,s.3874.

28- Chü-ch'ü Türkçe asıllı bir kelimenin Çince yazılışıdır. Hun
soylularının büyüklerine bu unvan verilirdi,bkz. Ögel,Büyük Hun
imparatorluğu Tarihi, Ankara,1981,II,s.481.

29- Eberhard,Das Toba reich,s.7; Ögel,s.93.

olduğundan bu onların unvanı oldu.

Burada belirtmemiz gereken dikkat çekici bir nokta WHTK'da Chü-ch'ü'leri Tabgaç devleti yerine Moğol kökenli Hsien-pi'lerin devleti Chin'in yıktığının kaydedilmiş olmasıdır . Bu hadiselerden bahseden diğer kaynakların T'ai-wu'nun adını açıkça vermiş olmasından, kesin olarak tarihini açıklamış olmasından dolayı WHTK'daki ifade doğru bulunmamaktadır. Zaten sadece Chin ülkesinin adı ara yazıda geçmekte açıklayıcı bilgi mevcut değildir. Ancak P'ing-liang bölgesinde vuku bulan hadiselerde Chin devletinin de mücadele ettiği bilinmektedir .

Büyük Hun imparatorluğunun zayıflayıp, yıkılışından sonra bazı Hun kütleleri Çin'e gidip, orada varlıklarını devam ettirdiler. Chao(329-351), Hsia(407-431 ve Kuzey Liang(401-439) Çin'de Türk kültürünü devam ettiren devletlerdir. Lou-lan devletçisi de Turfan civarında tesis edilen bir başka Hun soyundan gelen devlettir . Kaynaklarımızın ifadesi işte bu kuzey Liang devletini Gök-Türklerin menşeyi ile irtibatlandırmaktadır. PS 93'de kayıtlı bulunan Chü-ch'ü Meng-hsün biyografisinde kayıtlı bulunan bilgilerde Chü-ch'ü Meng-hsün ve oğullarının faali yetleri anlatılmaktadır. Zamanla uğranılan başarısızlık neticesinde, bu ailenin bir kısmının Juan-juan'larla birleştiği kayıtlıdır. Ancak çölü geçerken halkın çoğu susuzluktan ölmüş, arta kalanlar Shan-

30-WHTK 343, aynı yer.

31- Bu konuda bkz. Franke,II,s.192-193; W.M.McGovern,The Early Empires of Central Asia, Chapel Hill-North Carolina,1939,s.315-355; Kafesoğlu Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1987,66-67

32-Eberhard,Çin Tarihi, Ankara,1987,s.123-153,164-182; McGovern, aynı yer.

shan'da yerleşmişlerdir. Bir kısmı Turfan'da kalmış, bir kısmı da T'u-yü-hun'lara sığınmıştır. Yani Altay dağlarının ismi metinde geçmediği gibi, bu taraflara gittiklerine dair hiç bir kayıt yoktur. Bu sebeple Juan-juan'lara sığınmak üzere yola çıkan Chü-ch'ü ailesinin çölü geçtiği söylenemez. Zaten onların çölü geçip Juan-juan'larla birleştiklerini ileri süren Ögel, bu hadiseye tamamen kendi yorumunu kattığını açıkça belirtmiştir ³³. Arkasından bir kaç yıl sonra söz konusu gurubun reisi Wu-huei, Turfan bölgesinde gelişen olaylarda görülmekte, Shan-shan'a ulaştığı ³⁴ açıkça bildirilmektedir .

Netice olarak diyebiliriz ki; P'ing-liang'lı Chü-ch'ü ailesinin Gök-Türklerle ilgisi sadece bir rivayettir. Öteki rivayetlerden öne geçen fazla kesinlik bir tarafı bulunmamaktadır, Altay Dağları diğer rivayetlerde de Gök-Türklerin asıl ortaya çıktığı yer olarak belirlemektedir. Zaten Wu-huei öldükten sonra yerine geçen kardeşi An-chou, 460'da Moğol Juan-juan'larla birleşmiştir. Diğer Chü-ch'ü ailesinin kesin olarak nereden geldiği ve akibeti bilinmemektedir. Ancak, kuzey Çin'de Hun'ların kurduğu diğer devletler gibi P'ing-liang bölgesindeki Kuzey Liang devleti ve Turfan civarı tamamen Türk kültürü özelliklerini taşıyordu. Gök-Türklerin, Hun'lardan geldiği bütün kaynaklar tarafından açıkça belirtildiği ve aynı kavim oldukları için diğer efsanelerin yanında P'ing-liang'daki Hun'ların, Gök-Türklere bağlanması son derece tabiidir. İlk önemli kaynak olan CS'daki Gök-Türk bölümünde ve

33- Ögel, aynı makale, s.94

34- PS 93 Chü-ch'ü Meng-hsün bio., s.3082-3086; ayrıca Wei Shu 4A, s.89,4B,s.93 ve TCTC 123,s.3874 vd.

diğer kaynaklar PS,CTS,PCS'da zikredilmemiş olması bunun da bir rivayet olduğu konusundaki fikrimizi desteklemektedir.

Menşeyleri konusunda yukarıda açıkladıklarımızı toparladığımızda, Altay Dağlarını, Gök-Türklerin çıktıkları ilk kesin bölge olarak söylemek doğru olacaktır. Hun'larla bağlantıları tamamen açıktır. Orta Asya sahasında diğer kavim ve boylarda(Wu-sun,Kao-ch'e ve Moğol'larda) görülen kurtla ilgili efsanenin Gök-Türklerde de daha geniş olarak görülmesi ve enteresan motiflerin bulunması dikkat çekici bir noktadır.

35

Na-tou-liou efsanelerde Gök-Türk hanedanının ilk atası olarak tebarüz ederken, sonra A-hsien Şad, arkasından Tu-wu Yabgu gelmektedir. Onun iki oğlu Bumın(T'u-men) ve İstemi(She-tie-mi, Se-ti-mi) tarihi vesikalarla kesinleşen iki şahsiyettir.

36

37

PS 99 ve SS 84, A-hsien Şad'ı mağaradan çıktıkları ve Juan-juan'lara vassal oldukları sırada lider olarak göstermekte iken, CS, TT, WHTK ve TFYK gibi kaynaklar, onu ormanlık yerde seçimin yapıldığı mekanda göstermekte, hatta Bumın ile aynı kişi olduğunu söylemektedirler. SS 84 ve PS 99'un Büyük Yabgu(Ta Ye-hu)'dan bahsetmeleri de enteresandır. Büyük yabgu ile T'u-wu yabgu aynı şahsiyet olarak görülmektedir. Her iki kaynağın ifadesine göre Büyük Yabgu zamanında Gök-Türklerin sayısı çok artarak kuvvetlenmişlerdi.

35-Na-tou-lu'nun ,bulunduğu metinler,CS 50, s.908; TT 197,1068a;TFYK 956,31,b; WHTK 343, 2687a.

36-A-hsien Şad'ın geçtiği metinler;CS 50, s.908;SS 84 Gök.böl., s.1864;PS 99 Gök.böl.,s.3285; TT 197,1068a; TFYK 956,31b; WHTK 343, 2687a

37-Tu-wu Yabgu'nun bulunduğu yerler, SS 84 Gök.böl.aynı yer; PS 99 Gök.böl., aynı yer ve de HTS 215A Gök.böl.. Ayrıca bkz. Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chio, T'ai-pei,1987,s.38-44.

II- DEVLETİN KURULUŞUNDAN ÖNCE GÖK-TÜRKLER

1- Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıktığı Sırada Orta Asya'nın Durumu:

IV. asrın sonlarına doğru Moğolistan'ın doğusunda bir güç olarak ortaya çıkan Juan-juan'lar, bazı Hun bakiyesi kütleleri ve Hsien-pi kabilelerini kendilerine bağladılar. Yine Türk asıllı olup kuzey Çin'de hakim olan Tabgaç devletinin en büyük rakibi idiler. 551 yılına kadar Orta Asya'nın en büyük devleti olma özelliğini taşıdılar. Juan-juan'ların, Gök-Türkler tarafından imha edilışinden XIII. yüzyılda Cengiz Han'ın ortaya çıkışına kadar Moğol'lar, bu bölgede devlet kuramamışlardır. Juan-juan'ların yıkılışı, tamamen Gök-Türk devletin kuruluşuyla bağlantılıdır.

386 yılında Türk asıllı boylar tarafından Çin'de tesis edilen Tabgaç(To-pa) devleti V. asrın ikinci yarısında Budizm etkisiyle Türk bozkır kültürü hususiyetlerini kaybetti ve Çinlileşerek Wei adını aldı. 534 yılında da doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Doğu kısmı Gök-Türk devleti kurulmadan iki yıl önce 550'de yıkıldı. Yerine Kuzey Ch'i devleti tesis edildi. Batı Wei devleti ise 557 yılında Chou hanedanı olarak değişip, ortadan kalktı.

350'li yıllarda Juan-juan'lardan ayrılarak, Maverâünnehir ve Semerkand havalisinde devlet kuran Akhun'lar, başta bu bölge olmak üzere, İran ve Afganistan'da, hatta Anadolu'ya uzanan önemli tarihî akınlarda bulundular. Gök-Türk devleti kurulduğu

sırada, onların güney-batı komşusu oluyorlardı. Gök-Türk devleti batıya yayılırken, ilk önce onlara çarptı. Gök-Türk-Sasani ortak hareketi neticesinde 557 yılında yıkıldılar.³⁸

2-Gök-Türklerin Tarih Sahnesine Çıkışı

Gök-Türklerin henüz Juan-juan'ları bozguna uğratarak istiklallerini kazanmalarından önceki durumlarını , çok fazla olmamakla birlikte kaynaklardan öğrenmek mümkündür. Tarihte Gök-Türklerin kesin olarak zuhur etmeleri 542 yılındadır. Kaynaklardaki hiç bir Gök-Türk bölümünün bahsetmediği bu bilgiyi sadece CS 27³⁹ 'de kayıtlı bulunan Yü Wen-tse'nin biyografisinden öğrenebiliyoruz. Buradaki kayda göre." Gök-Türkler, her yıl nehrin buzlarla kaplanmasından istifade ederek, kolayca güneye geçip yağmalar yapıyorlardı. Bu akınlar durdurulamadığı için buralarda yaşayan halk, kalelere sığınıyor ve bu şekilde hayatını koruyabiliyordu. Suei eyaletine Yü Wen-tse adlı devlet adamı tayin edildiğinde, bu şahıs eskisi, yani Gök-Türklerden önceki gibi bölgeyi yeniden emniyete almak istedi. Önemli yollar üzerindeki bir kaç yüz noktaya kuru odun yığıldırtırken, uzak noktalara da gözcüler gönderildi. Bu suretle onların hareketleri takip edilebilecekti. Bu yılın 12.ayında Gök-Türkler, Lien vadisinden(ku)

38-Akhun'lar hakkında tafsilen bkz.Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü,s.80-84; R.Grousset, Bozkır İmparatorluğu,(Terc.Reşat Uzman)istanbul,1981,s.81-85.

39-CS 27 Yü Wen-tse bio.,s.454.

Dolayısıyla Türk adı T'u-chüe olarak 542 yılında kullanılmaktadır. Bu ismin filolojik açıklamaları için bkz. P.Pelliot," L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turcs",TP,XVI, 1915,s.687-689; E.G. Pulleyblank,"Chinese Name for Turks",JAOS, LXXV,1965,s.121- 125.

işgale giriştiler, bir kaç on li ilerledikten sonra, Yü Wen-tse yığılmış olan odunları ateşe verdirtti. Bu durum karşısında Gök-Türkler büyük ordunun geldiğini zannederek, korkup geri çekilmeye başladılar. Panik içerisinde olduklarından birbirlerini eziyorlardı. Sürü hayvanlarını ve önemli ağırlıklarını bıraktılar. Yü Wen-tse, onların bıraktıklarını kendi halkına dağıttı. Bundan sonra
40
bir daha gelmeye cesaret edemediler .

Yukarıda da söylediğimiz gibi bu olay Gök-Türklerin tarihte kesin olarak ilk görünüşleridir. Dolayısıyla Türk adı(T'u-chüe) ilk defa burada kullanılmaktadır. Metindeki ifadelerden 542 yılından önce dahi bu bölgenin Gök-Türk akınlarına maruz kaldığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Gök-Türklerle karşı askerî kuvvet çıkarılmayıp, hile yoluna gidilmesi, onların gücünün epey fazla olduğu kanaatını uyandırmaktadır. Gök-Türk akınları ancak bir hileyle durdurulabilmiştir. Diğer taraftan büyük ordu geliyor diye geri çekilmeleri de aslında fazla sayıda olmadıklarını göstermektedir. Bu akınlar sırasında reislerinin kim olduğu kaydedilmediği için diğer bilgilerle mukayese imkanı ortadan kalkmaktadır. Ancak, bu sırada reislerinin Bumın(T'u-men) olduğu kuvvetle muhtemeldir. Neticede 542 yılı ve onun öncesinde, Gök-Türkler, Çin'in Swei eyaletine kış aylarında akınlarda bulunmakta idi. Gök-Türklerin bu ilk zuhur edişlerinden sonra 545 yılını takiben birden bire ortaya büyük bir güç olarak çıktığına müşahade edilmektedir. 545 yılı bir bakıma Gök-Türk tarihinin dönüm noktasıdır. Bu tarihten sonra her şey aydınlanmaya

40-aynı yer.

başlayacaktır. Kaynakların açıkça bildirdiği gibi bu sırada Gök-Türklerin reisi Bumın(T'u-men)'dir. Sadece TCTC 159'da bulabildiğimiz bir bilgiye göre Bumın kuvvetlendikten sonra sık sık Batı Wei'in batı sınırlarına saldırırdı⁴¹. Bu malumat ile 542 yılı hadiselerini bağlamak mümkündür. Dolayısıyla 542 yılı hadiselerinin başında Bumın'ın olduğu rahatça söylenebilir.

542 yılında kaynaklarda Gök-Türklerle ilgili olarak başlayan bilgiler, birden bire kesilir, 545'de tekrar başlar. Bu tarihten öncesine dair ifadelere göre önce Bumın'ın boyu kuvvetlenmiş, sonra çin'in dışındaki pazarlarda ipek alışverişine başlamıştı ki, bu sadece ipek satın almak şeklinde yorumlanabilir. Çin'in nazarında ipek alışverişi yapmak Orta Asya kavimleri hakkında kuvvetlenme emaresi olmalıdır. Çünkü ipek ticareti ile kuvvetlenme ve kalabalıklaşma birlikte zikredilmiştir⁴².

Devamında ise Bumın'ın Çin ile ilişki kurmak istediğini görmekteyiz. Aslında onun bu isteği Orta Asya'da yeni bir siyasi güç olma niyetinde olduğunu göstermektedir. Batı Wei devletinin bu teklifi müsbet karşıladığı gelişen olaylardan anlaşılabacaktır.

Önce Chio-ch'üan'li bir Soğd olan An-nuo-p'an-t'o,

41-TCTC 159,s.4926. Bumın(T'u-men)'in adı kitabelerde iki yerde geçmektedir(Kül Tegin,Doğu 1;Bilge Kagan, Doğu 2). Thomsen, bunun Mukan adıyla T'umen adının karışması sonucu meydana geldiği kanaatindedir, bkz.Turcia Etudes Concernant interpretation des inscriptions Turques de la Mongolie et dela Siberiei(MSFOU XXXVII Helsingfors,1916,s.19. T.Tekin de bu fikre katılmaktadır,bkz. Orhon Yazıtları,Ankara,1988,s.70.

42-Bumın(T'u-men)'in Çin sınırları(Çin Seddi)nin dışındaki pazarlarda ipek ticaretine başlaması sadece CS 50,s.908'de bulunmaktadır.

elçi olarak Gök-Türk ülkesine gönderilmiştir . Burada dikkat çekici bir nokta daha vardır; o da söz konusu elçiyi gönderenin imparator değil başbakan olan ve daha sonra Chou hanedanını kuracak Yü Wen-t'ai'in olmasıdır . Aynı sıralarda Batı Wei'in rakibi Doğu Wei'in Juan-juan'larla yakın ilişki içinde bulunması, Batı Wei başbakanını yeni büyüyen taze kuvvet Gök-Türklerle temasa geçmesini sağlayan en önemli sebeptir. Kısacası Gök-Türklerle münasebet kurmak, Batı Wei devletinin de menfaatlerine uygun idi. Gök-Türkler bu elçiyi sevinçle karşılamışlardı. Çünkü ilk defa başka bir devletle siyasî temasa geçiyorlar, resmen bir siyasî güç olarak başka devlet tarafından tanınıyorlardı. Zaten arkasından gelişecek olaylar da bunu tasdik etmektedir.

Ertesi yıl(546) Bumın mukabil elçi göndererek, Batı Wei'e kendi ülke mallarından hediye sundu .Artık, Bumın milletler arası münasebetlerde önemli adımlar atmıştı. Bütün bu faaliyetler sırasında Gök-Türkler Juan-juan'lara vassal idi. Efsanevî metinlerde geçen Şad ve Yabgu gibi unvanlar bir bakıma bağımsızlıklarını ilan etmeden önce Juan-juan'lara federatif bir şekilde bağlı olduklarını göstermektedir. Bumın'ın elçisi Batı Wei'e kendi ülkesi mallarından hediye olarak götürmüştü. Bozkır kültürünün değişik mallarını hediye olarak götürdüklerine göre sadece demir istihsal etmiyorlar. Bozkırın gerektirdiği bütün işlerle uğraşıyorlardı.

43- CS aynı yer; TCTC 159,s.4926. H.Ecsedy, "Trade and War Relations Between Turks and China", Acta Orientalia,XXI,1968, s.151-152.An-nuo-p'an-t'o isminin Soğdça karşılığının, Nanebandak ve eski iranca Anahita,banda olduğu konusunda bkz.J. Harmatta,"irano-Turcica", Acta Orientalia,XXV,1972,s.273

44-TCTC aynı yer.

45- Bu bilgi sadece CS 50 Gök.böl.,s.908'de mevcuttur.

Gök-Türklerin bir devlet olmak yolunda attıkları en büyük adım hiç şüphesiz Töles boylarının elli bin ailesinin kendilerine bağlanmasıdır⁴⁶. O zaman Orta Asya'nın en büyük devleti olan Juan-juan'lara karşı saldırı hazırlığı içindeki Töles'ler, büyük bir baskınla Bumin tarafından yenildiler. Elli bin aile Gök-Türklerle teslim oldu. Bu hadise Gök-Türklerin gücünün birden çok fazla artmasına sebep oldu.

III- GÖK-TÜRK DEVLETİİNİN KURULUŞU VE GELİŞMESİ

1-Bumin Kagan Devri

Gök-Türkler, yukarıda belirttiğimiz gibi 542 yılından itibaren derece derece kuvvetlenmeye başlamışlardı. Batı Wei devleti sınırlarını sık sık akınlar yoluyla ziyaret eden Bumin, neticede Çin seddinin kuzey taraflarında ipek ticaretinde bulunuyordu. Arkasından 545 yılında An-nuo-p'an-t'o adlı Soğd'lunun gönderilmesi ile Gök-Türklerle Batı Wei arasında resmî münasebet tesis edilmiş oluyordu. Bumin da buna ertesi yıl hemen bir elçiyle cevap vermişti. Bu şekilde resmen tanınmış olmasına rağmen Bumin kendini tam bağımsız hissetmemiş olmalıdır ki; federatif bir surette bağlı olduğu Juan-juan'lara saldırma niyeti taşıyan Töles'leri ani bir baskınla yenip, kendisine bağlamıştır. Töles galibiyeti büyümekte olan Gök-Türk askerî gücü için çok önemli bir dönüm noktasıdır. Çünkü bu olay hakkında

46- CS 50, aynı yer. Ayrıca bkz. Ecsedy, Trade..., s.133 ve de Ö. İzgi, XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler", TED, IX-1978, s.98-99.

bilgi veren bütün kaynakların ifadesine göre bu zaferinden sonra Bumin'in gücü çok artmış ve kendisine güvenmeye başlamıştır. Ancak bu sırada Gök-Türklere bağlanan Töles nüfusunun miktarı konusunda kaynaklar ittifak halinde değildir. Aslında verilen elli bin rakamı hepsinde ortaktır; fakat, bazısında boy⁴⁷, bazısında aile⁴⁸ ve bazısında da halk⁴⁹ olarak belirtilen insan kütlesinin Gök-Türklere bağlandığı bildirilmiştir. Boy sayısının o kadar çok olması imkansızdır. Dolayısıyla CS 50'deki kayıt mübalağalıdır. Bunun yanında elli bin aile ifadesi gerçeğe daha uygun düşmektedir. Lakin, Töles boyları bu devirde Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen nehrinden Hazar denizine kadar çok geniş bir sahaya yayılmışlardı⁵⁰. Gök-Türklere en yakın bölge olarak Tola nehri civarı ve Baykal Gölü'nün güneyinde yaşayan Töles boylarını göz önüne almak gerekmektedir. Bunların da en kuvvetli zamanlarında yirmi bin kadar mükemmel asker çıkarabildiklerini göz önüne aldığımızda TFYK 978'de verilen elli bin kişilik miktarın daha doğru olacağı ortaya çıkmaktadır.

Artık, gücünün iyice arttığına inanan Bumin, kendini Juan-juan'lar seviyesinde görmeye başladı. Bunu da elçi gönderip, Juan-juan reisinin kızını istemekle gösterdi. Kendini hala Orta Asya'nın en büyük devleti olarak gören Juan-juan reisi A-na-kuei, Bumin'in teklifini çok sert bir tepkiyle karşıladı. Üstelik

47-CS 50, aynı yer. Ayrıca bkz. Liu i-t'ang, "T'u-chüe K'o-han Hsi-k'ao", Pien-cheng, 7, 1976, s.31.

48-SS 84 aynı yer.

49-TFYK 978, 16a

50-Töles boylarının coğrafî dağılımı hakkında SS 84 Töles.böl., s.1879-1880; PS 99 Töles böl., s.3303-3304; ayrıca TT 199, 1080a,b; WHTK 344-2698a,b; TFYK 956, 33, 34a.

51-Töles boylarının askerî güçleri hakkında SS 99 aynı yer; PS 99 aynı yer.

elçi göndererek, Bumin'a "Sen benim demir işlerimde çalışan kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret edersin" diyerek hakarete bulundu. Bu suretle Bumin'ı siyasi güç olarak tanımadığını bildirmiş oluyordu. Buna Bumin'ın reaksiyonu de çok sert oldu, A-na-kuei'in elçisini öldürerek, bütün ilişkisini kesti.

Bu hadisenin arkasından hemen Batı Wei'e bir prensesle evlenmek için teklifte bulunan Bumin'ın müttefik arayışı içinde olduğu anlaşılmaktadır. 550 yılında Ch'i adını alan Doğu Wei hanedanı, öteden beri Batı Wei'e karşı Juan-juan'larla ittifak halinde idi. Kendisine karşı kurulan bu ittifakın yarattığı tehlikeden dolayı Batı Wei, Gök-Türklere yakınlaşmayı menfaatlerine uygun buluyordu. Bu yüzden teklif acele kabul edilip 551 yılının(ta-t'ung saltanat devresi 17. yıl 6.ay) Ch'ang lo prenses gelin olarak, Gök-Türklere gönderildi. Aynı yılın sonunda Wei imparatoru öldü. Yakın dostluk münasebeti tesis edilmiş olduğu için Bumin, bir elçi yollayıp, imparatorun ölümünden dolayı taziyetlerini sundu ve de iki yüz baş at sundu.

552 yılının baharında Bumin beklenmedik bir şekilde Juan-juan'lara saldırdı. Huai-huang'ın kuzeyinde Büyük bir bozguna uğrayan Juan-juan'ların reisi A-na-kuei savaş meydanında kendini öldürdü. Arta kalan Juan-juan'ların büyük bir kısmı, A-na-

52- Diğer kaynakların bahsetmediği bu olayın teferruatı yalnız CS 50 Gök.böl.,s.908 ve TFYK 978,16a 'da kaydedilmiştir. Ayrıca bkz. Liu i-t'ang,"Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu",s.45.

53- Bu konuda tafsilen bkz. Eberhard, Çin Tarihi,s.173, Cordier, Histoire de la Chine,s.379.

54-Bu bilgi sadece CS 50 Gök.böl. , s.908'de kayıtlıdır.

55-Savaşın yapıldığı yerin adı sadece TT 197,1068a WHTK 343,2687a.

56-CS 50 Gök.böl.,s.909; TCTC 164,s.5077; TFYK 995,9b.

kuei'in oğlu An-lo-ch'en, kardeşi Teng-chu ve Teng-chu'nun oğlu K'u-t'i diğer küçük şefler kendilerine bağlı boylarla birlikte Kuzey Ch'i devletine sığındılar. Onlarla birlikte gitmeyenler⁵⁷ ise Teng-chu'nun ikinci oğlu T'ie-fa'yı reis yaptılar .

Kazandığı bu büyük zaferden sonra Bumin, il kagan unvanını aldı. Böylece 552 yılında Gök-Türk devleti bağımsızlığına tam olarak kavuşmuştu. Bir başka ifade ile resmen kurulmuş oluyordu. Dört yüzlü yılların başında Juan-juan hükümdarı Shê-lun, kagan⁵⁸ unvanını kullanmaya başladığı için Bumin da Juan-juan'ların yeri-⁵⁹ ni aldığından, " kagan" unvanını almıştır. Ancak, o, Milattan evvel Büyük Hun imparatorluğundan beri kullanılan Türkçe " il (devlet)" kelimesiyle beraber kullanmıştı. Böylece il'in kaganı yani devletin hükümdarı mertebesine yükselmiş olduğunu göstermektedir. Eşinin unvanı da Hatun(K'o-ho-ton) oldu. Kaynaklarımız bu hadiseyle ilgili çok enteresan noktaya temas etmektedir; Bumin'in il Kagan unvanını alışını, büyük Hun imparatorluğuna bağlanmakta, kagan unvanı, Hun'ların hükümdarlık unvanı Ch'an-yü ile aynileştirilmektedir. Gök-Türklerin, yerlerini aldıkları Moğol Juan-juan'lar yerine, Hun'lara bağlanmaları her ikisininde Türk olmasından kaynaklanmaktadır.

Bumin hakkında, Juan-juan'ları yendikten ve il kagan unvanını aldıktan sonra her hangi bir malumata tesadüf edilmemektedir. Bütün kaynaklar bu konuda yetersiz kalmakta ve

57- TFK 995,10a; TCTC aynı yer; PS 98 Juan-juan böl.,s.3266

58- TT 197,1068a

59- Kagan unvanının anlamı ve tarihî gelişimi ve diğer Türk devletleri hakkında bkz.A.Donuk,Eski Türk Devletlerinde idarî-Askerî Unvan ve Terimler, istanbul,1987,s.22-26.

devletin kuruluşundan hemen sonra öldüğü neticesine varılmaktadır.

3- Kara Kagan

Bumın'ın ölümünden sonra yerine oğlu Kara(K'o-lo)geçti⁶⁰. Ancak, SS 84 ve PS 99'da Bumın'dan sonra yerine kardeşi A-i ve ya i geçti şeklindeki bir başka daha kayıt vardır.A-i(i) olarak gösterilen şahıs arasında icraatları bakımından hiç bir fark yoktur Diğer taraftan 587 yılındaki Ch'u-lo-hou'nun tahta geçecek iken⁶¹ ağabeyi işbara Kagan'ın oğlu Yung-yü-lü'ye söylediği sözlerden Kara'nın, Bumın'ın oğlu olduğu anlaşılmaktadır. Neticede A-i veya i şeklinde kaydedilen kaydın bir karışıklık sonucu olduğu⁶² anlaşılmaktadır .

Kara, kagan olduktan sonra i-hsi-chi unvanını almıştı. Daha önce mağlup edilmiş olan Juan-juan'lardan A-na-kuei'in amcasının⁶³ oğlu Teng-shu-tse'yi, Wo-ye'nin kuzeyinde Mu-lai dağında bozguna uğrattı. Mağlup olanlar Batı Wei devletine sığındılar. 553 yılının mayısında Batı Wei devletine elçi gönderip, elli bin baş⁶⁴ atı hediye olarak imparatora sundu . Kaganlığı çok kısa süren Kara diğer adıyla i-hsi-chi Kagan, 553 yılı içerisinde öldü.

60-CS 50 Gök.böl.,s.909;TCTC 165,aynı yer.

61-TCTC 176,s.5489,5490.

62-Bu konuda ayrıca bkz.Liou i-t'ang,"Suei Shu T'u-chüe-chüan K'ao-chu",Pien-cheng Yen-chio-suo nien-pao, Taipei,sayı 12,1981,s.78-79. Ecsedy, Trade...,s.155-156 not 19.

63-Wo-ye, bugünkü Jehol eyaletinin Ordos sınırı tarafındadır.

64-CS 50, aynı yer;TCTC 165, aynı yer. Gök-Türk devletinin kuruluşunda Pien-i Tien'deki bilgiler için bkz.St.Julien, Documents Historiques Sur les Tou-kioe, Paris,1877,s.2-10.

IV-GÖK-TÜRK DEVLETİİNİN YÜKSELİŞ DEVRİ

1- Mukan Kagan Devri:

Kara Kagan'ın hastalıktan ölmesi üzerine boşalan Gök-Türk tahtına kardeşi Mukan geçti. Aslında Kara Kagan ölmeden önce kendi oğlu She-t'u'nun yerine, kardeşi Mukan'ın kagan olmasını vasiyet etmişti⁶⁵. 553 yılında vuku bulan söz konusu taht değişikliği çok hızlı büyümekte olan Gök-Türk devletine aksi tesir yapmadı. Bilakis daha yararlı oldu. Mukan'ın şahsiyeti hakkında bütün Çin kaynaklarının müstereken verdiği zeki bilgili, taktikçi oluşu, askerini iyi kumanda edişi, olağanüstü cesurluğu tahtta kaldığı yirmi yıl içinde kendini gösterecektir.

Mukan'ın, kagan olduktan sonra yaptığı ilk iş babası ve ağabeyinin hedefi olan Juan-juan'ları ezmek politikasına devam etmek oldu. Daha tahta çıktığının ilk yılında (553 sonları)⁶⁶ son Juan-juan reisi A-na-kuei'in arta kalan şeflerine hücum etti. Üçüncü defa ağır bozguna uğrayan Juan-juan'lardan kurtulanlar⁶⁷ kaçarak Kuzey Ch'i devletine sığındılar. Kuzey Ch'i imparatoru Wen Hsüan, mağlup Juan-juan'ları kabul ettiği gibi, Chin-yang'ın kuzeyinde onları takib eden Gök-Türk kuvvetlerini durdurdu. Fakat, Kuzey Ch'i imparatoru, bu sefer kendisine sığınan Juan-juan'ları yeniden teşkilatlandırdı. Hali hazırda reis olan K'u-

65- TCTC 165,s.5097; PS 99 Gök.böl.,s.3287; SS 84 Gök.böl.,s.1864. Ayrıca bkz. Lin En-hsien,s.83. Mukan'ın adı kaynaklarda Mukan, Mu-han gibi iki şekilde yazılmıştır. Bunun Türkçesinin Bukan olduğu tahmin edilmektedir: bkz. Klyastorny-Livsic.s.74; T.Tekin, s.70; Ecsedy, Trade,s.156.

66- olayın meydana geldiği ay konusunda TCTC 165,s.5097 11.ay ve PCS 4 imp.böl.,s.58 , TFYK 984,12a, 12.ay olarak farklı şekilde bahsetmektedirler.

67- Juan-juan'ların Mukan tarafından üçüncü defa mağlup edilmesi CS 50 Gök. böl.,s.909;SS 84 Gök.böl.,s.1864;TCTC aynı yer; TT 197,1068a;TFYK aynı yer.

t'i'yi bir kenara atıp, onun yerine A-na-kuei'in oğlu An-lo-ch'en'i yeni reis yaptı. Ayrıca bunları Ma-i Ch'uan'da yerleştirip, yaşamaları için gerekli yiyecek ve benzeri şeylerden verdi. Diğer taraftan geri dönen Gök-Türkleri, Shuo eyaletine kadar takip etti. Bu esnada Gök-Türklerle Kuzey Ch'i devleti arasında barış yapıldı. Buna göre her iki ülke kendi ülkesinde yetişen mallardan yıllık hediye gönderecekti. Gök-Türkler, düşmanları Juan-juan'ların Çin'de yaşamasına razı olurlarken, karşılığında kendileri için iyi sayılabilecek bir ticaret anlaşması yapmışlardı.

Bu şekilde ilk defa başlayan Gök-Türk - Kuzey Ch'i yakınlaşmasından Batı Wei devleti hayli rahatsız oldu. Ancak Batı Wei devletinin bu endişesi fazla uzun sürmedi. Kuzey Ch'i'ler ile Gök-Türklerin dostluğunun gelişmesini engellemek için K'u Ti-ch'i⁶⁸ isimli bir elçi 554 yılında Mukan Kagan'a gönderildi. Gök-Türk merkezine ulaşan çin elçisi kaganla yaptığı görüşmelerde epey etkili oldu. Mukan, bu elçiyle görüştüktan sonra, Kuzey Ch'i elçisini tutukladı. Elçi K'u Ti-ch'i'nin kaganı nasıl ikna ettiğii açık değildir. Ortaya çıkan sonuç ise Mukan'ın devletinin eski dostu Batı Wei'i doğudaki Ch'lere karşı tercih etmesidir. Batı Wei devleti bu gelişmeden çok memnun olmuş, elçilikteki başarısından dolayı dönüşünde K'u Ti-ch'i'ye orgenerallik rütbesi tevcih edilmişti.

Adı geçen elçinin biyografisinde Ch'i elçisinin

68-Bu olayın en iyi tafsilatı PCS 4 imp.böl.,s.58 ve TFYK 984,12a'da kayıtlıdır.

69- CS 33 K'u Ti-ch'i bio.,s.370. Diğer kaynakların hiç biri bu olaydan bahsetmiyor. Ayrıca bkz. Liu ,Adı geçen biyografiye Ecsedy de bakmadığı için, bu elçilikten bilgi vermemektedir, ayrıca hatalı olarak, bu sırada Batı Wei'in Gök-Türklere yarım ettiğini ileri sürmektedir,bkz.s.134.

tutuklandığı belirtilmiş ise de, Mukan Kagan'ın , bu devletle ilişkisini hemen kestiği söylenemez. Çünkü aynı yılın sekizinci ayında(ekim) Mukan Kagan, Kuzey Ch'i'lere elçi gönderip hediye sundu⁷⁰ . K'u T'i-ch'i'nin Gök-Türklere kesin gidiş ayı metinde belirtilmemiştir. Mukan'ın Ch'i'lere hediye göndermesinin K'u Ti-ch'i'nin Gök-Türklere gitmesinden önce olması da mümkündür.

Mukan Kagan güneyindeki komşuları olan her iki Çin devletiyle siyasî münasebetlerini geliştirirken, Juan-juan'ların peşini de bırakmıyordu. Onlara dördüncü Gök-Türk darbesini indirdi. Mağlup olan son hükümdar A-na-kuei'in küçük kardeşi Teng-shu-tse ve yanındakiler, bu defa Batı Wei devletine sığındılar⁷¹(555). Onların peşinde ısrarlı bir takipçi olmasından bu sefer Mukan'ın Juan-juan'ları kesin bir şekilde ortadan kaldırmaya niyetli olduğu anlaşılıyor. Çünkü hiç vakit kaybetmeden derhal elçi gönderip, imparator Kung'dan kaçak Juan-juan'ları istedi. Reisleri Teng-shu-tse ile beraberindeki üç bin Juan-juan, Mukan'ın elçisine teslim edilerek Ch'ing-men adlı kapının dışında öldürüldüler. ilk defa bozguna uğradıkları sırada kendisine bağlı olanlarla reis olan T'ie-fa, doğudaki Ch'i-tan'lar tarafından ortadan kaldırılmıştı. Kuzey Ch'i devleti himayesinde reis olan An-lo-ch'en, daha sonra bu devlete isyan etti. Fakat,

70- PCS 4 imp.böl.,s.59; TFYK 984,14b. Çin kaynakları yabancı ülkelerden kendilerine gelen hediyeleri daima vergi olarak göstermektedir. Bu sebepten her vergi gönderme kaydı gerçek vergi olarak kabul edilemez. Çoğu zaman vergi gönderilmesi için hiç bir sebep olmadığı hatta, Gök-Türk ordularının Çin'in ortalarına kadar ilerlediği anlarda bile, Gök-Türk kaganlarının gönderdiği hediyeler vergi diye yazılmıştır.

71-CS 50 Gök.böl.,s.910;TCTC 166,s.5140.

imparator Wen Hsüan tarafından yakalandı. Ona bağlı Juan-juan kütleleri dağıtılarak, çeşitli bölgelerde Kuzey Ch'i devletine bağlandı⁷².

Bu yılın yaz mevsiminde Mukan, yine Kuzey Ch'i imparatoruna hediye göndermişti. Ancak, hızla büyüyen Gök-Türk tehlikesine karşı Ch'i imparatoru Çin seddini tamir işine koyuldu. Sonbahara doğru bir milyon sekiz yüz bin kişi You eyaletinin kuzeyindeki Hsia-k'ou'dan Heng eyaletine kadar olan kısımdaki dokuz yüz li(510 km.)'lik bir mesafede bulunan seddi tamir ve yenilerini inşa için toplattırıldı⁷³.

555 yılı Mukan Kagan ve Gök-Türk devleti için bir fetih yılı olmuştu. Ch'i-tan'lar üzerine sefer düzenleyip onları, kendine bağlayan Mukan'a Baykal Gölü'nün kuzeyindeki Kırgız'lar(Ch'i-ku) da itaat etti. Bu arada batıda Ye-ta'(Akhun, Eftalit)lar da mağlup edildi⁷⁴. Bu sefer büyük ihtimalle istemi Yabgu ile birlikte gerçekleştirildi. Doğuda Ch'i-tan'ların batısında yaşayan K'u-mo-hsi⁷⁵, Shih Wei kabileleri de Gök-Türklere bağlandılar⁷⁶.

Bu yılın içinde vuku bulan bir diğer hadise de Gök-Türklerin defalarca Batı Wei topraklarına akınlar yapmalarıdır. Buna karşılık imparator da evlenme yoluyla Gök-Türklerle müttefik olmak istiyordu. Neticede Yüan Huei yüz bin top ipekli hediye ile

72- Bu olayın en iyi teferruatı PS 98 Juan-juan böl.,s.3266-3267 de kaydedilmiştir.Ayrıca bkz.W.Samolin, East Turkistan to the 12th Century,The Hague,1964,s.55-56.

73- PCS 4 imp.böl.,s.60.

74-PS 94 Ch'i-tan böl.,s.3128.

75-TCTC 166,s.5140

76- PS 94 K'u-mo-hsi böl.,s.3127.

77- PS 94 Shih-wei böl.,s.3129.

Mukan Kagan'a götürüldü.. Gök-Türk merkezinde çok iyi konuştuğu görülen Yüan Huei, aşırı hürmette de bulunmuştu. Bu konuda SS 46⁷⁸ da bulunan Yüan Huei'in biyografisi tek kaynaktır . Başarılı geçen elçiliği nihayetinde üç makam birden terfi eden Yüan Huei ayrıca Batı Wei-Gök-Türk dostluğunun yeniden gelişmesini sağlamıştı. Onun elçiliğindeki başarısından dolayı üç makam birden terfi ettirilmesi Batı Wei imparatorunun Gök-Türklerle olan münasebetlerine ne kadar çok önem verdiğini göstermektedir.

Kısa zamanda Orta Asya'nın en büyük gücü haline gelen Gök-Türk devleti, Mukan Kagan liderliğinde başarıdan başarıya koşmakta idi. Çin'de hüküm süren iki devletten Batı Wei yüz bin top ipek verme karşılığında barış yapabilmiş, onların hücumlarını bu şekilde durdurabilmişti⁷⁹ . Doğudaki Kuzey Ch'i devleti ise bir dizi savunma tedbirleri almaya devam ediyordu. 556 yılı içersinde Çin seddinde Hsi-ho'dan başlayarak doğuda denize kadar üç bin li(yaklaşık 1700 km.)lik mesafedeki surlar tamir edildi. Bunun yanında yirmi tane yeni garnizon kuruldu⁸⁰ . Fakat, Mukan'ın yeni hedefi T'u-yü-hun'lar idi.

Mukan'ın T'u-yü-hun'lar üzerine gidebilmesi için Batı Wei devletinin Liang eyaletinden geçmesi gerekiyordu. Bu şekilde sür⁸¹ priz bir saldırı yapma imkanı vardı. Sadece izin vermekle kalmayan Batı Wei imparatoru'nun nedimi(T'ai-shih) T'ai, Liang eyaletinin askerî valisi Shih Ning'i süvarilerle, Gök-Türk ordusuna kattı⁸² .

78- SS 46 Yüan Huei bio., s.1256

79-aynı yer.

80-PCS 4 imp.böl., s.63.

81-CS 28 Shih Ning bio., s.468.

82-TCTC 166, s.5152.

Gök-Türk ve yardımcı Batı Wei ordusu F'an-ho denilen yere vardıklarında , T'u-yü-hun'lar bunu anladılar, hemen Nan-shan'a (güney dağı)kaçtılar. Derhal onları takip etmek isteyen Mukan, askerlerinin çeşitli kollara ayırdı. ve Ch'ing-hai(Kuku-nor)da buluşmalarını emretti. Bu arada Çinli kumandan Shih Ning, Mukan'a T'u-yü-hun'ların "perili mağaraları" gibi telakki ettikleri Shu-tun ve Ho-chen adlı iki kale şehirlerine saldırmayı teklif etti. Böylece onların asıl köklerinin söküleceğini, diğer T'u-yü-hun halkının ise kendiliğinden dağılacakını söyledi. Aslında T'u-yü-hun'ların kaganı Ho-chen'da idi. Shu-tun'da ise onun dükü Cheng-nan Wang bir kaç bin kişi ile savunmak için bulunuyordu. Çinli kumandan Shih Ning, Shu-tun'a hücum edip, burayı müdafaaya çalışan Cheng-nan Wang'ı yakaladı . Diğer taraftan Mukan Kagan Ho-chen'a hücum edip, reisleri Kua-lü'nün karısı ve oğlunu ele geçirdi. T'u-yü-hun'ların bütün değerli hazineleri Gök-Türklerin eline geçti. iki galip ordu Ch'ing-hai(Kukunor)'da buluştular. Mukan tavsiyesinin faydalı oluşundan ve kazandığı başarıdan dolayı Shih Ning'e on bin koyun, beş yüz baş at ve yüz kadın hizmetçi sundu. Çinli kumandanın başarısına ve fikirlerine hayran olan Mukan, Çinli kumandana ayrıca en iyi cins atlardan da sunduğu gibi cesaretini övmüş, elini sıkımişti .

558 yılında meydana gelen bu hadiseleden sonra bir-iki yıl Çin'in kuzeyindeki devletlerle Gök-Türkler arasında daha az münasebet kurulduğu müşahade edilmektedir. Bu dolayısıyla kaynaklara yansımış ve Gök-Türklerle ilgili bilgiler azalmıştır.

83- CS 50 T'u-yü-hun böl.,s.913.

84- CS 28 Shih Ning bio.,s.468.

Bunda Batı Wei'in 557 yılında yerini Chou hanedanına bırakması, Juan-juan'ların tamamen bertaraf edilmesi, bütün Çin kaynaklarının ortak ifadesiyle Çin sınırlarının dışında hiç bir kuvvetin Mukan'a karşı duracak halinin kalmamasının rolünün olduğu söylenebilir. Bu arada Kuzey Çin'in iki devleti tek hakim olabilmek maksadıyla birbirleriyle kıyasıya mücadeleye girişmişlerdi. Yine de Gök-Türk elçilerinin, Çin devletleri merkezlerini ziyaret ettiği görülmektedir.

Kuzey Ch'i devleti 557 yılında Çin seddi üzerinde K'u-lo-pa'dan Wu-ho-shu'ya kadar dört yüz li(yaklaşık 226 km.)'lik tamirler yaparken⁸⁵, Mukan Kagan, 558 yılı sonunda Chou devletine hediye gönderdi⁸⁶. Bu bir çeşit yeni kurulan devleti tanıma anlamına geliyordu. Bundan sonra 560 yılının üçüncü ayında Çin sarayında Chung-yang-k'o pavyonu tamamlandığı zaman Chou imparatoru Ming, bütün devlet adamlarını, generallerini ve Gök-Türk elçisini Fang-lin-yüan denen yerde topladı. Hepsine⁸⁷ rütbelerine göre değişen miktarlarda ipek ve bakır para sundu. Gök-Türk elçisinin de söz konusu merasim sırasında cinli devlet adamlarının arasında yer almış olması, Gök-Türk devletinin Chou'lar nazarındaki yerini göstermesi açısından enteresandır. Ertesi sene(561) Mukan Kagan, Chou devletine üç ayrı elçilik heyeti gönderdi. Birinci, ikinci ve beşinci ayda giden Chou sarayına giden Gök-Türk heyetlerinin hepsi Gök-Türk ülkesi

85- PCS 4 imp.böl.,s.64.

86- CS 4 imp.böl.,s.56; TFYK 961,15a,b.

87- CS 4 imp.böl.,s.59.

mallarından Chou sarayına sunmuşlardı. Gök-Türkler, Çin kaynaklarının tarafı olarak vergi diye kaydettiği hediyeler aslında ticarî maksad güdüyorlardı⁸⁸ .

Batı Wei imparatoru Kung zamanında Mukan'ın kızının prenses olarak, Chou'ların kurucusu Wen'a gelin olarak gelmesine Gök-Türkler rıza göstermişlerdi. Ancak evlilik işi daha gerçekleşmeden imparator ölmüş, bu sebepten tamamlanamamıştı. 563 yılına doğru Chou'larla Ch'i'ler arasındaki mücadele kızıştığı zaman her iki Çin devleti de Gök-Türklerden yardım alma yarışına giriştiler. Chou devleti sarayında yapılan müzakereler sırasında eskiden Gök-Türklerle yapılan anlaşma hatırlatıldı⁸⁹ . Yeniden teşebbüse geçmek için karar vermişlerdi. Ancak bu sefer Ch'i'ler, Chou'ların bu niyetini duymuşlar ve daha önce harekete geçmişlerdi. Çok fazla hediyelerle bir elçiye Mukan'a gönderip, evlilik teklifinde bulundular. Zengin hediyeleri gören Mukan, bunu ülkesi için ekonomik çıkar sağlama işine çevirdi. Chou'lara, onlardan daha fazla hediye istediğini, aksi takdirde Ch'i'lerin teklifini kabul edeceğini bildirdi. Chou sarayında ortaya çıkan bu yeni durum tartışılırken , eskiden Juan-juan'lar zamanında, onlarla kurulan evlilik ittifakı sayesinde Juan-juan - Ch'i ilişkilerinin kesildiği hatırlatıldı. Eğer bu sefer zamanında önlem alınmazsa durumun tersine dönüşebileceği düşünüldü. Neticede daha fazla hediye gönderilmesine karar verildi⁹⁰ . Liang eyaleti askerî valisi

88-Ayrıca bkz.Ecsedy aynı yer; izgi, aynı yer.

89-CS 50 Gök.böl.,s.911;PS 99 Gök.böl.,s.3289.

90-CS 33 Wang Ch'ing bio.,s.575; CS 30 To t bio.,s.522.

91-CS 33 Wang Ch'ing bio.s.576

Yang Chien heyet başkanı, Sol muhafızları generali Wang Ch'ing yardımcı tayin edilerek oluşturulan, bir elçilik kafilesi Mukan'a⁹² gönderildi.

563 yılının dokuzuncu ayında yola çıkan heyet Gök-Türk topraklarına girdiğinde, ülkenin doğu taraflarını idare eden⁹³ Mukan'ın kardeşi A-shih-na Kutlug Ti-t'ou Kagan ile karşılaştı. Hükümdar ağabeyinin aksine Ch'i'lerle daha yakın ilişki kurmuş olan Ti-t'ou Kagan, Çinli elçilere soğuk davranarak, "ağabeyinin Ch'i devleti ile anlaşma yaptığını ve elçileri Ch'i'lere teslim edeceğini" söyledi. bunları duyan heyet başkanı Yang Chien yine de yoluna devam etti. Mukan'ın huzuruna çıktığında yolda duyduklarını anlattı ve göz yaşlarını akıtarak, kaganı etkilemeye çalıştı. Mukan Kagan, onun tesirinde kalmış olmalıdır ki; korkmamasını doğudaki Ch'i devletiyle, batıdaki Chou devletinin Gök-Türkler nazarında aynı olduğunu söyledi⁹⁴. Yang Chien'in Mukan'a bahsettiği bir başka konu da yıllıkların hiç birinde olmayıp,⁹⁵ sadece TCTC 169'da kaydedilmiş olan⁹⁶, Batı Wei'e sığınan Gök-Türk düşmanı Juan-juan'ların, kaganın teklifi üzerine çok çabuk geri gönderilmesi hadisesidir⁹⁶. Neticede Ch'i elçisini reddeden Mukan, kızının Chou'lara gelin olarak gönderilmesine razı oldu ve nişan yapıldı. Diğer taraftan bu elçilik heyetinin yaptığı en

92-TCTC 169,s.5236; PS 99 Gök.böl.,aynı yer;CS 50 aynı yer; Liu, Wang Ch'ing ile Yang Chien'i ayrı ayrı gittiler diye yaptığı tabloda gösteriyorsa da(bkz.I,s.402) Wang Ch'ing'in bio.de Yang Chien'e yardımcı tayin edildiği ve beraber gittikleri belirtilmiştir.

93-Bu bilgi sadece Yang Chien'in bio.de CS 33 s.571 kaydedilmiştir.

94-CS 33 Yang Chien bio.,aynı yer.

95-TCTC 169,aynı yer.

96-TCTC 169, aynı yer.

önemli iş daha sonra Çin'in tarihinde önemli gelişmelere sebep olacak bir teklifi Mukan'a kabul ettirmesidir. Yang Chien, kagandan Ch'i'lerin üzerine sefer açmasını istemiş, o da buna olumlu cevap vermişti. Chou devleti için çok mühim olan bu hadise sonrasında geri dönen Yang Chien durumu imparatoru Wu'ya bir raporla bildirmiş, gelişmelerden memnun kalan imparator da Yang Chien'i büyük generalliğe terfi ettirmişti⁹⁷. Ertesi yıl tekrar Gök-Türk ülkesine elçi olarak giden söz konusu elçi bu sefer kagana çeyiz sundu.

Mukan Kagan'ın, Chou'larla müttefik olup, Ch'i'lere ortak saldırı düzenlenmesine destek vereceğini söylemesi üzerine, aynı yılın sonunda sefer hazırlıklarına başlandı. Büyük kagan Mukan ve kardeşleri küçük kaganlar Börü(Pu-li),Ti-t'ou ile yüz bin kişilik orduya kumanda ederek, üç koldan harekete geçti. Yan ordusunu üçe ayırarak diğer ikisinin kumandalarını kardeşlerine verirken, kendisi de birinin başına geçmişti. Aslında Gök-türk ordusu Çin topraklarına girdikten sonra Heng eyaletinde üçe ayrılmıştı⁹⁸. Çok hızlı hareket eden üç Gök-Türk ordusu hiç bir kuvvetle karşılaşmadan Chin-yang'a kadar ilerledi. Ch'i imparatoru bu sırada bu şehirde idi. Chou sınırına yakın bir yerde önemli bir stratejik mevkiye sahip bu kale-şehir, Gök-Türk ve Chou orduları için ilk hedef idi. Zor durumda kalan Ch'i'ler ise Gök-Türk kuvvetlerine karşı koyacak olan ordunun başına Hu Lü-hsien tayin edilmişti. Bu sırada Gök-Türk yardımı almış

97- CS 33 Yang Chien bio.,s.571.

98- PCS 7 imp.böl.,s.92.

olmalarına rağmen Chou'ların devlet adamları hala Ch'i'lerden çekiniyorlardı. Sadece Suei eyaleti dükü Yang Chung onlara karşı⁹⁹ çıkabilmişti. Bunun üzerine kendi emrine on kumandan verilen Yang Chung, baş kumandan olmuştu. Baş kumandan Yang Chung, önce Ta Hsi-wu'yu piyade ve süvari kuvvetlerden oluşan otuz bin kişilik bir birlikle güney yoldan Chin-yang üzerine gönderdi. Kendisi de Ch'i'lere ait Hsing-ling kalesini ele geçirdikten sonra Chin-yang¹⁰⁰ a ulaştı. Her iki ordu bu şehrin surlarının dışında buluştular. Ch'i'ler, Tai ve Hsin eyaletlerindeki sürüleri ve atları Wu-t'ai dağıının kuzeyindeki Pai-ku'ya, Po Chien idaresinde saklattırdı-¹⁰¹ lar.

564 yılının ilk ayında kuşatma başladığı sırada bir kaç on gün süren kar yağışı oldu. Saldırıdan önce yapılan plana göre önce Chou ordusu az kuvvetle hücumla geçecek, arkasından da Gök-Türkler hareket edecekti. Ancak kar yağışı sebebiyle bin li(567¹⁰² km)lik bir alan bir metre yüksekliğinde karla kaplanmıştı. Chou ordusu kalenin iki li(1134 m.)yakınına sokulduğunda, Ch'i'ler aniden kaleden çıkarak, onları bozguna uğratmışlardı. Bu arada Gök-Türk ordusu ise Hsi-shan(Batı Dağı)'a çekildiler, savaşmak¹⁰³ istemediler. Mağlup olan Chou kumandanları geriye çekildiler. Bundan sonra Mukan, Gök-Türk ordusuna büyük bir yağma yaptırttı. Geri dönülürken yapılan yağmalarda yedi yüz li'lik(400 km.) bir

99- CS 19 Yang Chung bio.,s.318; PCS 17 Hu Lü-hsien bio.,s.227.

100-TCTC 169,s.5237.

101-PCS 40 Po Chien bio.s.532.

102-PCS 7 imp.böl.,s.92;TCTC 169,s.5238.

103- TCTC 169, aynı yer; PCS 7 imp.böl.,s.92 her ne kadar yenildiğinden bahsediyorsa da CS 19,s.318 ve 50 ayrıca TCTC Gök-Türklerin geri çekildiğini bildirmektedir.

104
alandanda insan ve hayvan sürüsü kalmamıştı . Onları takip etmek
isteyen Ch'i generali, Gök-Türklerden korkmuş ve onları
105 sıkıştırmaya cesaret edememişti . Çin sınırlarını tamamen
terkedip, geri dönen Gök-Türk ordusunun başındaki Mukan Kagan,
yaptığı yağmayla asıl hedefine ulaşmıştı. Geri dönerken Hsin-
ling'e vardıklarında her taraf buz tuttuğu için Sarı Irmak'tan
geçmek için, kaymayı önlemek maksadıyla buzların üzerine keçe
106 kilimler yaydılar . Böylece çok zor şartlara rağmen rahat bir
şekilde, üstelik yağmadan dolayı kazançlı bir şekilde ülkelerine
107 dönmüşlerdi. Ancak sadece TCTC 169'da olan kayda göre ,Gök-
Türklerin atları zayıflamış, hepsinin dizlerinin altındaki
kılları dökülmüştü. Bu sebeple guruplara ayrılarak, mızraklarıyla
piyade yürümek zorunda kalmışlardı. Diğer taraftan Ch'i
kumandanlarından Hu Lü-kuang kuzeyde Gök-Türklerden binden fazla
108 at ele geçirdi . Bunun yanında ağır mağlubiyete uğrayan Chou
109 ordusu büyük kayıp vermişti. PCS'ya göre bir kaç km'lik bir
alandanda cesetler birbirinin üzerine yığılmış adeta birbirlerini
yastık yapıyorlardı.

Bu olaydan sonra 5. ayda(temmuz) Gök-Türkler, Chou'lara elçi
110 gönderip, kendi ülke mallarından sundu . Yaz mevsiminde Gök-
Türklerin yardımını almadan Chin-yang üzerine yürümek isteyen
Chou ordusu kumandanı Yang Chung, yiyeceğin azlığı sebebiyle bü-

104-Bu bilgi sadece TCTC 169, aynı yer'de mevcuttur.

105-CS 33 Yang Chung bio., aynı yer; TCTC 169,s.5238.

106-Bu bilgi sadece TCTC 169'da kaydedilmiştir,bkz.aynı yer.

107-TCTC aynı yer.

108-PCS 17 Hu Lü-kuang bio.,s.223.

109-PCS 7 imp.böl.,aynı yer.

110-CS 5 imp.böl.,s.69;TFYK 961,15b, Liu (bkz.I,s.15)ilgili
yeri tercüme etmemiştir.

tün generallerin savaşmaması bahanesiyle hücum etmedi. Hemen Gök-Türklere haber göndererek, yüz binden fazla askerle Ping eyaletine gelmelerini ve Çin Seddinin alt tarafında(güneyinde) kalmalarını istedi¹¹¹. Arkasından Gök-Türk ordusu Yang Chung ile Ch'i'lere karşı savaşmak için Wo-ye'de buluştular. Pei-ho'ya vardılar, her hangi bir çatışma yapmadan geri döndüler¹¹². Mukan Kagan'ın geri dönmesinin sebebi, bu sefer Chou'ların Gök-Türklerle olan ittifaklarına ihanet etmeleridir¹¹³. Ch'i imparatoru, Chou'lara, daha evvel esir olarak ele geçirdiği Chin eyaleti dükü Hu'nun annesi ve babasının dördüncü kız kardeşini geri göndermek suretiyle Chou'larla barış yapmak istediğini bildirmişti¹¹⁴. Böylece iki Çin devleti arasında ittifak yapılırken Gök-Türkler devre dışı kalıyordu. Neticede ortaya çıkan duruma çok kızan Mukan Kagan, sadece ordusunu toplayıp geri dönmekle kalmadı. Bunun yanında daha önce kabul ettiği kızının gelin olarak gönderilmesi kararından vazgeçti¹¹⁵.

Daha sonra dokuzuncu ayda Mukan ordusuyla Chou'lardan ayrılarak Ch'i'lerin You eyaletine girdi. Arkasından Çin seddini aşp, girdikleri bölgelerde yağmalar yaparak geri döndüler. Bir ay sonra bir akın daha yaptılar. Evlilik işinden vazgeçilmesi üzerine tedirgin olan Chou imparatoru hem durumu izah etmek, hem de Mukan'ı sakinleştirmek için Wang Ch'ing'i acele elçi olarak Gök-Türklere gönderdi(564 sonu). Elçinin kendisine yaptığı

111-CS 19 Wang Ch'ing bio.,s.319.

112-TCTC 169,s.5242;CS 50 Gök.böl.,s.911;CS 5 imp.böl.,s.70.

113-CS 19 Wang Ch'ing bio.,s.575.

114-CS 11 Chin-yang Kung Hu bio.,s.169.

115-CS 50 Gök.böl.,aynı yer.

116-PCS 7 imp.böl.,s.93;TCTc 169,s.5243.

açıklamalardan memnun kalan Mukan, eski anlaşmayı, yani kızının gelin olarak gönderilmesini yeniden kabul etti. Bu gelişmelerden sonra 565 yılının 2. ayında Chou imparatoru dört eyaletin düklerini¹¹⁷ ve imparatorluğa ait altı saraydan oluşturulan yüz yirmi kişilik heyeti, Mukan'ın kızının almak için Gök-türk merkezine¹¹⁸ gönderdi. Bu yılın beşinci ayında Gök-Türkler, Ch'i'lere de kendi mallarından sunmuşlar ve Gök-Türk - Ch'i münasebetleri¹¹⁹ tekrar başladı. 567 yılında Gök-Türkler, Chou'lara¹²⁰ da elçi gönderip kendi ülke mallarından sundular. Bir yıl önce kendi mallarından sundukları Ch'i'lere yine kendi ülke mallarından¹²¹ verdiler.

565 yılında büyük bir elçilik heyeti gönderilmiş olmasına rağmen Mukan, hâlâ kızını göndermeye yanaşmıyordu. Chou elçilerinden Ch'un ve yanındakileri bir kaç sene alıkoydu. Geri dönenlerden Yü Wen-kuei, Ch'ang-ye'de ölmüştü.

568 yılında(2.ay) Ch'i meselesini tekrar gündeme getiren Mukan, Chou'ları desteklemekten vazgeçmişti. Elçilerle müzakere sırasında hava birden bire değişip, rüzgar çıktı. Arkasından on gün süren bir kar fırtınası başladı. Orada bulunan çadırların hepsi yıkıldı. bu felaketle tanrı'nın kendinin cezalandırdığını zanneden Mukan kızının gelin olarak gönderilmesine razı oldu. Derhal hazırlıklara başlandı. Bunların tamamlanmasından sonra

117-Ch'en dükü Ch'un, Hsü dükü Kuei, Sheng-wu dükü Tou t, Nan-yang dükü Yang Chien

118-CS 50 Gök.böl.,s.911;CS 7 imp.böl.,s.71.;TCTC 169,s.5249.

119-TCTC 169,s.5252, sadece burada bulunmaktadır

120-CS 5 imp.böl.,s.74.

121-PCS 8 imp.böl.,s.99-100;TFYK 961;16a.

Chou elçilerine teslim edilen prenses A-shih-na'yı, Çin'e¹²² vardığında başkent Ch'ang-an'da imparator Wu bizzat karşıladı . Gelin heyeti prensesi getirmek için yola çıktığında kafilde bulunan Gök-Türkler atların zayıflığını ileri sürerek yolcuğun yavaşlamasını istediler. Fakat Chao Wen-piao, onların vazgeçmelerinden korkarak, Gök-Türk elçisi Lo-mo-yüan'e "prenselerin zaten yola çıktığını, diğer yabancıların tehdit ettiğini , üstelik kafilenin çölden geçeceğini, yavaşlarsa insan ve atların hastalanacağını, doğudan her zaman hücum gelebileceğini, T'u-yü-hun'ların bile aniden değişip, tehlike oluşturacağını, gelinin Kagan'ın sevgili kızı olduğunun göz önüne¹²³ alınmasını" belirtti . Çin'de çok iyi karşılanıp iyi muamele gören A-shih-na Prenses, Çin'de imparatoriçelerin yükselebildiği¹²⁴ bütün makamlara ulaştı. 582 yılında hastalıktan öldü .

Prenselerin gönderilmesinden bir yıl sonra, sonbaharda Mukan, Çin'e elçi gönderip, at sundu . Bundan sonra binden fazla Gök-Türk, Çin başkentinde oturmaya başladı. Bu gurup güzel elbiseler giyiyorlar ve etle besleniyorlardı. Bundan başka Chou hanedanı¹²⁵ yıllık yüz bin top ipeği vergi olarak göndermeye başlamıştı. Bu tarihten sonra 572 yılında ölümüne kadar Mukan Kagan hakkında¹²⁶ her hangi bir malumata rastlayamıyoruz. Sadece PCS 8'de Gök-Türklerin elçi gönderip hediye sunduğu kaydı vardır¹²⁷ . Ancak

123-TCTC 170,s.5273; CS 9 A-shih-na bio.,s,144

124-CS 9 A-shih-na bio.,aynı yer.

125-CS 50 Gök.böl.,aynı yer; CS 5 imp.böl,s.79; Ayrıca Ecsedy, Trade,s.134,160.

126-s.106

127-s.5301.

TCTC 171'de ölümü için gönderilen taziyet elçisinin bu yılın ikinci ayında gittiği bildirilmektedir. Bundan dolayı bu elçilik hadisesini Mukan'ın ölümünden sonra gitti şeklinde kabul etmek doğ olacaktır.

Daha önceki başarılı elçilik faaliyetlerinden dolayı sürekli kuzey yabancıları elçisi olan Wang Ch'ing, Gök-Türkler hakkında devamlı bilgi topluyordu. Mukan öldüğü zaman Wang Ch'ing yine Ötüken'de idi. Gök-Türklerde cenaze törenlerinde ölenin yakınları ve diğer katılanlar yüzlerini çizerler, kan ve gözyaşı bir bire karışarak akardı. Tören esnasında Chou elçisinden de yüzünü çizmesini istediler. Gök-Türkler üstelik iki devletin evlilik yoluyla akraba olduğunu da söyledilerse de Çinli elçi direndi ve kesmedi¹²⁸.

a-Mukan'ın Şahsiyeti:

553-572 yılları arasında Gök-Türk tahtında kalan Mukan Kagan, şahsiyeti hakkında Çin kaynaklarında en çok bilgi verilen Türk hükümdarıdır. Bu bilgiler özellikle onun zeki bilgili ve sert tabiatlı olduğu üzerinde toplanmaktadır. Kırlangıç kalesi(Yen-tou) anlamına gelen bir ismi daha vardı. Yüzünün genişliği bir ayak(30 cm.)dan fazla olan Mukan'ın gözleri donuk cam gibi idi. Askerî mücadele ve benzeri işlerde çok haşın idi. Yüzünün rengi çok kıızıldı¹²⁹. Olağan üstü cesurdu. Askerî taktikleri iyi bildiği gibi, ordusunu çok iyi kumanda ediyordu¹³⁰. Neticede onun bu üstün vasıflarından komşu devletlerinin hepsi çok korkmuştu.

Diğer bir ifade ile Çin'in dışındaki bütün ülkeler ona itaat

128- CS 33 Wang Ch'ing bio.,s.576.

129-TT 197,1068a;CS 50 Gök.böl.,s.909; WHTK 343,1687b;TFYK 997,2a

130-TCTC 165,s.5097.

etmişlerdi. Aslında yukarıda da görüldüğü üzere Mukan, Çin'deki iki devlete de üstünlüğünü kabul ettirmişti. Çinli devletlerin her ikisi de Gök-Türklerle dost olmak için birbirleriyle uzun süren bir yarışa girişmişlerdi. Evlilik ittifakını kurabilme şekliyle ortaya çıkan bu yarış batıdaki Chou devleti kazandı. Bu sayede doğudaki Kuzey Ch'i devletine karşı büyük bir politik üstünlük sağladı. Chou'lar güçlenirken Ch'i'ler zayıfladı ve çok geçmeden yıkıldılar(576). Chou devleti bütün kuzey Çin'e hakim olurken Mukan'ın uyguladığı politika sonucu Çin tarihinin seyri değişmiş oluyordu.

Mukan'ın idaresindeki fetihler sayesinde Orta Asya'yı tamamen kaplayan Gök-Türk devleti doğuda Kore'den batıda Karadenize kadar uzanıyordu. Güneyde Çin Seddinden kuzeyin ıssız yerlerine kadar ulaşan genişliğe sahip idi. Zamanın bütün diğer devletlerinin hepsinden daha büyük ve kuvvetli idi. İpek yolunun büyük bir kısmı Gök-Türklerin eline geçtiği gibi, artık Ön Asya ile Uzak Doğu arasındaki irtibat daha huzurlu yapılıyordu.

Moğolistan'ın doğusundaki Kerulen nehrinden Ural dağlarına kadar çok geniş bir sahada yayılmış olan Töles boylarının hepsi Mukan'ın idaresinde idi. Soğd'luların himaye edilmesi ülke çapında ticaretin gelişmesine sebep olmuştu.

2-Taspar Kagan Devri

Mukan ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien'in yerine kardeşi Taspar'ın tahta geçmesini vasiyet etmişti. Bundan dolayı Ta-lo-pien'in yerine Çince adıyla T'a-po, Sogdça yazılı Bugut kitabesindeki adıyla Taspar, kagan oldu¹³¹. Taspar hakkında Çin kaynaklarındaki ilk kayıt "Mukan kagan zamanından beri onun ülkesi çok kuvvetli olduğu için, Çin'i zora sokan, sıkıştıran" şeklindedir¹³². Gök-Türk devletinde bu taht değişikliğini yakından takip eden Çin'deki iki devlet hemen harekete geçip, yeni kaganla dostluk ilişkileri kurmaya çalıştılar. Chou devleti işlenmiş ve ham ipekli kumaşlardan yüz bin top ipek sundu. Ch'i devleti de onların saldırısından kortuğu için acele çok miktarda hediye bir elçi ile kagana ulaştırdı¹³³. Her iki devlet tarafından iyi münasebet ataklarına maruz kalan Taspar Kagan, ağabeyi Mukan gibi bu hakim durumdan gayet iyi faydalandı. Zaten daha önce Chou'ların başkenti Ch'ang-an'da binden fazla Türk kalmaya başladı. Bunlar Chou merkezinde çok rahat vaziyette oturuyorlar, Çinlilerden farklı olarak etle besleniyorlardı¹³⁴. Ayrıca iyi hürmet görüyorlar ve güzel elbiseler giyiyorlardı¹³⁵.

Taspar Kagan artak iki Çin devletini de tamamen hakimiyeti altına aldığını düşünüyordu. Bu sebeple etrafındakilere "benim güneydeki iki vefakar oğlum sebepsiz yere niye kavga ediyorlar" diyordu¹³⁶. Kuzey Çin devletleriyle arasında bu gelişmeler sürerken Taspar Kagan

131-Bu konuda tafsilen bkz. Klyastorny-livsic, aynı makale, s.74

132-CS 50 Gök.böl., s.911.

133-TCTC 171, s.5314; CS 50 aynı yer; TT 197, 1068b-c; WHTK 343, 2687c

134-CS 50 Gök.böl., aynı yer; TCTC 171 aynı yer; TT 197, 1068c.

135-TT 197, 1068c; WHTK 343, 2687c

136-CS 50 aynı yer; TCTC 171 aynı yer; TT 197 aynı yer; WHTK 343, 2687

Gök-Türk devletinde yeni bir idarî teşkilatlanmaya gitti. Ağabeyi ve devletin ikinci kaganı Kara'nın oğlu She-t'u'yu Er-fu Kagan olarak doğu tarafına, kardeşi Ju-tan'ın oğlu Börü(pu-li)'yi batı tarafına kagan tayin etti¹³⁷. Bunların hepsinin unvanı "küçük kagan" idi ve Taspar Kagan'a bağlıydılar¹³⁸.

Bu suretle kaganlar kaganı seviyesine yükselmiş olan Taspar, çok geniş sahaya yayılmış olan devleti daha iyi idare edebilmek için böyle bir yolu seçmişti. Bir kaç yüz bin iyi yay çeken süvarilerden müteşekkil bir Gök-Türk ordusuna sahip idi. Amcası İstemi Yabgu, 552 yılından beri Tanrı Dağlarını kuzeyinde Ak-Tağ'da oturarak, devletin batı kısmını idare ediyordu.

Bu sırada güneyde yani kuzey Çin'de Chou-Ch'i mücadelesi olanca hızıyla sürüyordu. Yukarıda bahsettiğimiz gibi her iki devlet de Gök-Türklerle dost olabilmek için yarışıyorlardı.¹³⁹ WHTK'nun ifadesi ile Çin devletleri ondan çok korktukları için hazinelerini boşaltmışlar ve fakirleşmişlerdi.

Taspar Kagan, ağabeyi Mukan gibi her iki devlete de kendi milletinin menfaatleri doğrultusunda politika uygularken, daha sonra ağabeyinin aksine doğudaki Ch'i'lere meyletti. Aslında bu bir bakıma daha evvel Gök-Türklerden aldığı yardımla güçlenen

137-TT 197,1068b.

Soğdça yazılı Bugut kitabesinde Er-fu Kagan, Nivar Kagan adıyla zikredilmektedir, bkz. Klyastorny-Livsic, s.73-75. Mukan Kagan'ın kardeşi olarak görünün bir başka şahsiyet Mahan Tegin vardır. Çin kaynaklarında karşılığını bulamadığımız bu kişinin faaliyeti konusunda fazla bir bilemiyoruz. Börü kelimesinin çince karşılığının Fu-lu ve Pu-li olduğu konusunda ayrıca bkz. T'ang Ch'i, "A Preliminary Interpretation of Terms Froms Toba(Tabgaç) Language Recorded in the Nan Ch'i Shu", Pien-cheng, 4, 1973, s.106. 138-TT 197 aynı yer; WHTK 343, 2687c. 139-Bkz. n.138.

Chou'lara karşı Ch'i'leri tutma teşebbüsü devletin menfaatleri açısından gayet olumlu idi. Ancak, Taspar bundan yeterince faydalanamadığı gibi ülkeye Budizm tesirini sokmak gibi bir hata yaptı.

Ch'i'lerle yakınlaşma siyaseti çerçevesinde Taspar, 572 yılının sonunda onlara elçi göndererek at sundu. Ertesi yılın 12. ayında yine Ch'i'lere elçi göndererek bir prensesleriyle evlenmek teklifinde bulundu¹⁴⁰. Bu arada Taspar'ın Chou'lara kesin olarak sırtını döndüğünü söyleyemeyiz. Çünkü, aynı sıralarda(574 1.ay)¹⁴¹ onlara da elçi gönderip at sundu. Böylece daha önce yapılmış evlilik ittifakına bağlı olduğunu gösteriyordu. Taspar'ın, Ch'i'lere karşı izlediği politika yavaş yavaş bir hayranlığa dönüştü. Bunda bir yağma sırasında ele geçirilip, Ötüken'e götürülen Budist rahip(sha-men) Huei Lin'in büyük rolü vardı. Bu rahip, kagana Ch'i ülkesinin çok zengin olmasındaki asıl sebebin budizm prensiplerinin ülkede uygulanmış olması ve de herkesin bu dine inanması olduğunu söyledi. Taspar da bunlara inandı. Sonra Budistlerin kutsal kitaplarından Nie-p'an, Hua-yen, Ching-min ve Shih-t'ung-lü istedi. Ayrıca bir Budist pagodası(chia-lan) inşa ettirdi. Tamamlandıktan sonra etrafında dolaşarak, Ch'i¹⁴² ülkesinde doğmadığı için pişman olduğunu belirtti. Bu şekilde Taspar'ın Budizm tesirine girdiği görülmektedir. Bu arada Ch'i'lerden Liou Shih-ch'ing vardı ki; bu şahıs Çin'in bütün

140-PCS 8 imp.böl.,s.106-107. Evlilik teklifi için ayrıca TCTC 171,s.5332.

141-CS 5 imp.böl.,s.85; TFYK 969,18a.

142-SS 84 Gök.böl.,s.1865;PS 99 Gök.böl.,s.3290; WHTK 343,2687c. Ecsedy, rahip Hui Lin'in faaliyeti ile Liou Shih-ching'in yaptıkları karıştırmakta ve hatalı olarak 572 yılına koymaktadır, bkz. Trade...,s.135,160 not 39.

yabancı komşularının dilinde anlaşılabiliyordu. Ch'i imparatoru ona Türk dilinde Nie-p'an-ching(nirvana) yazmasını emretti ve Türkçe yazılan bu kitap, hemen Gök-Türk kaganına gönderildi. Nirvana'nın bu Türkçe nüshası Lo Te-lin adlı elçi tarafından Taspar Kagan'a tanıtıldı(575 sonu) Diğer taraftan 574-584 yılları arasında Hintli bir budist rahib Gök-Türkler arasında kalarak Budizmi yaymaya çalıştı. Ancak onun öğretmeyi hedeflediği kitap Sutra idi.

Her ne kadar Gök-Türklerle iyi münasebet tesis edilmiş ise de Ch'i'ler yine zor durumda kaldılar. Çünkü, Chou'lar onlara karşı büyük bir hücumla geçmişlerdi. Mağlup olan Ch'i'li kumandanlar imparatorlarına kaçıp Gök-Türklerle sığınmayı tavsiye ettilerse de o kabul etmedi. Bir ara kendisi Gök-Türklerle sığınmak istediye de fırsatını bulamadı. Neticede Ch'i devleti yıkılırken, toprakları Chou'ların eline geçti.

Diğer taraftan Chou ordularına mağlup olan Fang-yang prensi Kao Chao-i, Pei-shuo eyaletini korumak için bu tarafa yöneldi ise de Chou kumandanlarından Shen- chü, Ma-i'de onu sıkıştırdı. Burada yapılan savaşta tekrar mağlup olan Kao Chao-i bu sefer daha kuzeye kaçıp Gök-Türklerle sığındı. Yanında ancak üç bin kadar insan kalmıştı Taspar Kagan, Kao Chao-i'nin babası eski imparator Wen-hsüan'in kahraman birisi olduğunu bu yüzden bütün Ch'i'lerin kuzeyde hamisi olduğunu Kao Chao-i'yi desteklediğini söyledi.

143-TFYK 996,5a;PCS 20 Liou Shih-ch'ing bio.,s.267.

144-A.Von.Gabain,"Buddhistische Türkenmission, Asiatica, Leipzig, 1956,s.196 vd.; Klyastorny-Livsic,s.78.

145-Bu konuda tafsilen bkz.W.Eberhard, Çin Tarihi,s.175.

146-TCTC 173,s.5375;PCS 12 Kao Chao-i bio.,s.157.

147-PCS 12 Kao Chao-i bio.,s.157.

Bu esnada Chin-yang da Chou kumandanları tarafından fethedildi. Ch'i'ler acele yardım istemek için Ho-hsi Yung-an'ı Gök-Türklere gönderdi¹⁴⁸. Fakat, elçi daha yolda iken Ch'i devleti yıkıldı. Bundan dolayı elçi Taspar'ın yanına vardığı zaman artık diplomatik pozisyonu değiştirilmiş ve o sırada orada kalan T'u-yü-hun elçisinin alt tarafına oturtuldu. Görüşme sırasında Ch'i elçisi, Taspar Kagan'a ülkesi yıkıldığı için üzüntüsünden kendisini öldürmek istediğini, ancak utandığını bu sebepten eline kılıç alıp, savaşmak istediğini söyledi. Onun bu cesur halinden memnun kalan Taspar, kendisine yetmiş baş at sunarak, Chou'lara karşı savaşması için ülkesine geri gönderdi¹⁴⁹. Kao Chao-i'nin Gök-Türklere sığınmasından sonra Ch'i'lerin Ying eyaleti kumandanı Kao Pao-ning, ona kendisini Ch'i imparatoru ilan etmesini tavsiye etti. Neticede Kao Chao-i kendini imparator ilan ederken, Kao Pao-ning de başbakan(baş vezir) oldu. Onları başından beri destekleyen Taspar Kagan, Kao Chao-i'nin yanına yardım ordusu katarak, Çin'e geri gönderdi.

Gök-Türk ordusu 578 yazında(4.ay) Chou'ların You eyaletine saldırdı. Ele geçirdikleri memur ve halkı yağma edip öldürdüler.

Chou'ların kumandanlarından Liou Hsiung askerlerine kumanda ederek, onların karşısına çıktı ise de Gök-Türk ordusuna mağlup oldu. Kendisi savaş meydanında öldürüldü¹⁵⁰. Bu esnada Chou'lar, çin seddinde özellikle Ch'ing-k'ou'da tamir ve benzeri

148-PCS 41 Fu Fu bio.,s.547.

149-TCTC 173,s.5376; PCS 41 Fu Fu bio.aynı yer.

150-CS 6 imp.böl.; Liu burada eksik tercüme yapmıştır(bkz.I,s.16)

Ayrıca TCTC 173,s.5387;CS 50 Gök.böl.,s.912.

önlemler aldılarsa da ilerleyen Gök-Türk akınlarını durduramadılar. Altı büyük Çin ordusu Gök-Türklere karşı hazırlanmıştı. 5.ayda Chao imparatoru ordusuna bizzat kumanda ederek Gök-Türklere karşı koymaya çalıştı., Bu arada Chou'larda taht değişikliği olması sebebiyle Gök-Türklerden gelmiş olan imparatoriçe, imparatorun saygı değer annesi oldu. 572 yılında Türk asıllı prenses gözden düşmüştü. zor durumda kalan Chou hanedanı bu sayede Gök-Türk baskısını azaltmaya çalışmış, prensesin Türk asıllı olmasından faydalanmak istemişlerdi.

Chou imparatoru Wu'nun ölümü Ch'i devletini yeniden canlandırmak isteyen Kao Chao-i'yi sevindirdi. Bu şekilde Tanrı'nın yardımını kazandığını düşünüyordu. Bu arada ona destek veren Çinli kumandanlardan Lu Ch'ang-ch'i, Fang-yang'ı istila etti. Gök-Türk askerlerinden takviyeli Kao Chao-i onun yanına gitti. Karşılık olarak Chou'lar Shen-chü'yü, onu durdurmak için gönderdiler. Kao Chao-i, You eyaleti askerî valisinin kuvvetleriyle dışarıya çıktığını görünce bu müsait durumdan faydalanmak istedi. Shen-chü'ye büyük bir saldırı yaptı. Yardıma gelen Chou'ların büyük generali Yü Wen-en kumandasındaki ordunun yarısı Gök-Türkler ve Kao Chao-i tarafından öldürüldü. Fakat, Ch'i devletini yeniden canlandırmak için yapılan bu teşebbüs tamamlanamadı. Chou kumandanı Shen Chü, Fang-yang'ı kuşatıp, yeniden ele geçirdi. Ch'i kumandanı Lu Ch'ang-ch'i'yi öldürdü. Bunu duyan Kao Chao-i beyaz yas elbisesi giyerek, Gök-Türklere geri döndü.Kao Pao-ning ise yardıma gitiği Fan-yang'ın düştüğünü ve Ch'ang-ch'inin öldüğünü duyunca o da geri döndü ve Ho-lung'u işgal etti . Yine
151

151-TCTC 173, aynı yer.

152
de Chou devletine itaat etmedi .

Bir taraftan Ch'i devleti bakiyelerinin umutsuz mücadeleleri sürerken, diğer taraftan Gök-Türk akınları sürüyordu. 578 yılının 11.ayında başlayan hücumda Chio-ch'üan kuşatıldı. Büyük yağma yapıldıktan sonra istediklerini elde eden Taspar Kagan geri

153
döndü . 579 yılında(2.ay) Taspar Kagan, Chou'lara elçi göndererek evlilik yoluyla barış yapmayı teklif etti. Bunun sebebi hiç şüphesiz Taspar'ın artık Kao Chao-i ve beraberindekilerin Ch'i devletini yeniden kurmakta başarısız olduklarını görmesidir. Chou'lar, Taspar'ın teklifini hemen kabul ettiler. Ancak, Prens Kao Chao-i'nin gönderilmesini şart 154 koşuyorlardı. Taspar buna yanaşmadı. Üç ay sonra Gök-Türk taarruzları Chou topraklarına doğru yeniden başladı. Taspar'ın orduları, Ping eyaletine yeniden girince, telaşa kapılan Chou imparatoru, Shan-tung'un bütün ahalisini çin seddinin tamirine 155 davet etti .

580 yılının 2.ayında Chou'lara hediye gönderen Gök-Türkler, 156 Ch'ien-chin prensesi gelin olarak kabul ettiklerini bildirdiler Chou imparatoru Gök-Türklerin bu hareketinden tatmin olmamış, beş 157 eyaletinin prenslerini görüşmek üzere saraya çağırmıştı(5.ay) . Bir

152- Bu bilgi sadece PCS 41,s.548'de kayıtlıdır.

153-CS 7 imp.böl.,s.117;TCTC 173,s.5391;CS 50 Gök.böl.,s.912.

154-CS 7 imp.böl.,s.118;TCTC 173,s.5398.

155-Ch'i devleti yıkıldıktan sonra Taspar'ın desteğiyle başlayan bu devleti yeniden canlandırma çabalarının en iyi tafsilatı TCTC 173,s.5389;PCS 12 Kao Chao-i bio.,s.156-157;PCS 41 Kao Pao-ning bio. s.547,548'de bulunmaktadır.

156-CS 50 Gök.böl.,s.912;TCTC 174,s.5404.

157-Chao, Ch'en,Yüe,Tai ve T'eng eyaletlerinin prensleri,TCTC 174,s.5409.

ay sonra Ch'ien-chin prenses Shen-ch'ing ve Ch'ang Sun-sheng¹⁵⁸ tarafından Gök-Türklere götürüldü . Ayrıca Ho Jo-i adlı bir elçi özel olarak Taspar Kagan'a gönderildi. Ch'i devletinin prensi Kao Chao-i istendi. Bunun üzerine Taspar Kagan, Çin sınırlarına yakın bir yerde bir av düzenledi. Ava Kao Chao-i'yi¹⁵⁹ de çıkarmıştı. Ma-i yakınlarına gelindiğinde Kao Chao-i, Ho Jo-i¹⁶⁰ tarafından yakalanıp, başkent Ch'ang-an'a getirildi .Gök-Türkle-
rin desteği ile kuzeyde Ch'i imparatoru ilan edilen Kao Chao-i, bir süre Chou'lar için büyük tehlike oluşturmuştu. Ancak, yaptığı yardımlara rağmen onun başarısız olacağını anlayan Taspar Kagan politikasında değişiklik yaparak, Chou'larla evlilik ittifakı kurdu. Kao Chao-i'yi de resmen değilse bile planlanan bir tuzak neticesinde Chou'lara yakalattı. Taspar, bu durumdan ülkesi için gerekli faydaları sağlarken, Chou'lar da kendileri için büyük bir tehlikeyi ortadan kaldırmış oluyorlardı.

161

581 yazında Taspar Kagan hastalandı, bir süre sonra öldü .

158-TCTC 174,s.5415;SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1329.

159- Kao Chao-i'nin yakalandığı bölge sadece SS 39'da kayıtlı Ho Jo-i'nin bio.de mevcuttur(s.1159).

160-CS 50 Gök.böl.,s.912;TCTC 174,5410,5416;PS 99 Gök.böl.,s.3290
WHTK 343,2687c;SS 39 Ho Jo-i bio.,s.1159-1160.

161-SS 84 Gök.böl.s.1868; PS 99 Gök.böl.,s.3290.

3- I.Gök-Türk Devleti Döneminde Ülkenin Batı Tarafı ve istemi Yabgu

552 yılında Juan-juan'ları ortadan kaldırmak suretiyle Gök-Türk devletini tesis eden Bumın Kagan, ülkenin batı kısımlarının idaresini kardeşi istemi¹⁶²'ye vermişti . İstemi de yabgu unvanıyla 552-576 yılları arasında devletin batı kanadını doğudaki Büyük Kagan'a bağlı olarak idare etti. Bundan dolayı istemi Yabgu ve oğlu Tardu'nun 582 yılında resmen ikiye ayrılana kadar olan faaliyetlerini I.Gök-Türk devleti içinde mütalaa etmek gerekmektedir. Kaynakların ifadesine göre bugünkü Doğu türkistan'ın doğu ucunda bulunan Hami şehrinden, Karadeniz'e kadar uzanan geniş saha istemi Yabgu'nun idaresinde idi. Onun yazlık ve kışlık olmak üzere iki merkezi vardı. Güney merkezi şimdiki Karaşar(Yen-ch'i) şehrinden kuzeye yedi günlük mesafede¹⁶³ idi .Görüldüğü gibi çok geniş bir sahaya hakim olan istemi Yabgu, ağabeyi Bumın ve onun oğullarının doğuda devletin sınırlarını genişlettiği sırada, batı bölgelerinde büyük çapta fütuhat hareketine girişmişti. ilk önce Altay Dağlarının batısından başlayarak Hazar Denizine kadar uzanan

162-istemi'nin adı Çin kaynaklarında Shih-tien-mi ve Se-ti-mi olmak üzere sadece HTS215B Batı Gök.böl.,s.6055'de kaydedilmiştir. Orhun Kitabelerinde ise kagan unvanıyla beraber iki yerde zikredilmiştir;"Ustte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış, insan oğlunun üzerine ecdadı Bumın Kagan, istemi Kagan oturmuş, oturarak Türk milletinin il: töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş",bkz. Kül Tegin doğu cephesi,satır 1; Bilge Kagan, doğu cephesi, satır 3(ha. M.Ergin, Orhun Abideleri, istanbul,1980,s.20,33). Bizans kaynaklarında ise Stembis Kagan(Th.Simokattes), Sizabulos, Dizabulos; islan kaynaklarında ise Sincibu gibi isimlerle kaydedilmiştir, bkz.Gy. Moravcsik, Byzantino-Turcica,II,s.254; Chavannes,s.38. Kafesoğlu,s.98 not 290.

163- TT 199,1077a;HTS 215B Batı Gök.böl.,s.6055.

uzanan sahada dağınık vaziyette yaşayan Töles ve On Ogur boylarını itaati altına aldı. Soğd'lularla meskun olduğu bilinen Batı türkistan şehirlerinin çoğunun istemi Yabgu'nun eline geçmesiyle Çin'den Akdeniz'e ulaşan ipek yoluna Gök-Türkler hakim oldular. Ancak bu sırada Türk asıllı bir başka devletle de komşu haline gelinmişti. Kaynaklarda Akhun ve Eftalit(Çince Ye-ta) adıyla zikredilen bu devlet m.s. 350 yılından beri Kuzey Afganistan ve Maveraünnehir havalisinde hüküm sürüyor, ipek yolu ticaretini elinde bulunduruyordu. Gök-Türklerin kısa zamanda rakip olarak ortaya çıkması her iki Türk devletini hakimiyet konusunda birbirleriyle mücadeleye sürükledi. 556 yılında istemi kumandasındaki Gök-Türk ordularının baskılarına maruz kaldı. Gök-Türk ordularının baskılarına uğrayan Akhun'lar, 545 yılında münasebet tesis ettikleri Çin'deki Batı Wei imparatoruna 555 ve 558 yıllarında da elçilik heyeti göndermişlerdi . Çin'e giden son iki elçilik heyetinin istemi'nin baskısına karşı zor durumda kalan Akhun'ların yardım istediklerini, müttefik arayışı içinde olduklarını söylemek mümkündür. Ancak, çok geçmeden Mukan'ın idaresindeki kuvvetler tarafından mağlup edilen Akhun devleti 557 yılında yıkıldı. Çin kaynaklarının adını Mukan olarak verdiği Gök-Türk orduları kumandanının yanında istemi'nin de olması, kuvvetle muhtemeldir . Bundan önce siyasi platformda da faaliyetlere girişen istemi, Sasanî şehinşahı Anuşirvan ile anlaşıp kızını

164- SS 84 Töles böl.,s.1879,1880 ve PS 99 Töles böl.,s.3303'den bu havzada 26'dan fazla Töles adı altında toplanan Türk boylarının yaşadığı anlaşılmaktadır.

165-B.Ögel,"İlk Töles Boyları",Belleten,48, 1948,s.826-829; W. Samolin,"Hsiung-nu,Hun, Turk",CAJ,III,2,1956, s.48 vd.

166- CS Ye-ta böl.,s.918.

167-CS 50 Ye-ta böl., aynı yer; Gök.böl.,s.909.

iran hükümdarına verdi ve evlilik ittifakı kurdu. istemi'nin kızı
nın adı islam kaynaklarında(Taberî, Mesudî vb.) Fâkim olarak
geçmektedir. Bu kız Sasanî imparatoriçesi olmuştu¹⁶⁸ . Gök-Türk
orduları kuzey doğudan saldırırken, Sasanî kuvvetleri de batıdan¹⁶⁹
hücumla geçerek, Akhun devletini kolayca yıktılar. Yıkılan Akhun
devletinin toprakları Ceyhun nehri sınır olmak üzere, Gök-Türkler¹⁷⁰
ve Sasanî'ler arasında paylaşıldı . Neticede Maveraünnehir, Fergana
nın bir kısmı, Kaşgar, Hoten ve Batı Türkistan'ın önemli
şehirleri Gök-Türk devletine bağlandı. Dolayısıyla meşhur ipek
yolu ve bu yolda ticaret yapan Soğd'lular istemi Yabgu'nun eline
geçmişti.

Akhunların ortadan kalkmasıyla Gök-Türk devleti batıda tam
anlamıyla Sasanî imparatorluğuyla sınır olurken, aynı zamanda
siyasî olarak çağının dünyasının iki büyük devleti Bizans ve
Sasanî'lerle temasa geçmiş, onlarla bir seviyeye
yükselmışti. Bundan sonra Sasanî hükümdarı Anuşirvan, Batı Gök-
Türklerine vergi vermeye başlamıştı.¹⁷¹ Bununla birlikte yeni

168-R.Şeşen, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiye Mecmuası, XV,
1968, s.11-12.

169-Bu konuda bkz. Chavannes, s.242-266; El-Mesudî Muruc'uz-Zeheb,
Kahire, 1948, I, s.265-270'ten naklen Kafesoğlu, s.94. P.Aalto "Iran
Contacts of the Turks in Pre-islamic Times", Studia Turcica,
Budapest, 1971, s.33.

170-K.Czegledy, Nomad Nepek Vandorlasa Napklettöl Napnyugatig,
Budapest, 1969, s.114'ten Kafesoğlu, s.94; L.Rasony, Tarihte
Türklük, Ankara, 1988, s.96; Grousset, s.94-95.

171-Kafesoğlu, aynı yer; Ligeti, bilinmeyen iç Asya(çev. Sadrettin
Karatay)Ankara, 1986, s.61 . Sasanî'lerin vergi vermesi
konusunda bkz. M. Grignaschi, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler",
VII . Türk Tarih Kongresi Zabıtları, I, (Ankara, 25-29 Eylül)
Ankara, 1972, s.230.

siyasî gelişmeler olmaya başladı. Sasanî imparatorluğu Maveraünnehir ticaret yolunu tamamen eline geçirmek istiyordu. Bu sebepten ülkesinden Akdeniz ve Bizans limanlarına yapılan ipek ticaretini durdurdu. Bu şekilde Gök-Türklere bağlanmış olan tüccar Soğd kavmini ekonomik zorluklara sokaçak, hem de Gök-Türkleri ipek transit vergisinden mahrum edecekti. Ayrıca istemi'nin gönderdiği elçileri hile ile öldürttü. Bu esnada batıda askerî harekate devam eden istemi, sınırlarını Hazar¹⁷² Denizine kadar ulaştırdı. Daha önce gönderilmiş iki elçilik heyetine de iyi davranmayan Anuşirvan, birinci heyetin getirdiği ipekleri hemen satın alıp, elçilerin gözü önünde yakmış, elçiler geri dönmüş, ikinci elçilik heyetini de gizli zehirleterek öldürmüştü; sonra İran sıcağına dayanamadıkları için kendileri öldükleri yalanını yaymıştı. istemi, bu yalana inamamış olmasına rağmen yine de Sasanî'lerle münasebetlerini hemen kesmedi. Soğd'lu Maniakh'ın tavsiyesine uyarak, yeni bir müttefik arama yoluna gitti. 567 yılında adı geçen Soğd'lu başkanlığında bir heyeti Hazar Denizinin kuzeyi, Kafkasya üzerinden Bizans başkenti İstanbul'a gönderdi. Eskiden beri Sasanî'lerle Bizans'ın arasının iyi olmadığını Soğd'lular biliyorlardı. Kurulacak Bizans-Gök-Türk ittifakı neticesinde Sasanî'ler zor durumda kalabilirlerdi. Gök-Türk elçileri ellerinde bir Türkçe(iskitçe) mektupla vardıkları İstanbul'da çok iyi karşılandılar. Bizans'a ilk defa bilinmeyen bir ülkeden elçi geliyordu. Elçiler yanlarında çok kıymetli hediyeler de getirmişlerdi. istemi'nin gönderdiği mektup,

172-Chavannes,s.234;Grousset,s.96; Grignaschi, aynı makale,s.235.

imparator II. Justinos'a okundu. Tarihte Orta Asya'dan Bizans'a gönderilen bu ilk elçilik heyetinin başarısı, imparator Justinos'un hemen cevap verme ihtiyacı duymasından gayet iyi anlaşılmaktadır. 569 yılı Ağustos'u başında bir Bizans elçilik heyeti ittifak anlaşması yapmak üzere Gök-Türk ülkesine doğru yola ¹⁷³ çıktı. Bizans elçilik heyetinin başında Zemerkos bulunuyordu. Türk elçileriyle beraber hareket eden Bizanslılar, Karadeniz, Kafkaslar, Hazar Denizi ve Aral Gölü arasından Talas nehri boyundan Tanrı dağları silsilesindeki Ak-dağ (Bizans Ek-tag, ¹⁷⁴ Türkçe Altın Dağ ve Çince Pai-shan)'da bulunan istemi Yabgu ile Bizans, Sasanî'lere karşı sağlam bir ittifak anlaşması yaptılar. Hatta bu sırada istemi'nin yanına gelen bir Sasanî elçisine yüz gösterilmemişti. Bizans elçisinin dönüşünde verdiği hatıraları ¹⁷⁵ Gök-Türk hayatı hakkında zengin bilgiler ihtiva etmektedir .

Başarıya ulaşan istemi'nin politikası neticesinde Bizans-Sasanî savaşları 571 yılında başladı. Bu arada batıya doğru Gök-Türk ilerleyişi devam ediyordu; Kafkaslar'ın kuzeyindeki Kuban ¹⁷⁶ Irmağı havzası, sonra Azerbaycan, Gök-Türklerin eline geçti. Ancak, Bizanslıların yaptıkları ittifaka uygun hareket etmemeleri üzerine ilerleme durdu. Bizanslıların anlaşmayı bozan bu

173-Chavannes, s.234; Moravcsik, II, s.237; Kafesoğlu, s.95;

Grignaschi, s.236.

174-R.Giraud, L'Empire des Turcs Celestes, Paris, 1961; Grousset, s.96.

175-Chavannes, s.233-238, 246 vd.

176-Bizans tarihçileri Menandros ve Th.Simokattes'den naklen Ligeti, aynı yer; H.W.Haussig, "Theophlaktos Excurs Über die Skytischen Völker", Byzantion, XIII, 1954, s.375 vd.; K.Czegledy, "A Korai Kazar Törtenelem Forrasainak Kritikajahoz", Mgy.Tud.Akad. Közlemenyek, XV, 1-2, 1960, s.125'ten Kafesoğlu, s.96; Grignaschi, aynı yer.

davranışları 576 yılında istemi'nin ölümü sıralarında imparator II Tiberius tarafından gönderilen elçi Valentinos'u Aral Gölü havalisinde karşılayan Türk-Şad tarafından suçlanmasından anlıyoruz¹⁷⁷. Aslında elçilik heyeti daha evvel yapılmış olan askerî ittifakın yenilenmesi için gönderilmişti. Bizans elçisi, Türk-Şad(Turksanthos)'a aşırı nezaket göstermiş; ancak, şad "Bizanslıların yalancılığını ve imparator ile ayın ip üzerinde oynadıklarını; on diliniz var ama, hileniz birdir" diyerek on parmağını ağzına soktu. Sonra kendilerinden kaçan Avar'ları(Varhonita'lar) kabul ettikelerini ve Pannonia'ya yerleştirdiklerini, şimdi nasıl olur da ittifaktan bahsettiğini, Avar'ların eninde sonunda atlarının altında çığneneceklerini" belirtti. Türk-Şad, ayrıca Gök-Türk elçilerinin neden Kafkasya'nın güç ve tehlikeli yollarından götürüldüklerini, kendilerinin aslında Dnyeper, Tuna ve Meriç nehirlerinin nerelerden aktıklarını bildiklerini açıkladı. Alan ve Utigur(Otuz Ogur)'ların Gök-Türkler tarafından itaat altına alınışının Bizanslıların göz önüne getirmelerini ve doğudan batıya bütün kavimlerin efendilerinin Gök-Türkler olduğunu iyice bilmeleri gerektiğini söyledi.

Bundan başka Bizans elçileri, Gök-Türkleri en büyük yasları sırasında rahatsız etmişlerdi. Çünkü o sırada istemi Yabgu ölmüştü ve matemi tutuluyordu. Ustelik yas törenine uymayıp yüzlerini bıçakla kesmemişlerdi. Türk-Şad'ın tepkisini daha fazla çekmemek için, elçiler bütün bu hakaretlere razı oldular. Aslında bu konuyla ilgili belgeler kaybolduğu için daha fazla

177-Ligeti,70,71.

178

bilgi sahibi olunamamaktadır.

Yas töreni bittikten sonra da Türk-Şad'ın Bizans elçilerine tehditleri devam etti. Kırım'da Kerç(Bosforos) kalesinin fethedileceğini söyledi. Türk-Şad'ı kızdıran bir başka olay da Azerbaycan'da türk ilerleyişini durdurmak için Sabar Türk kütlelerinin Bizans tarafından ortadan, kaldırılmasıdır. Bundan sonra Bizans elçi Ak-dağ'da bulunan Tardu'nun yanına gitti. dönerlerken, yine Türk-Şad'ın kumandanlarından Bukan(Bukhanus, Bohan), Kırım'daki Bizanslılara ait Kerç kalesini zapt etti. Bu 179 Gök-Türklerin batıda ulaştığı en son noktadır

istemi'nin ölümünden sonra yerine oğlu Tardu geçti. Onun hakkında sarıh bilgileri ancak, 581 yılından sonra bulabiliyoruz.

178-Ligeti, s.73; Kafesoğlu,s.96,97; Grousset,s.97; Chavannes, s.226 vd.

179-Chavannes,s.226 vd.; Grousset,s.97; Kafesoğlu,s.98; Ligeti, s.73; Grignaschi,s.236,237.

4- Taspar Kagan'ın Ölümü ve Taht Mücadelesi:

Böylesine büyük bir devletin tahtına oturan ve kaganlar kaganı seviyesine yükselmiş Taspar, on sene bu durumunu sürdürdükten sonra 581 yılının sonunda hastalandı. Bir süre hastalığı iyileşmedi. Ölmeden önce hastalığı sırasında, oğlu An-lo'ya "eskiden ağabeyinin kendi oğlu yerine, onun tahta çıkmasını vasiyet ettiğini, dolayısıyla ona jest olarak, öldükten sonra Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien'in geçmesini" istediğini söyledi¹⁷⁸.

Kuvvetli bir devletin hükümdarı olmasına rağmen Taspar Kagan, Türk milletinin karakterine hiç de uymayan Budizm dinine meyl etmişti. Aslında devrinde Orta Asya'nın ve dünyanın en büyük devletinin Budizm sayesinde kazanabileceği hiç bir şey yoktu. Bilakis Gök-Türk devleti bu dinden zarar gördü. Diğer taraftan Ch'i devleti yıkılınca ülkesine kaçan prens Kao Chao-i'den de yeteri kadar faydalanıldığı söylenemez. Bu prens sayesinde Gök-Türk devleti lehine Chou'lardan çok fazla taviz koparılabilir, Suei hanedanının kuvvetli bir şekilde ortaya çıkması önlenebilirdi. Üstelik Taspar, Gök-Türk devleti geleneğine uymayan ağabeyinin dahi veliaht olarak göstermediği, annesi Türk olmayan Ta-lo-pien'i tahta vasiyet etmekle devletin iç huzurunu bozmuştu.

Taspar'ın ölümü akabinde devlet adamları onun vasiyeti doğrultusunda Ta-lo-pien'i kagan olarak tahta geçirmek istediler. Ancak, millet annesinin Türk olmaması sebebiyle, onu kaganlığa

178- SS 84 Gök.böl.,s.1865; PS 99 Gök.böl.,s.3290; TCTC 175, s.5449; TFYK 967,8a,b,9a

kabul etmedi. An-lo ise tamamen Gök-Türk soyundan geliyordu . Devlet meclisinde bu tartışmalardan bir netice çıkmayınca, Kara Kagan'ın oğlu She-t'u devlet meclisine gelerek," eğer Taspar'ın oğlu An-lo'nun tahta geçmesi halinde, ona itaat edeceğini, Ta-lo-pien geçerse devleti korumak gerektiğini, uzun mızrağı keskin bıçağı ile sınırlarda bekleyeceğini" bildirdi. Bu şekilde Ta-lo-pien'in kaganlığa layık olmadığını bir kez daha ortaya koyuyordu. Ayrıca She-t'u'nun kuvvetli, cesur ve kahraman bir şahsiyet olması diğer devlet adamları üzerinde etkili oldu. Ona karşı gelmeye cesaret edemediler. Neticede An-lo'nun tahta çıkmasına karar verildi. Töreye uygun olarak saf Türk soyundan gelen Taspar'ın oğlu An-lo kagan seçildi. Tahta geçemeyen Ta-lo-pien, An-lo'nun kaganlığını bir türlü kabul etmiyordu. Devamlı elçi göndererek, An-lo'ya hakaretlerle rahatsız edip, korkutuyordu. Neticede An-lo ülkede tam kontrolü sağlayamaması üzerine devlet meclisi yeniden toplandı. Yapılan müzakerelerde dört kagan oğlu içinde en bilge en muktedirin She-t'u olduğuna karar verdiler ve ittifak halinde onda birleştiler. Hep beraber She-t'u'yu tahta davet ettiler.

Neticede She-t'u Kagan olarak Gök-Türk devleti tahtına oturdu. Bu duruma hiç itiraz etmeyen An-lo, ona bağlılığını bildirdi. sonra Tola nehri kenarına gitti ve orada ikamet etmeye başladı. Arkasından kendini She-t'u'ya bağlı olarak ikinci Kagan

179-TCTC 175, aynı yer; SS 84 Gök.böl., aynı yer; PS 99 Gök.böl.
aynı yer. Julien, s.37 vd.

180- Dört kagan oğlu An-lo, Ta-lo-pien, She-t'u ve Ch'u-lo-hou
kasdedilmektedir.

181
ilan etti . Hükümdar olduktan sonra She-t'u, il küllüg şad
182
Baga işbara Kagan unvanını aldı. Bir diğer unvanı Sha-po-
lio(lüe) idi; Çin kaynaklarında kagan olduktan daha çok bu
unvanıyla zikredilmiştir.

Kagan olamadığı için çok öfkeli olan Ta-lo-pien, kuzey
tarafllara çekildi. Kendi kendine A-po Kagan unvanını aldı. işbara
Kagan'ı da huzursuz etmek için yine ona elçi göndererek"
kendisinin ve işbara'nın her ikisinin de kagan oğlu olduğunu,
sadece onun tahtsız kaldığı halde, işbara'nın olağanüstü saygı
değer bir makamda oturduğunu"söylüyor ve"neden böyle?"diye soruyordu
işbara, onun idare ettiği boylarıyla beraber kuzeye
183
çekilmesinden endişelenmişti . Bundan sonra artık kaynaklarda
A-po ismiyle zikredilmeye başlayan Ta-lo-pien, hemen dış destek
aramaya başlamış ve 582 yılının ekim ayında , Çin'e elçi
184
göndererek, hediye sunmuştu .

Bu arada otuz yıldan beri devletin kaganından hiç bir
konuda ayrılmayan Batı Gök-Türkleri, Tardu liderliğinde yeni bir
yola girmişlerdi. Bunu artak işbara Kagan ile aralarına ihtilaf
185
başlamasından anlıyoruz .

Gök-Türk devletinde bu hadiseler cereyan ederken, Çin
hanedan değişikliğine sahne oldu.581'de Chou devleti yerini 589
yılında üç yüz elli yıl sonra bütün Çin'i birleştirecek olan Sui

181-TCTC 175,s.5450; SS 84 Gök.böl.,aynı yer; PS 99 Gök.böl.,
s.3291; TT 197,1068c. Ayrıca bkz. Ecsedy,"Tribe and Tribal
Society", Acta Orientalia,XXV,1972,s.256 vd.

182- Çincesi i-li Chü-lü She Mo-ho Shih-po-lo K'o-han'dır.

183-TCTC 175, aynı yer; SS 84 Gök.böl.,aynı yer; TT 197,1068c;
WHTK 343,2688a.

184-Bu bilgi sadece SS 1,imp.böl.,s.15 ve de TFYK 970,1a'da
bulunmaktadır.

185- Bu olay sadece TCTC 175,s.5450'de mevcuttur.

hanedanına bıraktı. Bu devletin kurucusu Yang Chien birbiri
186
arkasına kazandığı zaferlerle Çin'in tek hakimi oldu . Kısacası
Gök-Türk devleti taht ve diğer iç mücadelelerle sarsılırken,
Çin'de vaziyet aksine gelişiyor, tam birlik sağlanıyordu. Sui
imparatoru tahta geçtiğinde, Gök-Türklerden tebrik heyeti
beklemiş, ancak onlar aksine Chou'larla daha önceden müttefik
olunduğu için kin duyduklarından kendilerine böyle bir heyet
187
gönderilmemişti .

V- GÖK-TÜRK DEVLETİNİN İKİYE AYRILMASI VE DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİ

1-İşbara Kagan Devri:

188

İşbara , bir sürü hadiseden sonra kagan olabilmiş, ancak
adı gibi çok cesur ve bilge bir şahsiyete sahip olduğu için,
189
devlet bağlı bütün boyların kalbini kazanmıştı. . Bununla
birlikte Türk olmayan diğer Moğol kabileleri de ona itaat etti.
Özellikle P'an-tie adlı bir tudun ile onları idare ediyordu.
Shih-wei kabilesi ise üç tudun ile idare olunuyordu.

İşbara, Çin ile ilişkilere de başlamıştı. 581 kasımında elçi
190
göndererek, Sui hanedanına hediye sundu . Bir ay önce Çin'e
elçi gönderen A-po'ya karşı nazire olması için yollanmış olması
muhtemeldir. Aslen Chou ailesinden gelen prenses Ch'ien-chin,
Çin'de kendi hanedanının yıkılmasından derin üzüntü duyuyordu. Bu
yüzden gece-gündüz ağlayarak İşbara'yı etkilemeye ailesinin intikamını
aldırtmaya çalışıyordu. Bundan müessir olan İşbara,

186- Tafsilen bkz. Eberhard, Çin Tarihi, s.192; Cordier, Histoire
de la Chine, s..382.

187- Sadece TCTC 175 aynı yer'de mevcuttur.

188- İşbara, cesur ve yiğit anlamına gelmektedir, TT 199,1068a.

189- SS 84 Gök.böl., aynı yer; TCTc 175, aynı yer; PS 99 Gök.böl.
aynı yer, WHTK 343,2688a.

190- SS 1 imp.böl., s.15; SS 84 Ch'i-tan böl., s.1882; SS 84 Shih-
wei böl., s.1882.

vezirine(başbakan- en yüksek devlet adamı) kendisinin yıkılan Chou hanedanıyla akraba olduğunu, şimdi Suei devletinin onların yerini aldığını, bu durumda karısının yüzüne bakamadığını " söyleyerek, bir şeyler yapması gerektiğini" söylüyordu. Mukan Kagan zamanında prenses A-shih-na'nın gelin olarak gönderilişinden sonra Ch'ang-an'da kalan ve rahat bir şekilde yaşayan Gök-Türklerin geri gönderilmesi de işbara'yı kızdıran bir başka sebep idi ¹⁹¹.

Bundan sonra işbara eskiden Ch'i devletinin Ying eyaleti askerî valiliğini yapan, devlet yıkılınca Gök-Türklerle müttefik ¹⁹² olup, Chou'lara karşı gelen Kao Pao-ning ile işbirliği yaptı. Beraberce Lin-yü garnizonuna hücum edip, ele geçirdiler. Gök-Türk saldırısından korkmaya başlayan Suei imparatoru derhal Çin seddinin Shan-tung'daki kalelerinin tamirini ve de You ve Ping eyaletlerinde savunma hazırlıklarının yapılmasını emretti. Bu eyaletlerdeki bütün garnizon kumandanları hemen savunma faaliyetlerine giriştiler ¹⁹³.

2-Çinli Casus Ch'ang Sun-sheng'in Gök-Türkleri Bölme Planı:

İlk defa 580 yılında Ch'ien-chin prensesin gelin olarak gönderilmesi sırasında elçi Yü-wen Sheng-ch'ing'e yardımcı tayin edilmişti. Onun bu heyete seçilmesinin asıl sebebi fevkalade nişancı olmasıydı. Çinliler, onun nişancılığı sayesinde Gök-Türklerle daha iyi yakınlaşacağını ve casusluk faaliyetlerinde başarılı olacağını düşünmüşlerdi. Bu prensesin Gök-Türklerle gönderilmesi sırasında toplam ondan fazla heyet gurubu olduğu

191-TT 197,1068c; WHTK 343,2688a.

192-SS Gök.böl.,s.1865;TCTC 175,s.5450; PS 99 Gök.böl.,s.3291.

193-SS 40 Yü Ch'ing-tse bio.,s.1174.

halde, Taspar Kagan, onların hiç birine iyi davranmamış sadece Ch'ang Sun-sheng'ı sevmişti. Bu sebepten çin'e geri gönderilmeyen bu şahıs, yıl sonuna kadar Gök-Türk ülkesinde alıkonulmuştu. Bundan sonra onu, işbara'nın yanında görmekteyiz. Her ava çıkışında Ch'ang Sun-sheng'ı da götüren işbara, onun nişancılığını imtihan etmiştir. Et için birbirleriyle mücadele eden iki yırtıcı kuş görüldüğünde Çinliye iki ok vermiş ve kuşları vurmasını söylemişti. Eğri yayı eline alan Ch'ang Sun-sheng bir ok atışında iki kuşu birden vurdu. Onun nişancılığını çok beğenen işbara, bütün oğul ve kardeşlerine, ileri gelen devlet adamlarına onunla dostluk kurmalarını , bu vesileyle nişancılık tekniğini kazanmalarını istedi.

Gök-Türk devleti için en büyük tehlike işte bu çinli casus Ch'ang Sun-sheng'ın devlet adamlarıyla yakınlaşmasıyla başladı. Devletin ileri gelenleri ve hanedan üyelerini daha iyi tanımaya başlayan bu çinli onların zaafalarını, aralarındaki ihtilafları öğrenme fırsatını buldu. İlk öğrendiği şey işbara'nın kardeşi Ch'u-lo-hou ¹⁹⁵ arasındaki kıskançlık duygularının olduğu idi. Şad unvanlı bu şahıs milletin kalbini çok fazla kazandığı için işbara tarafından kıskanılıyordu. Kardeşi hakkında bir takım gizli planlar yapan işbara, Ch'ang Sun-sheng ile yemin ederek anlaştı. Bu sıralarda çıktıkları av seyahatlerinde Çinli casus, Gök-türk ülkesinin dağlarını, derelerini, boylarının sayısını, askerî kuvvetlilerini, zayıf olanlarını öğrenmiş, duymadığı bilmediği

194- Ch'ang Sun-sheng aslında Taspar'a gönderilen heyette idi. Fakat, onun Gök-Türk devletindeki icraatı işbara'yla başlamaktadır. Taspar'la olan ilişkileri konusunda hiç bir malumat yoktur.
195- Ch'u-lo-hou'nun asıl unvanı T'u-li Şad idi.

kuvvet kalmamıştı. 581 yılı başlarında ülkesine geri dönen Ch'ang Sun-sheng, derhal imparatoruna bir rapor hazırlayıp, öğrendiklerini bildirdi.

Gök-Türk devleti kaderini değiştirecek olan söz konusu bu rapor, çok büyük önem taşımaktadır. Kaynaklarımızdan sadece SS 51¹⁹⁶ ve TCTC 175¹⁹⁷ 'de kaydedilmiştir. Bu casus elçi Ch'ang Sun-sheng, öncelikle Gök-Türklerin Çin için büyük bir tehlike olduğunu belirtiyordu. Diğer taraftan onların başlayan hücumlarına karşı Çin'de seferberlik ilan edilmiş olmasına rağmen şimdi savaşın gerekmediğini, silahlı çatışmanın bir kenara atılmasını tavsiye etti. Çünkü Gök-Türklerin içinde düzensizlik ve çekememezlik olduğundan, gizlice bir plan yapılabilirdi.

İşbara'nın ülkesi içinde ihtilaf olanlarla temasa geçilip, anlaşmazlıklar ortaya çıkarılmalıydı. Bu çekememezlik duyguları açığa çıktığında kendiliklerinden gidip, İşbara'yla savaşırlardı. Önce Çinlilerin onun en büyük muhalifi gördükleri ve Tien-chüe olarak adlandırdıkları Tardu ile temasa geçilmeliydi. Bunun yanında bir diğer muhalif kişi Ch'u-lo-hou vardı. İşbara'nın kardeşi idi, çok akıllı, kurnaz ve güçlüydü; bu özelliklerinden dolayı milletin kalbini kazandığı gibi devlet adamları tarafından da seviliyordu. Onu kıskanan İşbara, şüphe ve korku içinde olmasına rağmen, dışarıya belli etmemeye çalışıyor, huzursuzlukları, anlaşmazlıkları örtmeye çalışıyordu.

Casus-elçinin aslında İşbara için gösterdiği en büyük tehlike

196-s.1330-1331.

197-s.5450-5451.

A-po idi. Onu baş kemirgen şeklinde niteleyerek, devleti kemirdiğini belirtiyordu. Bununla birlikte A-po'nun işbara'dan korktuğu için onun liderliğini kabul ettiğini, kendi gücüne güvenemediğini açıkça ifade etti.

Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türk ülkesindeki vaziyeti bütün ayrıntılarıyla imparatoruna anlattıktan sonra Çin'in izlemesi gerek politika konusunda tavsiyelerde bulundu. Buna göre uzak ile dostluk münasebetleri tesis etmek, yakında olan düşmanlarla savaşmak Suei hanedanının menfaatlerine daha uygun idi. Gök-Türk devleti içinde kuvvetliyi yalnız bırakıp, zayıflarla dostluk kurmak lazım idi. Bu sebeple önce Tardu'ya elçi gönderilip, onunla iyi diplomatik ilişkiler tesis edilmeli idi. Ayrıca A-po'yla müttefik olup, ortak hareket etmek teklif edilmeliydi. Bu suretle işbara, Çin'e saldırmak yerine batıya ve kuzeye yönelerek mücadele etmek zorunda kalacaktı. Bu sayede işbara'nın askerî gücü bölünürdü. Eğer bu plan uygulanırsa on sene geçmeden Gök-Türk ülkesi bomboş kalacaktı.

Gök-Türk ordularının Çin topraklarına girdiği ve daha büyük saldırılara hazırlandığı sırada, kendisine böylesine faydalı bir rapor sunulan imparator Wen, çok memnun oldu. Ch'ang sun-sheng'ı özel olarak saraya çağırdı. Bu sefer ağzıyla durumu anlatan Ch'ang Sun-sheng, eliyle gördüğü dağların, derelerin resimlerini bile yazdı. Üstelik işbara'nın bütün fiilî vaziyetini askerî gücünü belirtti. Bunların hepsini sanki avucunun içi gibi göstermişti. imparator, buna çok hayran oldu ve planın hepsini kabul etti.

Ch'ang Sun-sheng'in belirttiği gibi Gök-Türkleri bölme faaliyetine başlandı. Yüan Huei adlı bir elçi Hami yakınında bulunan Tardu'nun yanına gönderilip, ona kurt başlı sancak sunuldu¹⁹⁸. Böylece bu sancakla onun müstakil bir devlet olduğu gösteriliyordu. Zaten işbara'ya karşı muhalif duygular taşıdığı anlaşılan Tardu, istiklalini ilan etti. Üstelik Çin'e elçi göndererek kendi siyasî faaliyetlerine başladı. Tardu'nun elçisi, Suei başkentine vardığında, imparator, onu işbara'nın elçisinin üzerine oturttu. Bu şekilde Tardu'ya daha çok değer verildiği ve onun işbara'dan üstün olduğu gösterilmek istenmişti¹⁹⁹.

Neticede devletin 552 yılında kuruluşundan itibaren hiç bir zaman doğudaki merkezden ayrılmayan batı kanadı, Tardu'nun kurt başlı sancağı alıp istiklalini ilan etmesiyle merkezden kopuyordu. Bu tarihten sonra batı kısmın tarihi müstakil olarak gelişecektir. Artık devlet doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Uygulamaya konan Çinli elçinin planı başarılı olmaya başladı. Aynı sıralarda Gök-Türk devletinin doğusunda yaşayan Moğol kabileleri Hsi, K'u-mo-hsi ve Ch'i-tan'lara, Ch'ang Sun-sheng özel olarak Huang-lung yolundan gönderilerek, hediyeler sunuldu. Bu kabileler de işbara'ya karşı isyana teşvik edildi. Diğer taraftan Ch'u-lo-hou'nun bulunduğu yere gizlice adam gönderilip, imparatorun, derin saygı ve selamları sunulup, Çin'e bağlanması²⁰⁰ teklif edildi. Bütün bu faaliyetler başlayıp, durum hızla değişince işbara endişeye kapılmaya başlamıştı.

198- Elçi Yüan Huei'in kendi biyografisi SS 46, s.1256'da bu seyahati hakkında bilgi yoktur. En iyi malumat SS 51'deki Ch'ang Sun-sheng bio., s.1331 ve de TCTC 175, s.5451'de bulunmaktadır.

199-SS 84 Gök.böl., aynı yer.

200- SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., aynı yer; TCTC 175, aynı yer.

b-işbara'nın Seferleri:

Hızlı ve başarılı bir şekilde başlayan Çin entrikalarına rağmen, Gök-Türk devleti, gücünü hemen kaybetmemişti. Devletin içindeki muhalifler hala dışarıya karşı anlaşmazlıklarını belli etmiyorlardı. Sui imparatorluğunun sınırlarına doğru büyük çapta başlayan askerî harekatta, önce Çinli generallerden ikisi ufak çapta yapılan muharebeler neticesinde Gök-Türk kuvvetleri mağlup edilmişti. Büyük general Han Seng-shou, dördüncü ayda Chi-t'ou²⁰¹ dağında galibiyet elde ederken, diğer kumandan Li Ch'ung, Ho-pei²⁰² dağında Gök-Türk hücumlarını durdurdu. Fakat, asıl Gök-Türk ordusu arkadan geliyordu. beşinci aydaki seferde Gök-Türk²⁰³ kuvvetleri Ping eyaletine girdi. Bu sefere Kao Pao-ning de iştirak etmişti.

Artık durmak bilmeyen Gök-Türk hücumları Çin sınırlarına doğru adeta boşaldı. Beş kagan idaresinde dört yüz bin süvariden müteşekkil Gök-Türk ordusu hızla Sui hanedanı topraklarına daldı. Devletin kaganı ve baş kumandan işbara idaresindeki orduya²⁰⁴ Tardu, T'an-han, Ch'u-lo-hou ve A-po'nun kuvvetleri de katılmıştı

Gök-Türk ordusu hiç bir kuvvetle karşılaşmadan Çin seddini aştı. Altıncı ayda çinli kumandan Li Kuang Ma-i'de Gök-Türkler tarafından mağlubiyete uğratıldı. Li Yen isimli kumandan Gök-Türk ordularına karşı koymak için yola çıktı ise de onlarla²⁰⁵ karşılaşmadan geri döndü. İleri harekate devam eden Gök

201- SS 1, imp.böl., aynı yer; SS Han Seng-shou bio., s.1342; TCTC 175, s.5456.

202-SS 1, imp.böl. aynı yer; TCTC 175, aynı yer.

203-SS 54 Gök.böl., s.1864.

204-Bu bilgi yani beş kaganın katılması kaydı sadece TCTC 175, s.5456'da bulunmaktadır.

205-SS 1 imp.böl., s.17'de Ma-i'de, Li Ch'ung'un, Gök-Türkleri

-Türkler Lan eyaletine girdi . Bunun akabinde Liang eyaletinin
207
askerî valisi Ho-lu Tsu-kan da bozgundan kurtulamadı .

Ülkesi her taraftan istilaya maruz kalan imparator Wen,
aslında bir dizi savunma tedbiri almıştı. Lan eyaletinin baş
kumandanı Ch'i-li Ch'ang-ch'a'ya, Lin-yü yolunun korunmasını
emrederken, Li Ch'ung'u da mevzilenmek üzere You eyaletine
208
gönderdi . Ta-hsi Chang-ju ise Chou-p'an'da savunma vaziyetini
209
almıştı . 582 yılının aralık ayında Suei hanedanı veliahdı
Yung da Hsien-yang'a asker yığarak müdafaa hazırlıkları yaptı.
Ancak bu orduların hiç birisi Gök-Türk hücumlarını önleyemedi.
Mu-hsia ve Shih-men gibi iki mevkidен ilerleyerek Wu-wei, T'ien-
shuei, An-ting, Chin-ch'eng, Shang-chün, Hun-hua ve Yen-an'ı
istila edip, bütün evcil hayvanları ele geçirdi. Arkasından büyük
yağma yaptı. Bu mağlubiyetler esnasında çok üzülen ve şaşkına
dönen Suei imparatoru, savaştan dağılmış ve bezmiş ordusunun
210
moralini düzeltmek için uzun bir ferman yayınladı .

Chou-p'an'da Gök-Türkleri durdurmakla vazifeli Ta-hsi Chang-
ju'nun ordusu, işbara'nın yüz bin kişilik ordusunu görür görmez
211
şaşkına dönmüş ve büyük bir korkuya kapılmıştı . Ona yardım

bozguna uğratıldığı kayıtlıdır. Diğer taraftan SS 54 Li Yen
bio.,s.1362. Liu, bundan bahsetmemektedir.
206-SS 84 Gök.böl.,s.1866;PS 99 Gök.böl.,s.3291;TCTC 175 aynı yer
207- Bu bilgi SS 53 Ho-lu Tsu-kan bio.,s.1351; TCTC 175,s.5456'da
kaydedilmiştir.
208-SS 37 Li Ch'ung bio.,s.1123.
209-SS 53 Ta-hsi Chang-ju bio.,s.1350.
210-Fermanın kayıtlı olduğu yerler: SS 84 Gök.böl.,s.1866,1867;
PS 99 Gök.böl.,s.3291-3292; TCTC 175,s.5462;TT 197,1068c; WHTK
343,2688a. Ayrıca bkz. Liu i-t'ang," Suei Shu T'u-chüe Chüan
K'ao-chu",Pien-cheng,11,s.87; Lin En-hsien,s.157-159.
211- TCTC 175,s.5458; işbara'nın yanında ayrıca T'an-han Kagan
olduğunu tahmin ettiğimiz,sadece SS 53 Ta-hsi Chang-ju bio.
s.1350'de zikredilen P'an-na Kagan vardır. Liu, bu konuda her
hangi bir açıklama yapmamıştır(bkz.I,s.94).

etmekle vazifeli dük Yü Ch'ing-tse, takviye kuvvet olarak,
212
onların yanına gitmeye çekindi . Kaynağın ifadesine göre o
sıralarda havanın çok soğuk olması da Çin ordusunu etkilemişti.
Çinli kumandan Ta-hsi Chang-ju heyecanlı bir konuşma yaparak,
dehşete düşmüş ordusunu harekete geçirmek istedi ise muvaffak
olamadı. Yapılan Gök-Türk hücumu neticesinde Çin ordusu dağıldı.
Ancak Gök-Türklerin asıl niyeti Lung ve Ch'in eyaletlerinde yağma
213
yapmak olduğu için burada fazla durmadan gittiler .

Görüldüğü gibi Gök-Türkler, Çin içlerindeki yedi büyük merkezi
ele geçirmişlerdi. Karşılarında duracak bir kuvvet kalmadığı ve
işbara'nın daha da güneye ilerlemek istediği sırada Tardu ihanet
etti. Birden bire savaşmak istememiş ve kendi askerlerini alarak
geri dönmüştü. Bu arada Ch'ang Sun-sheng, Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-ki
(Ch'i-min Kagan'ın ilk ismi)'a sahte bir şekilde amcasına "Töles
boylarının isyan ettiklerini ve onun otağına sürpriz bir baskın
yapmak istediklerini" söyletti. Bunun üzerine büyük bir endişeye
kapılan işbara, ordusunu toplayıp, Çin sınırlarından çıktı,
214
ülkesine geri döndü . Fakat, 582 yılının beşinci ayında
başlayıp, yıl sonuna kadar, hatta 583 yılının ikinci ayına kadar
süren işbara'nın bu seferine, geri dönmüş olmasına rağmen,
215
nisan ayında küçük çapta devam edildi . Ancak, bu akınlarda
sadece Suei imparatorluğunun kuzey sınırları tecavüze uğradı.

Daha güneye inilmedi.

212- SS 40 Yü Ch'ing-tse bio.,s.1174.

213- SS 53 Ta-hsi Chang-ju bio.,s.1350.

214- TCTC 175,s.5459; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1331.

215- SS 1 imp.böl.s.18; TCTC 175,s.5460.

c-Suei imparatorluğunun Gök-Türkleri bölmek için Hazırladığı
Fermanın Etkileri:

582 yılının Temmuz ayından sonra Çin'e büyük saldırılar yapan işbara Kagan'a karşı, Suei imparatorunun aldığı bütün tedbirler yukarıda görüldüğü gibi muvaffak olamadı. Neticede yukarıda büyük bir moral bozukluğu içine giren Çin ordularını yeniden canlandırmak üzere bir ferman yayınladı. Gök-Türk tarihinin seyrini değiştiren bu çok önemli fermanın TCTC'deki metni araştırmamızın tercüme kısmında vardır. imparator fermanında; Wei zamanında başarısızlıkların birbirini kovaladığı anlarda Chou ve Ch'i'lerin birbirleriyle kıyasıya mücadele ettiğini, dolayısıyla Çin'in bölünüp çok yara aldığını, bu sırada Gök-Türklerin her iki ülkeyle münasebet tesis ettiğini, Chou'ların Ch'i'lerden, Ch'i'lerin de Chou'lardan Gök-Türklerle müttefik olup kendisine saldırmasından korktukları için, onların yani Gök-Türklerin etkisine girdiklerini. Gök-Türklerin isteklerine göre kendilerini emniyette veya tehlikede hissettiklerini, hazinenin zenginliğinin onlara akıtılarak, Çinlilerin büyük güçlükler içinde kaldıklarını, Gök-Türklerin hükmetmesinden ahalinin çok rahatsız olduğunu, yağma yapıp, kaleleri ele geçirmediikleri, ahaliyi öldürmedikleri yaz ayı olmadığını, nefret ve felaketlerin, birikip, dolarak o zamana gelindiğini belirtti. Daha sonra kendisi erken gelen talihi ile çok geniş alana yayılarak, tebasının gayretiyle, o zamana kadar olan bütün kötülükleri bertaraf edeceğini, bunun imparatorun, prensin değil göğün arzusu olduğunu söyledi. Daha

sonra Gök-Türklerin törenlerine gönderilen hediyelerin boş harcama olmadığını, devletin vergilerden daha fazlasının elde edeceğini, bunun sayesinde savaşçıların çoğaltılarak sınırlara yığılabileceğini, neticede sınırlara yakın bölgelerdeki ahalinin erkeklerinin toprağını işleyebileceğini, kadınlarının dokuma yapabileceğini, böylelikle sınırların kontrol altına alınabileceğini ve zafere ulaşmak için önemli bir adım atılacağını izah etti.

Eskiden savaşan devletler(chan-kuo, m.ö. 480-222) zamanındaki gibi simdiki felaketi atlatacaklarını, orduları dağıtarak mevzilerine yerleştireceğini, sonra Gök-Türklerin derinlere girmelerinin bekleneceğini, arkalarından sarılacağını, kuzeye kaçmalarının önlenip, yarısının ele geçirileceğini, kuvvetlerinin azaltılacağını söyledi.

Gök-Türklerin kendi içlerinde tam beş liderlerinin olduğunu küçük kardeşin büyük kardeşle kavga ettiğini, baba ve amcalardan şüphelendiğini, dışarıya karşı tek vücut gibi görünüyorsa da içeride karışık olduklarını, bunun yanında doğuda Türk olmayan kavimler ile T'u-yü-hun'ların, Ch'i-tan'ların kin duyarak Gök-Türklere saldırmak için ayakta hazır vaziyette beklediklerini, dişlerini gıcırdatarak konuştuklarını, bu yüzden Çin'in hesabına onlarla savaşacaklarını bildirdi.

Daha sonra Gök-Türklerin iç mücadelelerinden misaller veren imparator, onlardan ayrılacaklara kucağını açacağını, onların ülkesinde halkın sadece su ve çayırlara bağlı olarak yaşadığını,

her kış gök gürültülerinin toprağa dokunduğunu ve ateş çıkardığını, geçen sene yağmur ve karın hiç yağmadığını, derelerin kurduğunu çekirge sürülerinin istilasına maruz kaldıklarını, bitkiler ve ağaçların tümünün kavrulduğunu, ikamet ettikleri eski toprakların kızıllaştığını, ve bu sebepten güneye hareket edip, kendi hayatıyetleri için yağma yaptıklarını anlattı. Arkasından Tanrı'nın onları cezalandırdığını iddia etti. Şimdi çin ordusunun lojistik desteğinin artırılmasının gerektiğini, seçme asker ve generallerin iş başına gelmelerini , öncelikle Gök-Türklerin seçme kumandan ve askerlerinin başını istediğini belirtti. Doğuda mavi denizden batıda Gobi çölüne kadar kazanılacak çok geniş arazinin ahaliye verileceğini, fakat, kuzeyin karanlık ve ıssız yerlerinin çok vahşi olduğunu ele geçirseler bile oralarda ikamet edemeyeceklerini, yerleşik ortamın müsait olmadığını açıkladı. En sonunda bütün generallerini, baş kumandanlarını ve askerlerini 216 Gök-Türklere karşı savaşa davet etti .

Bu fermanın sonra Çinli kumandanlara büyük bir cesaret geldiği söylenebilir. 583 ilk baharında Gök-Türklere karşı büyük bir sefer düzenlendi. Wei bölgesi prensi Shuang baş kumandan oldu. Ho-chien prensi Hung Tou Lu-chi, Tou Jung--ting ve Yü Ch'ing-tse gibi diğer devlet adamları, onun idaresine verildiler. Bu kumandanların her biri kollara ayrılarak, Gök-Türklerle savaşmak üzere Çin sınırlarına ilerlediler. Shuang'ın kendisi Li Ch'ung 217

216- SS 84 Gök.böl.,s.1866-1867;TCTC 175

217- SS 53 Li Ch'ung bio.,s.1358-1359. Liu, bu biyografiyi tercüme etmemiştir, bkz.aynı eser,I,II.

ve dört generale kumanda ederek Shuo eyaletine çıktı(583 haziran) .
Pai-tao mintıkasına ulaştıklarında karşılarında işbara, A-p'o ve
219
T'an-han kumandasındaki Gök-Türk ordusunu buldular .

Yaklaşık bir yıldan beri Çin ordularına karşı seri zaferler kazanan işbara ve emrindekilerin, bu sefer tedbirsiz oldukları görülmektedir. Çinli general Li Ch'ung" Gök-Türklerin dört nala zaferden zafere koştuklarını, artık Çin ordularını dikkate almadıklarını, ayrıca hazırlıksız durumda olduklarını, sürpriz bir saldırı yapıldığında rahatça yenilebileceklerini" baş kumandanına bildirdi. Diğer generallerin çoğu bunu şüpheyile 220 karşıladılar. Sadece Li Ch'e, onun fikrine destek verdi . Baş kumandan Shuang'ın kabul etmesiyle, Li Ch'ung Gök-Türklerle ani bir hücum yaptı. Hazırlıksız yakalanan Gök-Türkler mağlup oldular işbara, bütün altın zırh(kalkan)larını eşyalarını bırakıp, 221 bozkırlara doğru uzaklaştı .

işbara bundan sonra büyük bir kıtlıkla karşılaştı. Orduda yiyecek bulunamadığı için kemik tozu yemek zorunda kaldılar. Daha bu felaketten kurtulamadan Gök-Türk ordusunda salgın hastalık 222 çıktı. Askerlerin büyük bir kısmı öldü . Bu felaketler neticesinde işbara'nın askerî gücü hızla düşerken Çinliler boş durmuyorlardı. You eyaletinin askerî valisi Yin Shou, yüz bin kişi ile Lu-lung-sai'a çıkıp, aniden ülkesinin muhalifi Kao Pao-ning'e hücum etti. Zor durumda kalan Kao Pao-ning, Gök-

218-SS 44 Wei-shao Wang Shuang bio.,s.1224; TCTC 175,s.5463.

219-SS 84 Gök.böl.,s.1868; PS 99 Gök.böl.,s.3292.

220-TCTC 175 aynı yer;SS 5 Li Ch'e bio.,s.1368.

221-TCTC 175 aynı yer; SS 54,aynı yer.

222-SS 84 Gök.böl.,s.1867;PS 99 Gök.böl.,s.3292-3293; TCTC 175

aynı yer

Türklerden yardım istedi ise de zaten güç durumda olan işbara yardım edemedi. Kao Pao-ning, Gobi çölünün kuzeyine kaçtı. Bunun üzerine onun elinde tuttuğu Huang-lung bölgesi Swei hanedanının eline geçti. Daha sonra doğudaki Moğol Ch'i-tan'lara sığınan Kao Pao-ning, orada kendi adamları tarafından öldürüldü. Bu sırada Gök-Türkler Çin'e elçi gönderdiler. Fakat barış teklifleri Swei imparatoru tarafından kabul edilmedi. Çinliler galibiyetlerine birini daha Mo-na geçidinde eklediler. Burada General Li Huang, Gök-Türkleri mağlup etmişti. Daha evvel Gök-Türkleri durdurmak için yola çıkan generallerden Ch'in eyaleti baş kumandanı Tou Jung-ting dokuz süvarî kumandanını idare ederek, otuz bin kişi ile Kao Yüe-yüan'de A-p'o Kagan'ın karşısına çıktı. Bir kaç defa yapılan ufak muharebelerde A-po başarısız oldu. tam büyük bir karşılaşma olacak iken çinli kumandan Tou Jung-ting, Gök-Türklerle gereksiz yere fazla askerin ölmemesi için her iki taraf da bir kuvvetli, cesur kişiyi ortaya çıkarıp, dövüştürsün, kazanan taraf zafer kazanmış sayılsın, mağlup geri çekilip gitsin diye teklifte bulundu. Teklifi kabul eden Gök-Türkler kendi adamları kaybetse bile saldırmayacaklarına söz verip, hemen bir süvariye gönderdiler. Fakat, ortaya çıkan Çinli Wan Swei, Gök-Türk'ü yenip kafasını kesti ve geri döndü. Gök-Türkler savaşmadılar ve barış yemini edip gittiler.

223-TCTC'de Ho-lung olarak kaydedilmiştir.

224-SS 39 Yin Shou bio.s.1148;TCTC 175,s.5463.

225-SS 1 imp.böl.,s.19.

226-TCTC 175,s.5464.

227-Bu bilgi sadece TCTC 175 aynı yer'de mevcuttur.

228-SS 39 Tou Jung-ting bio.,s.1151; SS 53 Shih Wan-suei bio.s.1354; TCTC 175,s.5464-5465. Ancak,Tou Jung-ting'in biyografisinde A-po yerine işbara'dan bahsedilmektedir.

Gök-Türk devletini bölme planını hazırlayarak, imparatoruna sunmuş olan casus-elçi Ch'ang Sun-sheng, bu sırada Tou Jung-ting'in ordusunda kanat ordusu generali olarak vazife yapıyordu. Daha sonra A-po'nun yanına elçi sıfatıyla giden bu şahıs, onu işbara aleyhine kışkırttı. Önce işbara'nın Çin'e karşı her sefer düzenleyişinde galip geldiğini, A-po'nun hücumu kalkıştığında ise yenildiğini, aslında bunun Gök-Türklerin utancı olduğunu söyledi. Bu şekilde işbara'nın kasıtlı olarak A-po'ya yardım etmediğini ima etmek istiyordu. Sonra A-po ile işbara arasında rekabet olduğunu daha belirtti. Zamanın işbara'nı zafer günü olduğunu, A-po'nun ise doğustan yüz karası bulunduğunu(annesi Türk asıllı değil) için işbara gibi avantajlı olmadığını ileri sürerek, tahrik etmeye çalıştı. Arkasından işbara'nın mutlaka kuzey tarafa yönelip, A-po'nun hakimiyetini yıkacağından bahsederek onu korkuttu ve işbara'ya karşı kendinin korumasını tavsiye etti.

Cinli elçinin sözlerinden etkilenen A-po hemen bir adamını Ch'ang Sun-sheng'in bulunduğu yere gönderdi. Burada da A-po'nun işbara'dan koparılma politikasına Ch'ang Sun-sheng vasıtasıyla devam edilerek: Tardu misal gösterildi. Tardu'nun Suei imparatorluğu ile işbirliği içinde olduğu için, işbara'nın ona hücumu cesaret edemediğini, A-po'nun da aynı yolu seçmesinin gerektiği söylendi. Eğer bu şekilde başarılı olursa doğustan yüz karasının ortadan kalkacağı iddia edildi. En sonunda niye hemen harekete geçmiyorsunuz diye soruldu. Neticede A-po, Ch'ang Sun-sheng'in sözlerinin hepsinin doğru olduğuna inandı ve

bir elçiyi onunla beraber Çin sarayına gönderdi .

Ülkesi ihanetler ve tabii felaketler sonucunda büyük karışıklıklara gark olan işbara, A-po'nun da kaganlıktan kopmasına müsaade etmek istemiyordu. Derhal kuzeye A-po'nun bölgesine yöneldi. Büyük bir hücumla A-po'yu ağır yenilgiye uğratan işbara, onun Tardu'nun yanına kaçmasına engel olamadı. Ancak yakaladığı annesini öldürdü ve onun boylarını kendine bağladı. Kaynakların ifadesine göre arkasına bakmadan batıya kaçan ve Tardu'nun yanına sığınan A-po, burada destek buldu. Tekrar eski topraklarını ele geçirmek için Tardu'nun verdiği askerlerle doğuya harekete geçen A-po'nun ordusunun sayısı yüz bin kişiyi buldu. İşbara ile savaşa tutuştular, defalarca çarpışma yapıldı. İşbara, yine onun ordusunu mağlup etmeyi başardı .

İşbara'nın idaresine muhalif olanların arasına T'an-han Kagan da katıldı. Bunun üzerine T'an-han'ın bulunduğu yeri de ele geçiren işbara, onun idare ettiği boyları kendisine bağladı. Mağlup olup yalnız kalan T'an-han, Tardu'nun yanına sığınmak zorunda kaldı. İşbara'nın kardeşi olan, bir başka boyu idare eden Ti-chin-ch'a'nın da işbara ile arasında anlaşmazlık bulunuyordu. O da isyan ederek, kendisine bağlı olan boylarla A-po'ya itaat etti. Askerî gücünü onun ordusuyla birleştirdi. .

229-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1331; TCTC 175,s.5465.

230-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1332; SS 84 Gök.böl.,s.1868; PS 99 Gök.böl.,s.3293; TCTC 175, aynı yer; TFYK 995,10b.

231- Lin En-hsien yaptığı soy kütüğü listesinde T'an-han'dan bahsetmemektedir, bkz. T'u-chüe Yen-chio, s.14.

Kendilerine işbara'dan ayrıldıktan sonra Tardu'nun Çin ile münasebet kurmasını misal alan A-po ve müttefikleri de bu hususta teşebbüse geçtiler. Elçi gönderdikleri Çin'den işbara'ya karşı kendilerine yardım edilmesini ve siyasî münasebet kurulmasını istediler. Her ne kadar işbara'nın kuvvetini kaybetmesi ülkesinde isyanlar çıkması Suei imparatorluğunun işine geliyordu ise de tamamen ortadan kalkması Çin'in menfaatlerine uygun değildi. Çünkü işbara'nın mağlup olarak bertaraf edilmesi sonucunda kurulacak yeni bir siyasî güç Çin'e çok daha fazla zarar verebilirdi. Bunu göz önüne alan Suei imparatoru Wen, A-po'ya yardıma razı olmadı. Gök-Türk ülkesinde karışık durumun devamını
232
tercih etti .

Gök-Türk ülkesinde bu iç mücadeleler sürüp giderken Çin'e saldırmak da ihmal edilmiyordu. 583 yılında(ağustos ayı) Çin'in You eyaleti Gök-Türkler tarafından işgal edildi. Bu eyaletin muhafazasıyla memur baş kumandan Li Suei karşılarında durmaya çalıştı ise de on gün devam eden savaş neticesinde yenildi. Savaş
233
meydanında çinli subayların dahi çoğu ölmüştü . Aslında daha önce Gök-Türkleri mağlup etmeyi başarmış ve Moğol kabileleri Ch'i-tan, Hsi ve K'u-mo-hsi'ler,ondan korkarak Çin'e itaat
234
etmişlerdi . Ağır bozguna uğrayan Li Suei, çareyi Sa-ch'eng'(kale)a kaçmakta buldu. Takip eden Gök-Türk kuvvetleri bu kaleyi kuşattılar. Sağlam olmayan kale duvarları sebebiyle

232-SS Gök.böl.,s.1868; PS 99 Gök.böl.,s.3293;TCTC 175,s.5465.

233-TCTC 175,s.5466.

234-SS 37 Li Suei bio.,s.1123.

kaledeki Çinliler çarpışmak zorunda kaldı. Sabah gün ışımından
akşam karanlığına kadar muharebeler yapılıyordu. Çin ordusunda
yiyecek sıkıntısı baş gösterdiğinde, bazı Çinliler geceleri
gizlice gidip, Gök-Türklerden hayvan ve darı çaldılar. Gök-
Türkler daha sonra bunun farkına vardılar ve hazırlıklar yaparak
çinlileri öyle beklediler. Her halde Çinliler bir daha gidemediler
ki; orduları aç olarak savaşmak zorunda kaldı ²³⁵ kaydı vardır .
Neticede Çin savaş arabaları perişan bir şekilde Gök-Türklerle
savastı. Çinlilerin çoğu öldü. Yine önemli bir kısmı Gök-
Türklerin eline geçti. Kumandan Li Suei ve yüzden fazla kişi
tekrar kaleye döndü. Bunların da çoğu yaralı idi. Gök-Türkler, bu
Çinli kumandanı canlı yakalamak istiyorlardı. Bir elçi gönderip
teslim olmasını istedilerse de Çinli kumandan kabul etmedi.
Askerlerine ateşli bir konuşma yaptıktan sonra ileri atılan Li
Suei, Gök-Türkler tarafından oklanarak öldürüldü ²³⁶ . Kumandanının
kimliği kaynaklarda belirtilmeyen Gök-Türk ordusu' iç
karışıklıkların olanca hızıyla devam ettiği bir zamanda dahi
Çin'e ağır bir darbe vurmayı başarmış, ve zaferle dönmüştü.
Lideri kaynaklarda belirtilmeyen bu kuvvetin işbara'ya bağlı
olması muhtemeldir. Zaten diğerlerinin güçlerini sadece işbara'ya
yönelttikleri bilinmektedir.

237

Bu hücumlar üzerine Çinli devlet adamlarından Kao Kung,
²³⁸
Ning, Yü Ch'ing-tse Yüan eyaletine, Gök-Türklerle sürpriz
²³⁹
saldırı için gönderildiler .

235-TCTC aynı yer.

236-SS 37 Li Suei bio., aynı yer; TCTC 175 aynı yer.

237-SS 41 Kao Kung'un bio.'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

238-SS 40 Yü Ch'ing-tse'nin bio.'de bu konuda bilgi yoktur.

239-TCTC 175, s.5467.

Gök-Türk ülkesindeki karışıklıklar bir türlü durmadığı için bazı Türk boyları kopma noktasına gelmişti. Devlete bağlı askerlerin sayısı azaldı. 584 yılının Nisan ayında Su-ni boyu kadın-erkek on binden fazla insanla Çin'e gidip, Sui imparatorluğuna bağlandı. Batı Gök-Türk kaganı Tardu, Çin ile işbara'ya karşı ittifak yapmayı teklif etti²⁴⁰. Bu yılın haziran ayında Ta-hsing-tien(saray)'de Kore, T'u-yü-hun ve Gök-Türk(²⁴¹ ihtimal Tardu, elçileri için eğlence tertip edildi .

240- TCTC 176,s.5473; SS 1 imp.böl.,s.21.

241- SS 1 imp.böl., aynı yer.

d-işbara'nın Çin'in Siyasî Üstünlüğünü Kabul Edışı:

552 yılında kurduğu tarihten itibaren her yönüyle Orta Asya'nın en büyük devlet olan Çin'e karşı daima üstünlük kuran Gök-Türk devleti başta Çin entrikaları, tabii felaketler neticesinde gücünü kaybetmişti. Çin'e karşı çok büyük zaferler kazandığı ve kazanacağı bir sırada Tardu ihanet ederek, kendisine bağlı kuvvetlerle savaş meydanını terketmişti. İkinci ihanet oğlundan geldi. Çinli casus Ch'ang Sun-sheng'in tahrikiyle, Töles boylarının isyan ettiğini söyleyerek, kandırdığı babasını Çin'den geri döndürttü. A-po, T'an-han ve kardeşi Ti-chin-ch'a da karşısına geçtiler. Neticede kanlı bir iç savaş başladı. Kıtlik ve hastalık çıkınca devlet bir büyük darbe daha aldı. Otuz yıldan beri Gök-Türklere karşı hiç bir askerî başarısı bulunmayan Çin, casus Ch'ang Sun-sheng'in hazırladığı entrika planı ve tahrik faaliyetleri sonucu birden bire avantajlı duruma geçti.

Tam bir karmaşa içine sürüklenen Büyük Gök-Türk devleti siyasî askerî açıdan üçe bölünmüştü. Tardu, uzakta batıda müstakil olarak, hüküm sürdüğü için, işbara'nın hücumlarına maruz kalmadı. Dolayısıyla askerî ve siyasî gücü gittikçe arttı. Çünkü bu esnada A-po, T'an-han ve Ti-chin-ch'a ittifakıyla uğraşmak mecburiyetinde kalan işbara, sadece Çin'e akınlarda bulunabiliyordu. Fakat Tardu'nun bulunduğu yer çok uzaktı. Oraya uzanma fırsatını bulamamıştı. Ancak iç savaşın uzun sürmesi neticede işbara'yı yıldırdı. Kendi hakimiyetinin devamı için dış destek aramaya başladı.

Gök-Türk geleneğine göre koca öldükten sonra dul kalan üvey

anne ile ölenin oğlu veya kardeşi evlenirdi. 580 yılında Taspar Kagan'ın evlendiği Chou hanedanı prensesi Ch'ien-chin, onun ölümü üzerine dul kalmıştı. İşbara, kagan olunca törelere uygun olarak onunla evlendi. Hatta onun etkisinde kalıp, yeni kurulan Suei hanedanına savaş dahi açmıştı. Askerî ve siyasî gücü azalan İşbara, hatununun Çinli oluşundan faydalanmayı düşündü. Bu fikre prenses de katıldı ve kendisi Çin'e elçi göndererek soyadının değiştirilip, Suei ailesinin soyadı Yang-shih'yi almayı rica etti ²⁴² (584 kasım) . Prensesin bu mektubundan hayli memnun olduğu anlaşılan Suei imparatoru Wen, derhal Hsü P'ing,ho'yu elçi olarak gönderip, Ch'ien-chin prensesin adını Ta-i(Büyük Gönüllü) ²⁴³ şeklinde değiştirdi . Bu arada Suei imparatorluğunun Çin bölgesi prensi Kuang sınırlara mevzilenmişti ve Gök-Türklere hücum etmeyi düşünüyordu. Lakin, Gök-Türk hükümdarının hatununun bu teşebbüsünden etkilenen imparator, Kuang'a saldırı izni vermedi. Çin ile dostça münasebetlerin başlamasını fırsat bilen İşbara bir elçiyle Suei imparatoruna bir mektup yolladı. İşbara bu mektupta" Bu yıl 9.ayın 10. günü Gökte doğmuş Büyük Gök-Türk

den, yeryüzünün bilge ve kutsal göğün oğluna; 11 Küllüg Sad Baga İşbara Kagan, Büyük Suei imparatoruna mektup gönderir; Elçi K'ai-fu unvanlı Hsü P'ing-ho yanımıza ulaştı. Tenezzülde bulunarak sözle durumu bildirdi. Hepsi duyuldu. imparator eşimin babası ise kayın pederim olur. Bundan dolayı kızın babası olduğu için oğul statüsünde olmalıyım. Her ne kadar sınırlar farklı ise

242- SS 84 Gök.böl.,s.1868; PS 99 Gök.böl.,s.3293; TCTC 176,s.5475
243- TCTC 176,aynı yer; TFYK 978,16b.

de duygular ve düşünceler aslında bir, şimdi eski akrabalığı yeniden kavusturalım, oğul oğul, torun torun on bin nesil kesilmesin, Tanrı şahit olsun ki; hiç bir zaman karşı gelinmeyecek, bu ülkenin sahip olduğu koyun ve atların hepsi imparatorun sürüsüdür. Oradaki bütün ipekli kumaşlar, buranın malıdır. Bu nasıl garip karşılanabilir?"dedi.

Bu mektupla iyice pekişen dostça ilişkilerin Suei imparatorluğu tarafından da devam ettirilmek istenildiği anlaşıyor. Suei imparatoru da mukabil elçi göndererek İshbara'ya mektup sundu. Söz konusu mektupta da Çin imparatoru" Büyük Suei göğün oğlu 11 Küllüg Sad Baga İshbara Kagan'a mektup gönderir; mektubunuzu aldık, büyük samimiyetinizi öğrendik. Mademki İshbara'nın kayın pederiyim, bugün öteki oğullarımdan farklı görmüyorum. madem ki eski akrabalık ve hürmet fikrinde, genelin dışında şimdi özel olarak büyük vezir Yü Ch'ing-tse'yı, kızım ve İshbara'yı görmesi için gönderiyorum" dedi .

Mektuplarla başlayan ve gelişen Gök-Türk -Çin ilişkilerinde artık akrabalık kurulma dönemine girilmişti Bu çerçevede gönderilen elçi büyük-vezir(başbakan) Yü Ch'ing-tse ve yardımcısı araba süvarileri generali Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türk merkezine vardılar. Ötüken'de yapılacak törenle İshbara'ya hukuken Suei imparatorunun damadı rütbesi verilecekti. bunun için hazırlıklar yapan İshbara, askerlerini hediyelerini ve diğer mallarını dizdi. Oturduğu halde çinli elçiyi karşıladı. Ayağa rahatsız olduğu kalkamayacağını, ayrıca baba ve amcalarından beri

244-SS 84 Gök.böl.s.1868; PS 99 Gök.böl.,s.3293.

TCTC 176,s.5476; TFYK 978,17a-b. S.Jachid, "Trade, Peace and War Between The Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese" Pien-cheng,1,1970,s.75.

kimsenin insanların önünde eğilmediğini belirtti. Çinli elçi Yü Ch'ing-tse, onu azarlayarak kalkmasında ısrar ederken, devreye giren işbara'nın hatunu Ch'ien-chin prenses" kaganın çok mücadeleler geçirdiğini, ayrıca kurt tabiatlı olduğunu söyledi. Neticede yardımcı elçi Ch'ang Sun-sheng da ısrarlara katıldı. Bu şahıs Gök-Türkler ve Suei'in ikisinin de büyük ülke olduğunu, ama şimdi işbara'nın hukuken Suei imparatorunun damadı olduğu için oğlu sayıldığını, oğulun da babaya saygı göstermesi gerektiğini açıkladı²⁴⁵. Daha fazla dayanamayan işbara eğilerek, imparatorun mektubunu aldı. Sonra başına götürdü. Çok utanmıştı yanındaki devlet adamları büyük bir üzüntü içinde ağlamakta idiler. Bir kere taviz koparmayı başaran Çinli elçi Yü Ch'ing-tse, baskısına devam ederek, işbara'nın vassal olduğunu ilan etmesini istedi. Buna şaşırان işbara "nasıl vassal olurum" diye bağırdı. Küstah tavrını sürdüren Yü Ch'ing-tse "Suei ülkesinin vassalı olduğunu ilan et, tıpkı bir köleliğin ilanı gibi" dedi. Arkasından işbara "Suei imparatorunun vassalı ve kölesi olduğunu, elçi Yü Ch'ing-tse'nin gücünü kabul ettiğini" söyledi. Sonra Yü Ch'ing-tse'ya bin baş at sundu ve kız kardeşiyle evlendirdi²⁴⁶.

İşbara'ya Çin imparatorunun damadı uvanının verildiği bu tören hadiseyle ilgili bütün kaynaklarda teferruatıyla anlatılmıştır. Çin'e karşı çok büyük darbeler indiren Gök-Türk devletinin siyasî platformda Suei hanedanından düşük seviyede yer

245- SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s.1332; TCTC 175, 5466.

246-SS 40'daki Yü Ch'ing-tse'nin bio., s.1174'de kız kardeşiyle değil kızıyla evlendirildiği kaydedilmiştir. Ayrıca yine burada işbara'nın kardeşi yabgunun (Ch'u-lo-hou)da eğilerek selam verdiğinden bahsedilmektedir.

alması Çinli tarihçiler tarafından oldukça önemli bir
247
şekilde gösterilmiştir . Gök-Türklerin kazandığı zaferleri çok
kısa bir iki kelimeyle ifade eden Çinli tarih yazarları kendi
başarılarını daima uzun uzun bütün detayıyla kaydetmektedirler.

Doğu Gök-Türk devletinin hükümdarı işbara, Suei hanedanıyla
yakın ilişkiler içerisine girerken, ülke içindeki muhalifleri
gittikçe kuvvetleniyordu. T'an-han ve Ti-chin-ch'a'nın
katılmasıyla A-po'nun gücü bir çığ gibi büyüdü. Kaynakların"sel
248
gibi büyüdü" diye ifade ettiği bu güç, devletin merkezi Ötüken'e
kadar ulaşmıştı. Batıda da Altay dağları aşılmış Kuca, Hami ve
249 250
atı ülkelerinin bütün Sogd'ları ve Töles boyları ona bağlanmış
251
ve Batı Gök-Türkleri diye adlandırılmaya başlanmıştı .

Onların hızlı bir şekilde büyümeleri Suei
imparatorluğunun dikkatini çekiyordu. Derhal iyi ilişkiler tesis
etmek maksadıyla harekete geçildi. Yüan Ch'i adlı elçi A-po'nun
yanına gönderildi. A-po'nun yanına varan elçi ona hediyeler
252
sunmuş ve aziz kılmıştı . Bu arada Gök-Türk devletine bağlı
doğudaki Moğol kavimlerinden K'u-mo-hsi'ler, işbara'nın Çin'e

247- Bu hadiselerin geniş bir şekilde kaydedildikleri yerler SS
84 Gök.böl.,s.1868;PS 99 Gök.böl.,s.3293-3294; SS 40 Yü Ch'ing-
tse bio.,s.1174; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1331; TFYK
978,17a,b.

248-TCTC 176,s.5482.

249-iki yüz yıl süren Gök-Türk tarihi içinde mühim roller oynayan
Sogd'luların vaziyeti hakkında bkz.E.G.Pulleyblank" A Sogdian
Colony inner Mongolia",TP,XXLI,1952,s.317-356; S.G.Klyastorny,"
Sur les Colonies Sogdiennes de la Haut Asie",UJh,XXXII,1-2,
1961,s.95,97.

250- Bu boylar Ch'i-pi, P'u-lo-chih, t-shih, Sü-p'o, Na-ho, Wu-
huan, Ho-ku(Uygur),Ye-shih ve Yü-ni-huan, bkz. SS 84 Töles.böl.
s.1879;

251-TCTC 176, aynı yer; SS 84 Batı Gök.böl.1876;PS 99 Batı
Gök.böl.s.3299-3300.

252- SS 1 imp.böl.,s.22; TCTC 176 aynı yer.

vassal olması üzerine, Çin'e elçi göndermişler ve siyasî ilişki kurmak istediklerini bildirmişlerdi. Ancak, Çinliler bu tekliflere kesin olarak cevap vermeyip, oyalama yoluna gitmişlerdi .

e-işbara'nın Çin'den Askerî Yardım Alması:

Askerî gücü zayıflayan ve siyasî yönden Suei imparatorluğunun tesirine giren işbara, artık muhaliflerine karşı duramıyordu. 585 yılının eylül ayında Tardu'nun hücumlarına maruz kalarak sıkıştı. Doğudaki Moğol Ch'i-tan'lâr da devletin karışık durumunu fırsat bilerek itaatten vazgeçmişler ve tehlike oluşturmaya başlamışlardı. Bu durumdan kurtulmak için Çin'e elçi göndererek, kendisine bağlı boylarla Gobi Cölü'nün güneyine gecip, Pai-tao mıntıkasında bir süre geçici yerleşmek istediğini bildirdi .

Suei imparatoru Wen, onun bu isteğini kabul ettiği gibi, Chin bölgesi prensi Kuang'a askerleriyle işbara'ya yardım etmesini emretti. Bu prens, işbara'ya refakat edecek ve elbise, araba ve hizmetçi sunacaktı. Gerekli yardımları alan işbara, batıya yöneldi. A-po'ya saldırıp onu bozguna uğrattı. Karısını ele geçirdi .Bu mağlubiyete uğrayan A-po'nun elinde tuttuğu A-pa adını verdiği ülkesi boşaldı. Çinli subaylar da bu savaşta işbara lehine katkılarda bulunmuşlardı. Neticede işbara kaybettiği bütün yerlerin ve kuzeyin en ıssız bölgelerinin tekrar hakimi oldu .

253- TFYK 998,6b.

254- SS 84 Gök.böl.,s.1869;PS Gök.böl.,s.3294.

255- PS 99 Gök.böl.,s.3294'de önce A-po'nun canlı olarak yakalandığı ifadesi sonra tekrar Ch'u-lo-hou(Baga Kagan) tarafından yakalandığı ifadesi vardır.

256-Bkz.yukarıda not 254.

Eski gücüne tekrar kavuşan işbara ,bir mektupla Çin'e elçi göndererek, yardımlarından dolayı teşekkür ettiğini, gökte iki güneş olmadığı gibi, yerde de iki hükümdar olamayacağını, büyük Suei imparatorunun gerçek imparator olduğunu, kendisinin hiç bir zaman Çin'e karşı tehlike oluşturmayacağını, ona hayranlık ve saygı duyduğunu ilelebed bağlı kalacağını bildirdi . Arkasından oğlu Ku-ho-chen Tegin'i başkent Ch'ang-an'da ikamet etmek üzere gönderdi. Ekim ayında bu tegin Ch'ang-an'a vasil oldu. Suei imparatoru tesis edilen bu kadar iyi ilişkiye rağmen işbara'ya hala şüphe ile bakıyordu. Bunu yayınladığı "Her ne kadar işbara ile barış akdedilmişse de, şimdi vassal olarak kalması daha uygundur" ifadesini ihtiva eden bir fermanından anlıyoruz. Bundan dolayı Çin imparatorunun fermanı sunulmuş olmasına rağmen yine de diğer vassallara verilen özel unvandan tevcih edilmemiştir .

İşbara'nın oğlu K'u-ho-chen için iç-sarayda eğlence tertip edildi. Bu eğlence sırasında imparatoriçeye dahi takdim edilip, kendisine çok fazla hürmet edildi. Bu durumdan çok memnun olan işbara, bundan sonra her yıl hediye göndermeyi hiç kesmedi .

Artık iyice Suei imparatorluğunun tesirine giren işbara'ya Çinliler 586 yılının birinci ayında Gök-Türklere takvim(saltanat devresi) sundular. Bu siyasî alanda Çin'e bağlanmanın bir başka işareti idi . 586 yılında Ch'i-tan'lar ile Gök-Türkler

257-TCTC 176,s.5483; PS 99 aynı yer; söz konusu mektubun daha geniş şekli SS 84 Gök.böl.,s.1869'da kayıtlıdır.

258-K'u-ho-chen'in ismi SS'da K'u-han-chen olarak zikredilmiştir.

259-TFYK 970,2b; TCTC 176, aynı yer; SS 1 imp.böl.,s.23.

260- TT 197,1068c; TCTC 176, aynı yer.

261- SS 1 imp.böl.,s.23;TCTC 176, s.5485. L. Bazin, bu hadiseyi hatalı olarak 12 hayvanlı Türk takviminin Çinlilerden Gök-Türklere geçmesi şeklinde yorumlamıştır,bkz. Les Calendriers Ancien Turks et Mediewaux,Lille,1974,s.157. Bu Türk takvimi

arasında meydana gelen savaşları önlemek için Sui imparatoru elçiler göndererek, her iki tarafı azarlayıp çatışmalarını önledi. 586 yılında muhteviyatı açık olmayan Gök-Türk akınlarının Çin sınırlarına uğradığı görülmektedir. Buna göre bu yıldaki söz konusu Gök-Türk akınları yüz elli bin süvariye kumanda eden Çinli Wei Chao prensi Fan ve Tu Cheng tarafından önlenmiştir .²⁶²

587 yılının mayıs ayında oğlunu Çin'e elçi olarak gönderen işbara, Heng ile Tai eyaletleri arasında kalan bölgede avlanmak için izin istedi. Bunu kabul eden Çin imparatoru elçiyle içki ve yiyecek yolladı. İşbara, Sui imparatorunun gönderdiklerini büyük bir saygıyla kabul ettikten sonra ava çıktı. Bir günde kendi eliyle on sekiz geyik öldürmüştü. Bunların bir kısmını imparator Wen'a sundu .²⁶⁴ Son bir kaç senedir, bu topraklara akın yapılmadığı, çinlilerin avcılığı sevmemeleri yüzünden buradaki av hayvanı sayısında artış olmuştur. Diğer taraftan Gök-Türklerin ve öteki Orta Asya'lı kavimlerin nişancılıkta mükemmellikleri zaten biliniyordu. Bundan dolayı bir günde on sekiz geyik öldürdü ifadesi mübalağalı kabul edilmemelidir.

Av bittikten sonra Tsu-ho garnizonuna varan işbara, ateşlenerek hastalandı. Bir aydan fazla hasta yattıktan sonra

için ayrıca bkz. O.Turan, 12 Hayvanlı Türk Takvimi, istanbul, 194 ve de Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s.329,330
262-Sui imparatorunun elçi göndermesi sadece TFYK 996,14a'da; Gök-Türk akınları ve bunların durdurulması SS 44 Wei-chao wang bio.,s.1224 ve de SS 54 Tu Cheng bio.,s.1366. Liu bunlardan bahsetmemektedir.
263-SS 1 imp.böl'de 3.ay; SS 84 Gök.böl.'1.ay; TCTC 175'de 2.ay olarak kaydedilmiştir.
264-SS 84 Gök.böl.,s.1870;PS Gök böl.,s.3295; TFYK 997,7a.

öldü. Onun ölümünden dolayı üç gün yas ilan eden çin imparatorunun çok üzüldüğü anlaşıyor. Bu matem sebebiyle Çin sarayında bütün işler üç gün durdurulmuştu. T'ai-ch'ang unvanlı cenazeleri idare eden Çinli de Gök-Türklere gönderilmiş, beş bin top ipek sunulmuş, onun defin merasiminde kurban kesmişti .

2-Baga Kagan Devri:

İşbara Kagan ölmeden önce, kendinden evvel olageldiği üzere oğlu yerine yabguluk vazifesi ifa eden kardeşi Ch'u-lo-hou'yu Doğu Gök-Türk tahtına vasiyet etti. Bunu yaparken de oğlu Yung-yü-lü'nün zayıf ve çekingen olmasını sebep göstermişti . Tahta geçemeyip kagan olamayan Yung-yü-lü bu duruma itiraz etmedi Bilakis amcasına destek verdi. Aslında Yabgu Ch'u-lo-hou, kendisinin yeğeni tarafından tahta çağrılışında önce şüphelenmişti. Bu şüphelenmeden kaynaklanarak amca-yeğen arasında bir iki mektup teatisi oldu. Gök-Türk tarihi için çok önemli değere sahip bu mektupların tam tercümesini vererek durumu açıklamayı daha uygun buluyoruz: " Biz Gök-Türkler, Mukan Kagan'dan beri daima esas kadınlardan doğan çocuklardan büyük kardeşlerin yerine küçük kardeşler geçmiştir. Zorla taht gaspedilip, ataların usulleri bir kenara atılıp, saygı gösterilmiyor; sen tahta geçersen ben seni selamlamaktan korkmam". Yung-yü-lü tekrar elçi gönderip Ch'u-lo-hou'ya dedi ki:" amcam ve babam ayrı vücut iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğuyum. Fakat, nasıl çocuktan isyan edeceği fikrine düşersiniz? Amcam gençlere mi tenezzül ediyor? Ayrıca babamın emri var. onu mu çiğneyeceğiz? amcamın

265-SS 84 Gök.böl., aynı yer; PS 99 Gök.böl., aynı yer; TT 197 aynı yer.

266-TCTC 176, s.5489; SS 84 Gök.böl., s.1870; PS 99 Gök.böl., s.3295

hiç şüphe etmemesi arzusundayım, bunu ortadan nasıl kaldırabiliriz?".

küçük kardeşi Ju-tan Tegin'i, Hoten'in yeşim taşlarıyla
268
Çin'e göndererek, bunları sundu .

Neticede kagan olarak tahta geçen Ch'u-lo-hou yabgu unvanını bıraktı ve yerine Baga(Mo-ho)Kagan unvanını aldı. Yeğeni
269
Yung-yü-lü ise yabgu oldu . Yeni kagan da siyasî olarak Çin'in üstünlüğünü kabul ediyordu. Bunu belirtmek için de hemen elçi göndererek bağıllılığını bildirdi. Suei imparatoru da karşılık olarak araba ve süvarî generali Ch'ang Sun-sheng'ı özel elçi sıfatıyla gönderip, Baga Kagan'ı selamladı, ayrıca davul ve
270
sancak sundu . Çinli elçi Baga Kagan'ın yanına vardığında kagan 582 yılından beri devletin içini kemiren, yıllarca süren iç savaşlarla gücünü zayıflatan A-po'yu ortadan kaldırmak için destek istedi. A-po'nun daha önce Tanrı tarafından cezanlandırıldığını 5-6 bin süvariyle dağların vadilerin arasında yaşadığını, onu yakalayıp, Çin'e sunmak arzusu
271
taşındığını belirtti . Suei imparatorunun da uygun görmesiyle batıya A-po'nun bulunduğu yere hücum eden Baga Kagan, onu canlı yakaladı. Aslında A-po'nun askerlerinin çoğu gidip, Baga Kagan'a
272
kendileri teslim olmuşlardı . Canlı yakalanan A-po'nun

267-Bu bilgilerin en iyi zaptedildiği yerler TCTC 176, s.5490; SS 84 Gök.böl.,s.1870-1871; PS 99 Gök.böl., aynı yer;TFYK 967,9b
268-Bu bilgi sadece TFYK 970,1b'de kayıtlıdır.
269-Bkz. yukarıda not 267
270-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1332 ve de bkz. not 269.
271- Bu bilgi yani Baga Kagan'ın Çin'den destek istemesi kaydı sadece SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1332' vardır,
272-A-po'nun askerlerinin gidip,Baga'ya teslim olması sadece TCTC 176,s.5490'da bulunmaktadır.

öldürülmesine izin için tekrar Suei impartoruna müracaat edildi. Bütün bu hadiseler sırasından Çin imparatoruna yapılan müracaat Doğu Gök-Türk devletinin Suei tesirine ne kadar çok girdiğini göstermekte idi. Bundan sonra A-po'nun akıbetinin ne olacağı konusu Çin sarayında müzakereye açıldı. Bazı Çinli devlet adamları canlı olarak Çin sarayına getirtilip halka gösterilmesini teklif ederlerken, bazıları da hemen öldürtülmesi tavsiyesinde bulundular. Ancak, Suei imparatoru bunların hiç birinden tatmin olmadı. Gök-Türklerin iç yüzünü en iyi tanıyan Ch'ang Sun-sheng'in fikrini almak istedi. Casus Ch'ang Sun-sheng "Eğer Gök-Türkler Çin'e saldıracak olduklarında, onlara karşı savaşmak gerekeceğini, şimdi kardeşlerin birbirlerini mahvetmek zorunda olduklarını; A-po'nun suçunun devleti kötü idare edememesi değil, çok kötü ekonomik sıkıntı içinde bulunmasından kaynaklandığını, dolayısıyla öyle bir tehlike anında A-po'nun varlığının onları uzaklara çekeceğini, ikisinin anlaşmalarının bir araya gelmelerinin ise hiç bir zaman mümkün olmayacağını" söyledi²⁷³ Devlet adamlarından dük Kao Kung da" efsanevî Çin imparatoru Hsüan Yüan'den beri kuzey yabancılarının sınırları her zaman taciz ettiğini, o sırada ise Baykal gölünün kenarında çok fakir ve Çin'e bağlı köle durumunda olduklarını, tarihte hiç bir zaman böyle bir vaziyetin gerçekleştiğinin duyulmadığını, dolayısıyla hayatta kalıp, siyasî olarak varlıklarını sürdürmelerini tavsiye etti²⁷⁴. Suei imparatoru Ch'ang Sun-sheng ve Kao Kung'un

273- SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., s.1332; TCTC 176, s.5490

274- TCTC 176, s.5490 ve de TT 197, 1068c'de ayrıca et ve kemik birbirini parçalıyor, güveyi kıskırtalım ifadesi vardır.

fikirlerini Çin'in menfaatlerine daha uygun bularak kabul etti.

Baga Kagan, 589 yılında batı tarafına doğru adını öğrenemediğimiz bir ülke üzerine doğru sefere çıktı. Bu sefer

276

esnasında yapılan bir savaşta alnından okla vurularak öldü . Biz

A-po tehlikesini ortadan kaldırdıktan sonra Baga Kagan'ın

Tardu'yu da yenip devletin birliğini yeniden sağlayacağını

düşünerek , bu komşu ülkenin Batı Gök-Türk devleti olması

ihtimali bulunduğunu söylemenin lüzumlu olduğunu söylüyoruz.

Ancak, kaynaklarımızda bu hususta maalesef bilgi yoktur.

Kaynaklarda ifade edildiği üzere Baga(Ch'u-lo-hou)'nın görünüşü diğer Gök-Türk kaganlarından çok farklı idi. O uzun

yanaklı, sırtı kambur ve açık renk yüzlü idi. Bunun yanında cesur

277

ve akıllı olduğu da vurgulanmıştır .

275-Bu müzakerelerin kaydedildiği yerler: SS 84 Gök.böl.,s.1871; PS 99 Gök.böl.,s.3295; TCTC 176, aynı yer; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,aynı yer; SS 41 Kao Kung bio.,s.1179-1184'de bu konuda bilgi bulunmamaktadır.

276-SS 84 Gök.böl.,s.1871; PS 99 Gök.böl., aynı yer; TCTC 176,s.5498.

277-TFYK 997,2a; SS 84 Gök.böl.,aynı yer; PS 99 Gök.böl.,aynı yer.

3-Tou-lan Kagan Devri

Baga Kagan'ın beklenmedik ölümünden sonra devlet adamları yabguluk vazifesini ifa eden işbara 'nın oğlu Yung-yü-lü'yü tahta geçirdiler. Tahta çıktıktan sonra unvanı Hsie-chia-ch'i-to-na²⁷⁸ Toulan Kagan oldu . O da Çin ile münasebetlerini iyi derecede tutmak için saraylarına elçi gönderdi. Kendisine üç bin top mal sunuldu. Her yaz sonunda devamlı Çin'e elçi göndererek vergi sunuyordu. Gök-Türk devletinin kuruluşundan itibaren ilk defa böyle bir olay vuku bulmuştu. 552 yılından hemen sonra Çin'i baskı altına alan Gök-Türkler, 585'te Çin'in siyasî üstünlüğünü kabul etmişlerdi. Baga Kagan devrinde de durum aynen devam etmiş,²⁷⁹ nihayet Doğu Gök-Türk devleti Çin'e yıllık vergiye bağlanmıştı.

589 yılında Çin'de önemli bir hadise meydana geldi, Han hanedanının(m.ö.206-m.s.23,m.s.25-220)yıkılışından yaklaşık 360 yıl sonra Çin siyasî olarak birleştirildi. Bunu da Gök-Türklerin en büyük rakibi ve komşusu Swei hanedanı gerçekleştirdi.Güneydeki Ch'en devleti, bu hanedan tarafından ortadan kaldırıldı. Neticede bir birlik haline gelen bütün Çin ülkesine Swei hanedanı tamamen²⁸⁰ hakim oluyordu . Bu savaşlar sırasında Swei hanedanının bazı devlet adamları Gök-Türk ordusundan faydalanmayı teklif etmişlerdi. Fakat, imparator Wen, Gök-Türklerin Çin'in güneyindeki dağları dereleri bilmediğini ileri sürerek kabul²⁸¹ etmedi .Kendi devleti menfaatleri açısından çok faydalı olan bu

278-TCTC 176,s.5498; TT 197,1069a;WHTK 343,2688b.

279-SS 84 Gök.böl.,s.1871; PS 99 Gök.böl.,s.3295.

280-Ayrıca bkz.Eberhard, Çin Tarihi, s.191 vd.;Cordiere,s.382-384

281- TCTC 177,s.5517.

teklife karşı çıkmasını, Gök-Türklerin yağma yapacağı endişesi taşımasına bağlıyoruz.

Çin tesirine girmiş olan Doğu Gök-Türk devleti hakkında 589 ve takip eden yıllarda fazla bilgi bulunmamaktadır. Bu bir bakıma pasifize olmuş, Tou-lan Kagan'ın Çin'e karşı her hangi bir teşebbüse geçmediğinin göstermektedir. Sadece 591 yılının nisan ayında Çin'e elçi göndererek yedi adet kıymetli kâse sunmuş idi. Tou-lan iki ay sonra haziranda bir tegini elçi olarak Çin'e gönderdi²⁸². Ertesi yıl bir elçi daha gönderdi²⁸³.

Çin'de Ch'en hanedanının yıkılıp, hakimiyetin tamamen Suei'lere geçmesiyle birlikte, bazı muhalifler kaçıp Gök-Türklere Ta-i prensesin yanına sığındılar²⁸⁴. Aslen Chou hanedanından gelen ve nihayet Tou-lan Kagan'la da evlenmiş olan Ta-i, eski adıyla Ch'ien-chin prenses, kendisinin mensup olduğu Yü Wen ailesini araştırıyor ve Suei hanedanı aleyhine gizli faaliyetlerde bulunuyordu. Ancak Suei imparatoru bunu duydu ve Gök-Türklere gönderdiği hediyelerin miktarını azalttı. Diğer taraftan Çin'den bazı bölgelerin dükleri de (P'eng dükü Liou Ch'ang vb.)Chou asıllı bu prensesi desteklemeye başladı. Başka bir muhalif Yang Ch'in de, Suei ordularına mağlup olarak, Gök-Türklere sığınmak zorunda kaldı. Bu şahıs özellikle Liou Ch'ang'ı²⁸⁵ tahrik ederek Suei hanedanına karşı harekete geçirmek istiyordu.

282- SS 1 imp,böl.,s.36; bu bilgi başka yerde yoktur.

283- SS 2 imp.böl.,s.37; başka yerde bulunmamaktadır.

284- ilk sığınan Ch'en Shu-pao'dur; sadece TCTC 178,s.5542'te kaydedilmiştir.

285- SS 84 Gök.böl.,s.1871;PS 99 Gök.böl.,s.3295-3295; Bu olayın en iyi teferruatı TCTC 178,s.5542; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1332.

Neticede Doğu Gök-Türk devleti topraklarında Suei hanedanı aleyhine bir ittifak kuruldu. Bu muhaliflerin başında da Tou-lan'ın hatunu Ta-i prenses bulunuyordu.

Doğu Gök-Türk devleti tarihi açısından gelişen bu hadiselerin ayrı bir önemi vardır. Bu önem "Tou-lan'ın da onların fikrine katılması, neticede Çin'e yolladığı yıllık vergiyi kesmesi ve onun sınırlarına bir çok defa saldırıda bulunmasıdır . 585 yılında Çin'in üstünlüğünü tanıyan Doğu Gök-Türk devleti daha sonra iyice pasifize olmuş, yıllık vergiye dahi bağlanmıştı. Ancak, bu durumu fazla sürdürmeyen Tou-lan, bu olayı fırsat bilerek, önce vergiyi kestigi gibi çin'e akınlara dahi başladı.

Gök-Türklerle olan ilişkilerinde vaziyetin Suei aleyhine dönmesi üzerine, imparator Wen, harekete geçerek Ch'ang Sun-sheng'ı casusluk yapmak üzere tekrar Gök-Türk ülkesine yolladı. Bu casus Ötüken'e vardığında eskiden gördüğü ilgiyi göremedi. Kagan'ın hatunu Ta-i prenses, ona kötü sözler söyleyip hakaret etti. Kendisine destek arama çalışmalarını devam ettiren prenses, o sırada Doğu Gök-Türk merkezinde bulunan Soğd'lu An-Suei-chia'yı Yang Ch'in ile işbirliğini geliştirmek için kullanıyordu. Bu şekilde ortak planlar yaparak Tou-lan'ı etkiliyorlardı. Bununla birlikte A-p'o'nun neslinden gelen Ni-li Tegin ile de irtibat kurmuş, onu da kendi tarafına çekmişti.

Durumu iyice tetkik eden casus Ch'ang Sun-sheng, Suei imparatorluğu merkezine geri dönerek, gördüklerini ve duyduklarını imparatora rapor etti. İmparator Wen, bu sefer Ch'ang

286- TCTC 178 aynı yer; SS 67 P'ei Chü bio., s.1578. Ayrıca SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio., aynı yer.

Sun-sheng'ı elçi sıfatıyla Tou-lan Kagan'a gönderdi. Elçi durumu kagana açıklayacak ve de onu etkileyecek idi. Ancak, Tou-lan, Ch'ang Sun-sheng ile hiç ilgilenmeyerek, "biz misafirleri ülkemizde renklerine bakmadan değerlendiririz" dedi ve hiç yüzüne bakmayarak, muhatap olmadı.

Tou-lan Kagan'dan hiç yüz bulamayan, Çinli casus-elçi careyi Gök-Türk devlet meclisi üyelerinden(Toygun,ta-kuan) birine rüşvet vermekte buldu. Rüşveti alan toygun gece toplantı halinde prenses ve müttefiklerini yakalayıp, Tou-lan'a gösterdi. Bu şekilde prensesin çevirdiği bütün gizli işler açığa çıkınca, diğer devlet adamlarının hepsi, bu durumla alay ettiler. Çok utanan Tou-lan önce An-suei chia ve adamlarını hapse attırdı. bunu ortaya çıkardığı için Ch'ang Sun-sheng'a mükafatlar verdi. Bu sayede düştüğü zor durumdan kendini kurtarmak istiyordu. Yang Ch'in de tutuklanmıştı. Tou-lan, ayrıca imparator Wen'a balık tutkalı ve su kestanesi renginde bez gönderdi ²⁸⁷.

Elçi dönüşünde faaliyetinden çok memnun kalan imparator tarafından üç makam daha terfi ettirilmek suretiyle ödüllendirildi. Tekrar Tou-lan Kagan'a Ta-i prensesin unvanının kaldırıldığını bildirmek ve pernesesin öldürülmesi için gönderildi. Tou-lan Kagan'ın kızmasını önlemek için ise dört güzel cariyeye, ²⁸⁸ düklerden Niou Hung ile yola çıkarılmıştı. Bu arada saray içi bakanlardan P'ei Chü, söz konusu prensesin Tou-lan Kagan'a öldürtülmesini teklif etmişti ²⁸⁹.

287- SS 84 Gök.böl., aynı yer; PS 99 Gök.böl., aynı yer.

288- SS 84 Gök.böl., s.1872.

289- Bu hadiselerin en iyi teferruatı SS 51 Ch'ang Sun-sheng-bio., s.1332-1333 ve de TCTC 178, s.5542, 5543'de anlatılmıştır.

Doğu Gök-Türk ülkesinde Suei hanedanı aleyhine gelişen bu tehlike ortadan kaldığı sıralarda, ülke içinde başka hadiseler de cereyan ediyordu. Tou-lan Kagan'ın kardeşi olup gittikçe kuvvetlenen Ch'in-yü Şad, bir tehlike durumuna gelmişti. Onun aleyhine kuvvetlenmesinden endişelenen Tou-lan, üzerine yürüyüp, yaptığı savaşta kardeşini öldürdü. Aynı yıl annesinin kardeşi Jutan Tegin'i gönderip Hoten'in yeşim taşlı âsâlarından sundu. Çin'e geldikten sonra bu tegine K'ang-kuo düklüğü ve de Shang-chu-kuo unvanı verildi. Bunu takip eden yılda da Gök-Türklere mensup boyların büyük adamları beraberce elçi göndererek, Çin'e on bin baş at, yirmi bin koyun, beş yüz deve ve beş yüz baş sığır sundular. Bunu takiben bir elçi daha gönderen bu boylar, Çin sınırında pazar kurmayı ve de çin ile ticaret yapmayı teklif ettiler. suei imparatoru Wen, onların isteklerini kabul ettiğini bildiren bir ferman yayınladı ²⁹⁰. Bu sayede Gök-Türk devletinin kuruluşundan beri A-shih-na soyuna mensup olmayan diğer boylar ilk defa çin ile siyasî temas kuruyorlardı. Bu durum ileri de Çin'in çok işine yarayacak ve bu boyları kullanarak avantajlar elde edecektir. 593 yılında yukarıda belirttiğimiz hadiseler meydana gelirken, Doğu Gök-Türk devletini tekrar felakete sürükleyecek bir başka olay oluyordu. T'u-li Kagan unvanını almış olan Jan-kan kuzey taraflarda yani Baykal Gölü'nün kuzeyinde hüküm sürüyordu. Çin'e elçi göndermiş ve siyasî münasebet tesis etmek arzusu taşıdığını bildirmişti. Bu şekilde müstakil olduğunu ispat etmeye uğraşıyordu. Çin'den bir isteği daha vardı; o da -----
290-Bkz.yukarıda not 287; Ayrıca TFYK 970,1b.

evlilik yoluyla müttefik olmak idi .

Beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan bu yeni durumdan Çinliler yine kurnaz bir şekilde faydalanmak istediler. İleri gelen Swei devlet adamlarından P'ei Chü, imparatorundan aldığı emirler uyarınca T'u-li'nin elçisine" eğer Ta-i prensesi öldürürse evlilik işinin gerçekleşeceğini" söyledi. Bunu haber alan T'u-li, Tou-lan Kagan aleyhinde muhteviyatını öğrenemediğimiz iftiralar attı. Hatta onu suçladı. Neticede çok kızan Tou-lan, Ta-i prensesi çadırında öldürttü. Arkasından Çin'e elci göndererek, yeni bir prensesle evlenmek istediğini bildirdi. Tou-lan Kagan'ın teklifi çin sarayında müzakere edilirken, devreye giren Ch'ang Sun-sheng fikirlerini sıraladı. Onun müşahadesine göre: Tou-lan güvenilir değildi ve tekrar Çin'e karşı harekete geçebilirdi. Tardu ile de arasında anlaşmazlık olduğunu, onun devletini de kendisine bağlamak niyetini taşıdığını, Çin ile evlilik yoluyla müttefik olsa bile, sonuçta yine saldıracağını" blertip, prensesle evlenirse Swei ile yakınlaşıp güçleneceğini, Tardu ve T'u-li'nin onun gücünü kabul etmek zorunda kalacağını bu sebeple güçlenip, Çin'i istila edeceğini diğer taraftan T'u-li'nin saygılı olduğunu, hem daha önce evlilik işi için müracaat ettiğini, ayrıca kolayca güneye çekilip etki altına alınabileceğini ve Tou-lan'ın yaratacağı tehlikelere karşı kullanılabileceğini, icabında çin'i dahi savunacağını" söyleyerek vaziyeti izah etti. imparator Wen, onun bu planından ve

açıklamalarından pek memnun oldu. Onu T'u-li'ye elçi olarak ²⁹² gönderdiği gibi prenses Shang'ın da yollanmasını kabul etti .

Tou-lan Kagan eski Büyük Gök-Türk devletini yeniden kurnak gayesi taşıyordu. Buna engel olan kuvvet de Batı Gök-Türk Kaganı Tardu idi. 582 yılından beri müstakil olarak kaganlığını sürdüren Tardu bunda epey başarılı idi. Tou-lan ve Tardu aralarında defalarca savaştılar. Bu çarpışmalar sona ermeyince devreye giren Sui imparatoru her ikisi arasında mahiyeti bilinmeyen bir ²⁹³ anlaşma yaptırdı . iki kagan da askerleriyle kendi bölgelerine döndü.

292- TCTC 178,s.5543; SS 51 Ch'ang Sun-sheng biö.,s.1333.

293- SS 84 Gök.böl., aynı yer; PS 99 Gök.böl., aynı yer.

Ch'i-min'in Siyasî Güç Olarak Ortaya Çıkması:

597 yılında T'u-li'nin Çin'e elçi gönderdiğini ve bir Sui prensesiyle evlenmek istediğinden yukarıda bahsetmiştik. Gök-Türk ülkesinin parçalamayı kendisine gaye edinen Çin imparatoru, derhal bu teklifi kabul etti. Harem işleri müdürüne hanedan ailesinden bir kıza altı merasim(liou-li)yi öğretmesini emretti. Seçilen bu prensese An-i unvanı verilmişti. Sui imparatorunun esas niyeti Tou-lan Kagan'ı Gök-Türk ülkesinden saf dışı etmek idi²⁹⁴. Bundan dolayı T'u-li'nin elçisine çok fazla hürmet gösterilen bir tören düzenlendi. Bu şekilde T'u-li'ye daha değer verildiği gösterilmek istenmişti.

Bununla birlikte imparator Wen, Tou-lan'ın kuvvetinden çok çekiniyordu. Onun kızgınlığını yatıştırmak için de Niou Hung, Su Wei ve Hu-lü Hsiao-ch'ing²⁹⁵ birbiri ardına elçilik heyetleriyle Tou-lan Kagan'ın yanına gönderildi. Tou-lan Kagan'la Su Wei²⁹⁶ evlilik yolu ile müttefik olmak konusunda anlaştılar. Bu arada SS²⁹⁷ ve PS'daki Gök-Türk bölümlerinde kaydedilmiş " imparator kuzey yabancılarını kendi aralarında ayırmak istiyordu" ifadesinden Sui imparatorunun çift taraflı entrika çevirdiğini söylemek mümkündür. Zaten arkasından Tou-lan Kagan, 370 elçilik heyetini Çin sarayına yollamıştır. Bu bir bakıma aynı sıralarda Doğu Gök-Türk -Sui münasebetlerinin resmî olarak devam ettiğini göstermektedir.

294-Tou-lan'ın Sui imparatoru tarafından saf dışı edilmek istenilmesi kaydı sadece TCTC 178,s.5558'de kayıtlıdır.

295-TCTC'de Hu Lü-ch'ing olarak yazılmıştır, bkz.aynı yer.

296-84,s.1872;Su Wei'in Tou-lan'la anlaşması için SS 41 Su Wei bio.,s.1187

297-99 ,s.3296.

Kuzey taraflarında oturan ve hala reis durumunda olan T'u-li, An-i prenses ile evlendi. Casus elçi Ch'ang Sun-sheng, bu sırada onun yanında idi. Ona çok zengin Çin hediyeleri sunarak, güneye hareket edip Ötüken'i ele geçirmesini ve Doğu Gök-Türk devletinin kaganı olması yolunda tahrikler yapıyordu. Bu gelişmelerden haberdar olan Tou-lan çok kızdı. Çin'e gönderdiği hediyeleri kesti; kendisinin büyük kagan olduğunu, T'u-li gibi olmadığını söyleyerek, Çin'e karşı fevkalade büyük bir saldırıya hazırlandı. Onun bu niyetini öğrenen T'u-li, Çin adına casusluk yaparak, acele adam gönderip, saldırıyı bildirdi. Zamanında Gök-Türk akınlarının yapılacağını haber alan Çinliler, sınır garnizonlarında hazırlıklar yaptılar. Ertesi yıl(598) Tu eyaleti prensi Hsiou, Ling garnizonuna, onunla savaşmak için çıktı. Tou-lan Kagan'ın hareket yolları üzerinde vaktinden önce gerekli müdafaa tedbirleri alındığı için, Gök-Türkler bu akınlarda fazla başarılı olamadı.

T'u-li- Suei işbirliğine karşı Çin'i cezalandırmaya kararlı görünen Tou-lan Kagan, 599 yılında tekrar harekete geçti. Nisan ayında gelişen bu akınların hedefi Ta-t'ung kalesi idi. Ancak, T'u-li yine Çin adına casusluk yaparak, akın yolunu Suei imparatoruna bildirdi²⁹⁸. ilerleyen Gök-Türk ordularına karşı altı Çin kumandanı savunma yapmak için gönderildi. Baş kumandanları ise Han bölgesi prensi Liang idi²⁹⁹. Kuzey sınırlarda uzun bir savunma hattı meydana getirilmişti. Fakat, Çinli baş

298- Bu bilgi sadece TCTC 178,s.5563'te mevcuttur.

299- TCTC 178,aynı yer ve de SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1333.

kumandan Liang, savaşmaya yanaşmadı . Bunu Gök-Türk kuvvetleriyle karşılaşmaktan çekindi diye yorumlamak mümkündür. Çünkü akabinde Tou-lan çok daha fazla avantajlar elde edecekti.

Kendisine karşı hazırlanan Çin ordusunun duraklamasından faydalanan Tou-lan, Batı Gök-Türk kaganı Tardu ile ittifak yaptı. Ordularını birleştirdiler. Müttefik ordu ř̇şbara Kagan zamanından beri Gök-Türk devletine ve milletine devamlı ihanet eden T'u-li'yi cezalandırmak üzere harekete geçti. Çin seddinin kuzeyinde bir yerde hücumu uğrayan T'u-li ve çinli danışmanı Ch'ang Sun-sheng ağır bir mağlubiyet aldı. T'u-li'nin ağabey,kardeş ve yeğenlerini yakalayan Tou-lan, bunları öldürdü. Arkasından sarı ırmağı geçen Tardu ve Tou-lan'ın kuvvetleri Wei eyaletine kadar girdi. Mağlup T'u-li'ye bağılı bütün boylar dağılmışlardı. Yalnız kalan T'u-li, yanında Ch'ang Sun-sheng ile beraber beş süvariyle birlikte güneye doğıru kaçtılar. Gece yapılan bu kaçış sabaha kadar sürerken, bir kaç yüz süvari toplamayı başardılar. Yüz li(576 m.)lik bir mesafeyi yürüyerek aşmışlardı. T'u-li ve yanındakiler mağlubiyetleşinden dolayı Çin imparatorunun tepkisinden korkuyorlardı. Tardu'ya sığındıkları takdirde hayatlarının kurtulma imkanı olacağıını düşünüyorlardı. Bu durumu sezen Ch'ang Sun-sheng, bir plan hazırladı. Gizlice Fu-yüan garnizonuna adam göndererek, kalenin yükseklerinde işaret ateşi yaktırttı. Birden bire kaleden dört ateşin yükseldiğini gören T'u-li bunun sebebini çinliye sordu. Ch'ang Sun-sheng cevap olarak kalenin yüksek ve sarp bir yerde olduğunu, Çin usulüne

300- Kao kung'Shou eyaleti garnizonuna(Chao Chung-ch'ing ve Wang Chen, Kao kung'a bağılı idiler), Yang Su, Ling garnizonuna Yen Jung, You eyaleti garnizonuna bağılı idiler.

göre uzaktan düşmanlar geldiğinde iki işaret ateşi, sayıları çok ise üç işaret ateşi, eğer büyük bir kuşatma var ise dört işaret ateşi yakıldığını söyleyip, arkalarından gelen askerlerin kaleye yakın olduklarını ve her taraftan sardıklarını belirtti. Bunun üzerine endişelenen T'u-li, yanındakilerin kaleye girmelerini emretti. Neticede kurnaz Ch'ang Sun-sheng, kolay bir şekilde T'u-li ve beraberindekileri kaleye sokmuş idi.

Kaleye sığındıktan sonra Ch'ang Sun-sheng, T'u-li'nin toygunu Chih-shih'yi Gök-Türk süvarilerinin başında kumandan olarak bıraktıktan sonra T'u-li'yi yanına alarak, hızla başkent Ch'ang-an'a doğu harekete geçti. Haziran ayında sarayda imparatorun huzuruna çıkabildiler. Bu hareketinden dolayı mükafat olarak Hsün-wei Piao-ch'i generalliği unvanını tevcih etti. Üstelik Çin'e sığınan Gök-Türkleri gözetme görevi de tevdi edilmişti.

Çin imparatoru, kuzeyde hızla gelişen Gök-Türk hücumlarını durdurmanın zor olduğunu anlamıştı. Bu sebepten o sırada Çin sarayına gelen Tou-lan'ın elçisi Yin-t'ou Tegin ile T'u-li'nin kendi aralarında anlaşmalarını istedi. T'u-li durumu çok iyi anlatınca, Çin imparatoru, ona çok derin hürmet gösterip, hediye sunmakta gayet cömert davrandı.

301

Bu arada Tou-lan Kagan'ın kardeşi Yü-su-lu, Çin'e gidip sığındı. Bu şahıs karısı ve oğullarını bırakarak gelmişti. imparator, Yü-su-lu ile T'u-li'nin zar oyunu oynamaların emretti. Bu kumar oyunu neticesinde Yü-su-lu bütün değerli eşyalarını kaybetti. Hiç bir şeyi kalmayınca Yü-su-lu, Çin imparatoruna

301- Yü-su-lu'nun adı SS 84 Gök.böl. ve PS 99 Gök.böl.'de Tou-su-lu olarak kaydedilmiştir.

bağlılığını bildirmek zorunda kaldı . TCTC'de ise bu hadise farklı anlatılmaktadır . Buradaki kayda göre T'u-li ile Çin sarayına gelen Yü-su-lu'nun etki altında bırakılıp, Çin imparatoruna bağlanması gerekiyordu. Onun etki altına alınması vazifesi imparator Wen tarafından T'u-li'ye verildi. Neticede Yü-su-lu da Çin imparatoruna bağlandı .

Aynı sıralarda (haziran ayı) sınırlara yığılmış olan Çin kuvvetleri harekete geçti. Kao Kung'un idaresindeki kumandanlardan Chao Chung-ch'ing, üç bin askerle öncü kuvvet olarak yürüyüşe geçti. Tsu-li dağında ulaştığında az sayıda Gök-Türk kuvvetleriyle karşılaştı. Yedi gün durmadan savaşıldı. Mağlup olan Gök-Türkler geri Ch'i-fu-po'ya çekildiler. Burada takip Çin ordusu tarafından tekrar mağlup edildiler ve binden fazla esir verdiler. On binden fazla sürü hayvanları çinlilerin eline geçti . Gök-Türk ordusu kendisini toparladı ve Chao Chung-ch'ing'e karşı büyük bir hücum başlattı. Dört gün süren yeni savaşta çin ordusu tam yenilmek üzere iken Kao Kung'un takviye kuvvet olarak yetişmesiyle durum tersine döndü. Tekrar mağlup olan Gök-Türk kuvvetleri geri döndü. Çin ordusu onları Pai-tao'da ki Ch'in-shan'a kadar takib etti. Ancak çin sınırlarına ulaşıldığında Çin ordusu dışarı çıkmaya cesaret edemedi ve geri döndü. Bu savaşlar esnasında on binden fazla Gök-Türk askeri

302- SS 84 Gök.böl.,s.1872; PS 99 Gök.böl. 3296:

303-178,s.5564.

304-Bu olayların en iyi teferruatı SS 84 Gök.böl.,s.1872;PS 99

Gök.böl.,s.3296-3297;SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1333-1334;

TT 197,1069a;WHTK 343,2688b;TFYK 978, 18a,b,19a,b'de bulunmaktadır

305-SS 74 Chao Chung-ch'ing bio.,s.1697;TCTC 178,s.5564.

306-Bkz.not 305. Tardu'nun mağlubiyeti hakkında bkz. SS 60 Tran

Wen-chen bio.,s.1458.

Çin'e teslim olmak zorunda kalmıştı . Wo-ye'de Tardu ile karşılaşan Çinli hareket orduları baş kumandanı Tuan Wen-chen, 306 onu mağlup etti.

Tardu- Yang Su Savaşı:

Yang Su'nun baş kumandanlığı altında kalabalık bir Çin ordusu Tardu'yla savaşmak üzere yola çıktı. Tou-lan-Tardu ittifakında Batı Gök-Türk kaganı olmasına rağmen, Tardu'nun ön planda olduğu görülmektedir. Yang Su, Tardu'nun akınlarını ilk anda durduğu için Çin imparatorundan iki bin top ipek ve yüz chin sarı altın mükâfât aldı. Bu orduda bulunan bütün kumandanlar, Gök-Türklerin aniden kaçıp giden süvarileri için bir plan yaptı. Bu plana göre savaş arabaları ve süvariler birlikte hareket edecekti. Neticede geyik boynuzu gibi düzenlenen savaş arabalarının ortasında süvariler yer aldı. Kaynakların ifadesi ile geyik boynuzu gibi oldular. Çin ordusunun baş kumandanı Yang su, bundan tatmin olmamıştı. bu savaşın zor bir yola benzediğini, ayakla yürüyerek kazanılamayacağını ileri sürdü. Diğer kumandanlar da buna katıldılar ve bütün orduyu süvari şeklinde hazırladılar. Çin ordusunun bu şekilde düzenlendiğini duyan Tardu, çok memnun oldu. Sevincinden atından inip, eğilerek, göğü selamladı;" bu bana Tanrı'nın bir lütfu "dedi. Yüz binden fazla hafif süvariyle onların karşısına çıktı . Gök-Türk ordusunun vaziyetini yakından takip edene Çinli kumandanlardan Chou Lou-hou, baş kumandanına "Tardu'nun ordusunun hazırlıklarını henüz tamamlamadı 307 gını, bunu fırsat bilerek hemen savaşın başlatılmasını" ileri

307-Bu olayların en iyi teferruatı TCTC 178, s.5564 ve SS 48 Yang Su bio.,s.1285-1286'da kayıtlıdır. Diğer taraftan bkz. SS 65 Chou Lo-hou bio.,s.1525. Liu, bundan bahsetmemektedir.

sürdü. Onun bu teklifi derhal kabul edilip, Çinli süvariler hücumla geçti. Onları Yang Su takip etti. Beklenmedik bir saldırıya maruz kalan Tardu'nun ordusu ağır bir yenilgiye uğradı. Savaş alanında ağır yaralanan Tardu, kaçmayı başardı. Çarpışmalarda ölenlerin sayısı sayılamayacak kadar çoktu. Arta kalan Gök-Türkler büyük bir üzüntü içinde savaş meydanını terketti ³⁰⁸. Ağustos ayında Tou-lan üzerine sürpriz bir hücum yapan Kao Kung, Pai-tao muntikası tarafından Gobi çölü'nün kuzeyine çıkarak, yeni savaşlar yapmak istiyordu ise de Çin sarayında bazı vezirlerin onun aleyhinde imparatora konuşmaları ³⁰⁹ üzerine çin'e geri döndü.

T'u-li'nin Kagan Olması:

Tardu'nun Yang su, Tou-lan'ın Kao Kung tarafından mağlup edilmesinden sonra Çin'e sığınmış olan T'u-li'nin prestiji arttı. Artık bir anlamda meydan ona kaldığı için çinliler tarafından kagan ilân edildi. Kagan ilan edildikten sonra Çince fikri sağlam güvenilir anlamına gelen Türkçe "i-li-tou Ch'i-min Kagan" ³¹⁰ şeklinde kaydedilen unvanı aldı. Bundan sonra T'u-li ölümüne kadar kaynaklarda Ch'i-min Kagan adıyla zikredilecektir. Daha sonra çinde T'ang hanedanının kurucularından Li Shih-min adındaki "min" adıyla benzerlik gösterdiği için değiştirilerek kaynaklara Ch'i-jen Kagan adıyla yazılmıştır.

Bu arada kargaşaya sürüklenmiş Gök-Türk devletinden bazı boylar gidip Çin'deki Ch'i-min Kagan'a bağlanmıştı. Bunların

308- TCTC 178, aynı yer.

309- TCTC 178, s.5566.

310- SS 84 Gök.böl., s.1873; PS 99 Gök.böl., s.3297; TCTC 178, s.5568. Julien, s.83 vd.

katılmasıyla Ch'i-min'e bağlı olanların sayısı on bine ulaştı .
Ch'i-min Kagan'ı gözetmekle memur olan çinli Ch'ang Sun-sheng, bu
yeni sığınanları emniyetli bir şekilde yerleştirdi. Gök-Türkler,
Çin'e gelmekten memnun olmuşlardı . Bu hadiseler vuku bulurken,
Ch'ang Sun-sheng, Tou-lan'ın içinde bulunduğu durumu takip etmeyi
de ihmal etmemişti. Tou-lan'a bağlı boylar büyük bir isyana
kalkıştılar. Kan yağmur suyu gibi aktı. Bunu fırsat bilen
çinlilerin teslim olma teklifi, yine de Tou-lan tarafından
reddedildi .

Kendisine yaptığı yardımlardan dolayı Çin imparatoruna
minnettar olan Ch'i-min Kagan, Çin sarayında yapılan bir
nişancılık müsabakasında da bunu gösterdi. Mükemmel nişancılardan
on iki kişi seçilmiş, kendi aralarında ikiye ayrılmışlardı.
Ch'ang Sun-sheng'la aynı guruba düşmeyen Ch'i-min Kagan, onunla
aynı guruba girmek için imparatorundan izin istemişti .

Ch'i-min Kagan'a katılanların sayısı on bini geçince
çinliler, onları kontrol etme endişesi taşımaya başladılar. İmpa-
rator Wen, Ch'ang Sun-sheng'in emrine elli bin kişi vererek, Gök-
Türkleri ikamet etmesi için Ta-li kalesini yaptırttı. Shuo eyale-
tinde inşa edilen bu kaleye Ch'i-min ve ona bağlı olanlar
yerleştirildi. Bu arada Ch'i-min'e daha önce sunulmuş olan An-i
prenses öldü. Evlilik yoluyla akrabalık ilişkisini kesmek
istemeyen Çinliler, hemen i-ch'eng prensesi gelin olarak ona

311- TCTC 178 aynı yer; SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio. aynı yer.

312-aynı yer

313-TCTC 178,s.5568; SS 84 Gök.böl.,s.1873;PS 99 Gök.böl.,s.3297;
SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio. aynı yer.

314- SS 52 Han Hung bio.,s.1343; TCTC 178,s.5568.

sundular . Prensesi götürme vazifesini yine Ch'ang Sun-sheng
icra etti ³¹⁵ . Sürekli Ch'i-min'in yanında kalan ve onu kontrol
altında tutan bu casus elçi, yine Gök-Türkler hakkında raporlar
hazırlayıp, imparatora sunmaya devam ediyordu. Bu raporların
birinde Ch'i-min'e bağlı olanların sayısının hızla arttığını,
kalenin içinde olmalarına rağmen, halen Tou-lan tarafına
gidebileceklerini, sukünet içinde ikâmet edemeyeceklerini, bu
sebepten Wu-yüan'e nakledilmelerinin gerektiğini, bu suretle Sarı
nehrin tabii sınır olacağını Hsia ve Sheng eyaletleri arasında
doğudan batıya nehrin geldiğini, kuzeyden güneye ise dört yüz li
uzunluğunda bir kanalın kazılarak, etrafı çevrelenen alana
Gök-Türklerin yerleştirilmelerini, bu bölgede kendi sevdikleri
meslekleri olan hayvancılıkla uğraştırılmalarını tavsiye etti.
imparator, onun bu raporunu da uygun bularak kabul etti.

Ch'i-min için bu faaliyetler yapılırken, Suei imparatoru,
Tou-lan ve Tardu'ya karşı bir harekat daha başlattı. Bu
çatışmalarda az sayıda Gök-Türk askeri mağlup edilmiş olmasına
rağmen, kuzey sınırlarında Çinliler daha büyük savunma
hazırlıkları almaya devam ediyorlardı. Piyade ve süvarilerden
oluşan Çin orduları Heng-an'da mevzilendi, Tou-lan yüz bin süvariden
mürekkep kuvvetiyle hızla gelip, bu orduya saldırdı. Çinli
kumandanlardan Han Hung, büyük bir yenilgiye uğradı. Chao Chung-
ch'ing ise kendisine bağlı kuvvetlerle bir kaç bin Gök-Türk
askerini öldürdü. Han Hung, önce kuşatılmış ve ordusunun yarısı
öldürüldükten sonra yine de kurtulmuştu ³¹⁶ . Bundan sonra Han Hung

315-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio. aynı yer.

316- SS 84 Gök.böl.'de Shuo eyaleti olarak kaydedilmiştir.

görevinden alındı. 607 yılında kuzeye doğru teftişe çıkan çin imparatoru Yang, bu savaştan arta kalan kemikleri görmüş , çok 317
üzülmüş ve burada bir Budist tapınağı yapılmasını emretmişti .

Bütün bunlar olurken diğer kumandanlardan Yang Su'ya Ling, Han Seng-shuo'ya da Ch'ing eyaletine savunma için gitme vazifesi 318
verildi. Shih Wan-suei de Yen eyaletinde mevzilendi. Büyük 319
general Wei Yao-pien, Ho eyaletine çıktı . Tou-lan Kagan'a saldırmak üzere hazırlanan bu Çin kumandanları daha sınırlarından 320
çıkmadan Tou-lan, kendi emrindekiler tarafından öldürüldü . Tou-lan'ı

bu şekilde ortadan kaldırılmasından sonra Tardu, Pu-chia unvanını alarak, kendini bütün Gök-Türk devletinin kaganı ilan etti. Tardu nun bu teşebbüsü de ülkedeki karışıklığı önleyemedi ve daha da artırdı. Ch'ang Sun-sheng, yeni bir raporla Ch'i-min'in Gök-Türk ülkesine geri gönderilmesini, Gök-Türk ülkesinde boyların dağınık bir halde olduklarını, Ch'i-min'in oraya gitmesi halinde bütün boyların gelip, ona bağlanacağını bildirdi. imparatorun izin vermesiyle Ch'i-min kuzeye Gök-Türk ülkesine gitti ve çok sayıda Türk boyu ona itaat etti.

Tardu'nun Gücünün Bertaraf Edilmesi:

600 yılının haziran ayında Tardu'nun yine çin sınırlarına akın yaptığı görülmektedir. Ling-wu ve Ma-i garnizonlarına çinliler yeni yığınaklar yaptılar. Ling-wu'da Chin bölgesi prensi Kuang ve Yang su, Ma-i'de ise Han prensi Liang ile Shih Wan-suei

317-SS 84 ve PS 99'da bu bilgi mevcut değildir.

318-SS 2 imp.böl.,s.44; TCTC 178,s.5569; SS 84 aynı yer;PS 99 aynı yer

319-SS 84 Gök.böl.,aynı yer; PS 99 Gök.böl.,s.3297; TCTC 179, s.5571; SS 53 Shih Wan-suei bio.,s.1355.

320-Zehir akıtma olayının kaydı SS 51 Ch'ang Sun-sheng bi. aynı yer ve de TCTC 179, s.5584'te mevcuttur.

kumandan olarak vazife almışlardı. Bu arada Ch'ang Sun-sheng, çin'e teslim olmuş yabancıların kumandanı sıfatıyla Ch'in eyaleti odusu baş kumandanı oldu³²¹. Ch'ang Sun-sheng'in bu ordulara katılmasıyla durum birden değişti. Çünkü Gök-Türk ordusunu çok iyi tanıyan bu casus-elçi yeni bir hile düşündü. Gök-Türk ordusuyla savaşmak yerine onların su kaynaklarına kolayca zehir akıtılırsa, orduları zayıflatılabilirdi. Yine onun düşündüğü gibi yapıldı. Gök-Türklerin askerlerinin ve hayvanlarının su içtiği kaynaklara gizlice zehir akıtıldı. Bu sulardan içen Gök-Türk askerlerinin büyük bir kısmı öldüğü gibi, hayvanlarının da çoğu telef oldu. Perişan olan Gök-Türk halkı zehir akıtma olayından habersiz olduğu için bunu "göğün suyu bulandırdığı(zehirlediği)" şeklinde yorumlayarak, gece yola çıkıp oradan uzaklaştılar. Bu arada Ch'ang Sun-sheng onları takip etmiş ve binden fazlasını öldürmüştü³²². Ağır mağlubiyete uğramış olan Gök-Türk ordusu geri çekiliyorken, Çinli kumandanlar takibe çıktı. Yüz li'den fazla süren bu takip sonunda Gök-Türklerden bir kaç bin kişi daha öldürülmüştü. Askerî gücü iyice zayıflayan Tardu, gerilere çekilmişti. Gobi çölü'nün içine giren Çin ordusu da geri döndü.³²³ Çin ordusu geri döndükten sonra Shih Wan-suei'in kazandığı başarılar, diğer Çinli devlet adamları tarafından kıskanılmış ve "zaten Gök-Türklerin kendiliklerinden teslim olacaklar, Çin sınırlarının kuzeyinde hayvanlarını otlatacaklardı " diye

321-SS 53 Shih Wan-suei bio.,s.1356;TCTC 179 aynı yer.

322-TCTC 179,s.5584; SS 53 Shih Wan-suei bio., aynı yer.

323-SS 52 Han Hung bio.,s.1343; TCTC 179,s.5588; SS 84 aynı yer;PS 99 aynı yer.

324
küçümsenmiştir .

Yukarıda bahsettiğimiz başarısızlıklara rağmen Tardu ülkesinde tek hakim olmaya devam ediyordu. 601 yılının Çin sınırlarına tekrar hücum etti. Heng-an mevkiinde çinli kumandan Han . Hung'u bozguna uğrattı. Bozguna uğrayan Çin ordusunun kemiklerinin yığıldığı yere daha sonra Budist tapınağı yapılacaktır.

Tardu'nun Ch'i-min'i Ortadan Kaldırma Teşebbüsü:

Yukarıda çok sayıda Gök-Türk boyunun gidip, Ch'i-min Kagan'a bağlandığını söylemiştik. onun bulunduğu Ta-li kalesinde nüfusun aniden artması üzerine Ch'ang Sun-sheng buraya onları kontrol altına almak için gönderildi. Bu esnada Gobi çölü'nün doğusundaki bölgeler Ch'i-min'in kontrolü altında idi. Ülkenin tek hakimi olan Tardu, Ch'i-min varlığını kendi aleyhine tehlike kabul ediyordu. Kardeşinin oğlu ilteber unvanlı şahsı çölün doğusuna saldırmak üzere gönderdi. Ancak, tam bu sırada Çin ordusu harekete geçip, ilteberin geçeceği yolları kapadı. Yanında az kuvveti olan ilteber geri döndü. Neticede bu tehlikeden kurtulan Ch'i-min, Suei imparatoruna teşekkür mektubu göndererek" Büyük Suei'in bilge imparatorunun zavallı halkını beslediğini, bunu yerin ve göğün bildiğini , bütün kabilelerin imparatora bağlı olduğunu, diğer boyların da bağlanacağını, hepsinin Pai-tao'ya girip, burada yaşacaklarını at ve koyunların dağları, vadileri dolduracağını, Ch'i-min'in kuru ağacın yeniden yeşermesi, kuru kemiğin yeniden etlenmesi gibi çok fazla büyüyeceğini, büyük Suei'in at ve koyun işleriyle istigal edeceğini" bildirdi . Çin

327- Bu bilgiler SS 84 aynı yer; PS 99 aynı yer ve TCTC 179,s.5572'de bulunmaktadır.

imparatoru onun bu mektubundan memnun olmuş ve Chao Chung-Ch'ing
'i Ch'i-min için Ting-hsiang'da kale yapmak üzere
328
vazifelendirmişti .

Tardu'ya Karşı Büyük Askerî Harekât ve Töles
Boylarının isyanı:

Çinliler, Gök-Türk devletinin tek hakimi olan Tardu(Pu-
chia)'yu devirmek, onun yerine Çin'de kendilerinin desteğiyle
kaganlığını ilan eden Ch'i-min'i kuzeye yerleştirmek istiyorlardı
Bunun için iki koldan harekete geçme planı hazırladılar. Birinci
koldan daha önce Gök-Türklere karşı bazı başarılar kazanmış olan
330
Yang Su, Yün eyaletine baş kumandan tayin edilerek, yollandı .
Diğer taraftan Ch'ang Sun-sheng, Ch'i-min ve onun kuvvetleriyle
331
başka bir yoldan Tardu ile çarpışmak üzere yola çıktı(601) . 602
yılının mayıs ayında Gök-Türklerden A-wu-ssu-li Erkin ve
beraberindeki kuvvetler, güneye ilerleyip, Ch'i-min'e
saldırdılar. Ch'i-min'in yanında bulunan çinli kumandan Sarı
nehirin kuzeyine geçmiş, fırsattan istifade eden erkin ani bir
hareketle Ch'i-min'i bastırmıştı. Aslında bundan önce Hu-hsie
gibi Töles boyları Ch'i-min'e itaat etmişler. Ancak sonradan
bundan vazgeçip, ayrılmışlardı.

Ch'i-min'i bozguna uğratan, A-wu-ssu-li Erkin, ondan 5-6 bin
Türk insanını geri almayı başarmış ve iki yüz bin hayvanını ele
geçirmişti. Fakat , çinli baş kumandan Yang su, derhal harekete

328- SS 74 Chao Chung-ch'ing bio.,s.1697; TCTC 179 aynı yer.

329- SS 84 aynı yer; PS 99 aynı yer;TCTC 179,s.5590.

330- SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1335; TCTC 179, aynı yer.

geçti. Emrindeki bütün orduları seferber ettiği bu savaşta 60 li'den fazla bir alanda dönerek çarpışmalar oldu. Gök-Türkler kuzeye çekildi. Gece takibe çıkan Yang Su, onların bulunduğu yere yaklaştığında iki kişiyi önden Gök-Türkleri kandırmak için gönderdi. İki çinliye inanan erkin ve adamları, hazırlıksız bir şekilde çin ordusuna yakalanıp, ağır bir mağlubiyete uğradılar; Ch'i-min'den aldıkları hayvan ve insanları geri bırakmak zorunda kaldılar³³¹. Yang su'nun emrindeki generallerden silahşör³³² Liang Mo, bu çarpışmalarda esas saldırıyı yapmıştı. Baş kumandan Yang Su, generaller Chang Ting-ho ve Liou Sheng'ı farklı yollardan Gök-Türklerin üzerine yollamış, bunlar çok sayıda asker yakalayıp ve öldürüp geri dönmüşlerdi³³³. Çin ordusu geri dönünce Tardu'ya bağlı olduğu anlaşılan kuvvetler, Ch'i-min'e bir hücum daha yaptılar. Yang Su, bu sefer Fan Kuei vasıtasıyla K'u-chie-ku'da onları tekrar yendi³³⁴.

Tardu'nun Sonu Ve Ch'i-min'in Doğu Gök-Türk Devletinin Kaganı Olması:

Çin baskısı ve arka arkaya gelen mağlubiyetler neticesinde Tardu'nun askerî gücü çok zayıflamıştı. Bundan faydalanan Töles boyları birer birer ayaklanmaya başladılar. Ssu-chie(izgil), Fu-li(Börü), Chü-hun, Hu-sa, A-pa ve P'u-ku gibi daha isimlerini öğrenemediğimiz ondan fazla Töles boyu ayaklanmıştı³³⁵. Batı Gök-

331- Bu bilgiler SS 48 Yang Su bio.,s.1286; SS 84 aynı yer;PS 99 Gök.böl.,s.3298; TCTC 179,aynı yer.

333-SS 40 Liang Mo bio.,s.1165; Liu, bundan bahsetmemektedir.

334-SS 84 Chang Ting-ho bio.,s.1509; Liu, burayı tercüme etmemiştir; ayrıca SS 84 aynı yer;PS 99 aynı yer.

335-SS 84 Gök.böl.,s.1874;PS 99 aynı yer.

336-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1335

337
Türklerinden Ch'u-lo Kagan ve yabgusu Töles'ler tarafından mağlubiyete uğratılınca, isyanın önü bir türlü alınamadı. Doğudaki Moğol kabilelerinden K'u-mo-hsi, Hsi ve beş boy da 338 harekete geçtiler. Ülkesi karışan Tardu, T'u-yü-hun'lara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında kaynaklarda bilgi bulamıyoruz. Dolayısıyla 603 yılının sonunu Tardu'nun nihayeti olarak kabul etmek durumundayız.

Tardu'nun ortadan kalkmasıyla boş kalan Gök-Türk tahtına, Çin'de onlara tabi olarak yaşayan Ch'i-min oturdu. Ch'ang Sun-sheng'in refakatinde Gök-Türk ülkesine yönelerek Ta-li kalesinden ayrılmıştı. Ancak Doğu Gök-Türk devletinin merkezi Ötüken'e gitmedi. Gobi çölünün doğusunda Chi-k'ou (çölün ağzı) diye 339 adlandırılan mevkiye yerleşti. Onun Ötüken'e gitmeyip, Suei hanedanına yakın bir mevkide bulunmasıyla, normal olarak Çin'in daha çok tesirinde kalacak, diğer taraftan her hangi bir isyanla karşılaştığında Çin'e sığınabilecek veya yardım alabilecek idi. Çinli Ch'ang Sun-sheng'in askerî desteğiyle güvenli bir şekilde Chi-k'ou'ya yerleşen Ch'i-min Kagan'a, Tardu'nun ortadan kalkmasıyla başı boş kalan boyların çoğu itaat etti.

Doğu Gök-Türk devletinin tahtına Çin'e bağlı bir kagan geçmesine rağmen ülkede bütün Ch'i-min'e itaat etmediği, dolayısıyla Çin'e bağlılığı kabul etmediği anlaşılmaktadır. Bunu Han bölgesi prensi Liang'ın impartor Yang'a sunduğu 604 yılındaki bir rapordan anlıyoruz. Prens Gök-Türklerin kuvvetlendiğini, Çin'in mukabil

337- Aslında Ni-li'nin gösterilmesi karışıklık sonucu olmalıdır.
338-TCTC 179,s.5600; SS 84 Gök.böl.,s.1874; PS 99 Gök.böl.,s.3298
339- SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,aynı yer; TCTC 179, aynı yer.

askerî hazırlıklar yapması gerektiğini söylemişti. Bu rapor uyarınca hemen askerî hazırlıklara başlandı. Gök-Türkler sık sık hücumla geçip Çin sınırlarına tecavüz ettiler. Gök-Türklerle karşı savaşmakla vazifelendirilen prens Liang mağlup edildi. Söz konusu Gök-Türk akınlarının hangi kumandan veya hangi boy tarafından yapıldığı kayanıklarda yazılmadığı için bilinmemektedir³⁴⁰. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi Çinli tarihçiler Gök-Türklerin kazandığı askerî başarıları bir-iki karakterle kısaca ifade ederlerken, Çinlilerin elde ettiği başarıları gayet teferruatıyla zikretmektedirler. Yine aynı yıl Suei imparatoruna isyan eden Çinli kumandanlardan Wang K'uei, Gök-Türklerle sığınmak istiyordu. Fakat, yolda imparatorun kuvvetleri tarafından önü kesilmiş o da³⁴¹ kendini öldürmüştü.

Ch'i-tan isyanının Gök-Türk ve Çin Askerleriyle Bastırılması:

Mukan Kagan zamanında Gök-Türklerle tabî olan Moğol asıllı Ch'i-tan'lar, işbara devrinde devletin zayıflaması neticesinde isyan etmişlerdi. Tou-lan ve Tardu Kagan'ların ortadan kalkması yerlerine Çin destekli zayıf Ch'i-min'in Doğu Gök-Türk devleti tahtına oturması üzerine serbest kalan ve kuvvetlenen Ch'i-tan'lar, Çin'in Ying eyaletini işgal ettiler. Suei hanedanı aniden gelişen bu tehlikeli durumu kendi askerleri yerine Gök-Türklerinkini kullanarak önlemek istediler. Çünkü bir bozkır kavmi

340-TCTC 180, s.5605.

341-TCTC 180, s.5613.

olan Ch'i-tan'lar savaş karakteri yönünden Gök-Türklere benziyordu. Zaten Suei imparatorluğuna bağlılığını defalarca bildirmiş olan Ch'i-min Kagan derhal yirmi bin asker çıkararak, Çinli kumandan Wei Yün-ch'i'nin emrine verdi. Çinli general yirmi bin kişiyi dört ayrı kola ayırdı. İleri harekate başlayan bu ordu uyumlu değildi. Gök-Türk askerleri, Çinli generalin taktiklerini beğenmemişlerdi. Bu uyumsuzluk devam ederken, kendini tutamayan Ho-kan unvanlı bir Gök-Türk ileri atıldı. Fakat, Ch'i-tan'lar onu öldürüp kesik başını geri yolladılar. Diğer Gök-Türk kumandanları buna çok üzüldüler, kesik başa bakamadılar.

Çin askerî taktiği ile başarılı olamayınca Wei Yün-ch'i yeni bir plan hazırladı. Ch'i-tan'ların daha önce Gök-Türklere duyduğu kinden istifade etmeyi düşünerek, onlara bir elçi gönderip, yalanla Gök-Türklerin Kao-li(Kore)'lerle ticaret yapmak için Liou kalesine gittiklerini, bu yüzden öldürüldüklerini söyledi. Bu arada Çinli kumandan kendi sınırlarına dönmüştü. Gök-Türklerin bertaraf edildiğine inanan Ch'i-tan'lar, hazırlıksız bir şekilde 50 li(yaklaşık 28 km) ilerlediler. Bu sırada pusuda olan Gök-Türk askerleri hızla bunlara saldırdı. Bozguna uğrayan Ch'i-tan'ların on binden fazlası yakalandı. Reislerinin çoğu öldürüldü. Ele geçen kızların ve sürülerin yarısı Gök-Türklerin, diğer yarısı Çinlilerin olmuştu.

342- Bu olayın teferruatı TCTC 180,s.5621-5622'de kayıtlıdır.
Liu'nun eserinde bundan bahsedilmemektedir.

b-Ch'i-min'in Çinlileşmek istemesi:

603 yılının sonunda Doğu Gök-Türk devleti tahtına kesin olarak oturan Ch'i-min, Çin'e bağlılığını sürdürüyordu. Bunu daha sonra Sui imparatorluğu topraklarını istila eden Ch'i-tan'ların bastırılmasına yirmi bin süvarî göndererek göstermişti. Aradan bir kaç yıl geçmesine rağmen Ch'i-min, Çin'in kuzeyinde kaganlık yapmaya alışamadı. 599-603 yılları arasında Çin'de yaşadığı devrede Çin kültürünün etkisinde kaldı. Bozkırın sert iklimi ve zor hayat şartlarının yanında güneyde sıcak ve nemli hava, kolay hayat tarzı Ch'i-min'e çok tesir etmiş; dolayısıyla Çin'e hayranlık duymaya başlamıştı. Kendisinin kagan olması yolunda Çinlilerin uzun zaman verdiği destek ve yardımlar sebebiyle de Ch'i-min, Çin'e minnettar kaldığını söylemek mümkündür.

Bundan dolayı 607 yılının ilk baharında Çin sarayına imparatoru ziyarete geldiğinde, Ch'i-min Kagan, çinliler gibi yaşamak istediğini bildirdi. imparator Yang, onun teklifini kabul etmedi. Ertesi gün tekrar isteğini ısrarlı bir şekilde imparatora bildiren Ch'i-min'in bu tavrını imparator " Gök-Türklerin artık tamamen çözülmesi" şeklinde yorumladı. Sonra Ch'an-yü'nün çözüldüğünü bunun kendi bakanlarının bir başarısı olduğunu söyledi. Bütün vezirlerine işlenmiş güzel ipeklerden bol bol bağışladı ³⁴³. Aynı yılın haziran ayında imparator Yang, kuzey eyaletlerinde keşfe çıktı. Bir ay sonra Ch'i-min Kagan oğlu olan

343-TCTC 180,s.5627.

T'uo-t'e Tegin'i imparatorun bulunduğu yere gönderdi. Arkasından da ağabeyinin oğlu Pi-li-chia(Bilge)Tegin'i yine imparatorun konvoyuna gönderdi. En sonunda tekrar elçi yollayıp,çin sınırlarına girerek, imparatoru bizzat karşılamak istediğini ³⁴⁴ bildirdi ise de Çin imparatoru bunu kabul etmedi . imparator Yang'ın konvoyu Yü-lin mevkiine geldiğinde, Ch'i-min Kagan ve hatunu i-ch'eng prenses seyyar saraya gelip, onu ziyaret ettiler. Ch'i-min, Swei imparatoruna üç bin baş at sunarken, memnun kalan ³⁴⁵ Çin imparatoru Yang karşılık olarak on iki bin top ipek sundu .

Ch'i-min Kagan'ın bu davranışlarından iyice cesaretlenen Swei imparatoru, Çin sınırlarından çıkıp, Gök-Türk ülkesine girmeye karar verdi. Bundan sonra Chou-chün'e yöneldi. Kendisinin bu yeni teşebbüsünden Ch'i-min'in endişelenebileceğini göz önüne alarak, Ch'ang Sun-sheng'ı onun yanına yolladı. Bu elçi Ch'i-min'in yanına vardığında Doğu Gök-Türklerine bağlı boyların reisleri de toplanmıştı. Ch'ang Sun-sheng, bazı boyların isyan niyetinde olduklarını, dolayısıyla oraya gelecek olan imparatorun tehlikede bulunduğunu ima etti. Ch'i-min gerekli tedbirleri aldı. Bütün boylar Yü-lin'den Ch'i-min'in otağına üç bin li uzunluğunda bin ³⁴⁶ adım genişliğinde bir yol düzenledi .

Ch'ang Sun-sheng'ın kendi geçeceği yolları temizleyip, muhafaza altına almasından çok memnun olan imp;arator Yang, ona hayran olmuştu. Bu sırada Ch'i-min Kagan, Çin imparatoruna elçiyle mektup göndermiş, Çinlileşmek istediğini açıkça bildirmişti. Söz konusu mektupta önceki imparatorun(Wen) çok

344- TCTC 180,s.5629; bu bilgi sadece burada mevcuttur.

345- SS 84 Gök.böl.,s.1874;PS 99 Gök.böl.,s.3298; TT197,1069b; WHTK 343,2688

346-SS51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1336

büyük iyilikler yaptığını söyleyen Ch'i-min, Gök-Türk ülkesinden kaçarak onun yanına sığındığını ölecek iken, beslenip hayat bulduğunu, sonra kagan olup, Gök-Türk ülkesine döndüğünü, şimdi imparatorun vassalanı ziyaret ederek şereflendirdiğini, bundan faydalanarak, boylarına liderlik edip, Çinliler gibi giyinmek, yaşamak istediğini belirtti. Fakat, imparator yine kabul etmedi. Eylül ayında Ch'i-min'e cevabî mektup gönderen imparator Yang, " Gobi çölünün kuzeyinin tam olarak sakinleşip Çin'e bağlanmadığını ileri sürerek, madem iyi niyetli ve Çin'e bağlı olduğunu söylüyor; o halde hala uzaklarda savaşa ihtiyaç var iken³⁴⁷ elbise değiştirip Çinlileşmek istediğini" sordu.

Ch'i-min Kagan ile hatunu i-ch'eng'in Çin'e gelişi sırasında imparator Yang, Shih Yang adlı bir bakanını onları karşılamak üzere gönderdi³⁴⁷. Ch'i-min ve hatununun gelişi üzerine büyük bir gösteri yapmak isteyen Swei imparatoru, içinde bir kaç bin insanın oturabileceği büyük bir çadır kurdurttu. Bu büyük çadırda Ch'i-min'in şerefine muhteşem bir eğlence tertip etti. Dans edildi ve müzik çalındı. Gök-Türklerin yanında Soğd'lular da hayran kalmışlardı. Orada bulunan bütün yabancılar(Gök-Türk, Soğd,Hsi,K'u-mo-hsi vb.) sığır,koyun,at ve deveden bir kaç on milyon sundular. Bunları sunarken de birbirleriyle adeta yarış etmişlerdi. Arkasından tören sırasında yirmi milyon top ipek Ch'i-min'e sunuldu. Ona sunulanlar, diğer sunulanların hepsinden farklı idi. Üstelik savaş arabasına koşulan atlardan verilmiş ve

347-Bu mektubun uslubu hakkında bkz.M.Mori, "Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin imparatoruna gönderdiği mektubun uslubu üzerine",R.R.Arat için, Ankara,1966,s.363-371.

347- TFYK 999,7a; bu malumat sadece burada kaydedilmiştir.

onun sancağının probagandası yapılmıştı. Ch'i-min'in ismini özel olarak selamlayan imparator, bütün prenslerin, beylerin üstünde bir yere oturtmuş, özel ilgi göstermişti. Doğu Gök-Türk devletini Ch'i-min liderliğinde hakimiyeti altına alan Suei imparatoru Yang, tertip ettiği bu eğlence sayesinde, onun Çin nazarında diğer yabancılardan üstün ve farklı olduğunu göstermişti. Esasen onun niyeti Ch'i-min sayesinde bütün kuzey ülkelerini kontrol etmek idi.

Fakat, Çin imparatorunun yabancıları Çin topraklarına sokması ve yakınlaşması bazı çinli devlet adamlarını memnun etmiyordu. imparatorun nedimlerinden Ho Ch'ou""Gök-Türklerin, Çin'in boş yerlerini, dağlarının yapısını öğrendiklerini, bu sebepten daha 348 sonra tehlike oluşturacaklarını" ima etti .

Bu eğlence törenlerinden sonra Gök-Türk topraklarına giren Çin imparatorunu karşılamak için Ch'i-min, imparatora bir çadır hazırladı. imparator, onun çadırını ziyaret ettiğinde, bir kap içki yerlere yatarak hürmet gösterip imparatora sundu. Ch'i-min'in ileri gelen adamları da bu esnada yerlere kapanmıştı. Böylesine karşılanmaktan çok memnun olan imparator, Büyük Hun imparatorluğu döneminde Hu-han-ye ve dönemini hatırlatan bir şiir söyledi. Arkasından Ch'i-min ve hatununa birer çömlek altın sundu. Ayrıca çok miktarda renkli elbise, örtü, yatak ve benzeri şeyleri teginler ve daha aşağı rütbelerde olanlara, makamlarına göre farklı olarak verildi. Bundan sonra geri dönen imparatoru, Ch'i-min, Çin sınırlarına kadar takip etti. Suei hanedanı -----
348- TCTC 180,s.5632, sadece burada kaydedilmiştir.

topraklarına ulaşıldığında imparator, onu geri gönderdi.

Ch'i-min Kagan'ın çinlileşme isteği bir türlü dinmiyordu. 608 yılında da bu arzusu yolunda faaliyetlerde bulundu, Ağustos ayında Çin sarayına giden Ch'i-min için Suei imparatoru, Wan-Shou-shu'da bir kale yaptırttı. Kalenin içinde ev oda inşaa edilmişti. içine çin yatakları, perdeleri ve benzeri zengin eşyalar konulup, burada ikamet eden Ch'i-min'in gözü bir nebze boyandı. Aynı yıl Hami kalesini ele geçirmek isteyen Çin ordusuna yardımcı yollama gönderme kararı alan, Ch'i-min göndermedi. Bunun sebebi de Hami'yi ellerinde bulunduran T'u-yü-hun'ların, küçük oğlu Baga Şad(daha sonra 11 Kagan)'nın annesinin ülkesi olmasıydı. Ch'i-min'in gitmemesi üzerine Hami'liler hazırlık yapmaktan vazgeçtiler. Ancak Çinli kumandan Hsie Shih-hsiung, hazırlıksız yakaladığı şehir-kaleyi ele geçirdi. Han zamanında yapılmış olan eski kaleyi tamir için binden fazla zırhlı muhafız bırakıp geri döndü .

609 yılının ilkbaharında tekrar çin sarayına gelen Ch'i-min'e aşırı hürmet gösterilip, çok miktarda hediye bağışlandı .

Bu devrede Kore(Kao-li)'lilerin, Doğu Gök-Türk devletiyle

349- TCTC 181,s.5642; SS 65 Hsie Shih-hsiung bio.,s.1534.

350- Ch'i-min Kagan Çin'e bağlılığından dolayı kaynaklarda epey teferruatlı anlatılmıştır. Onun çinlileşme isteği ve diğer siyasi olayları hakkında SS 84 Gök.böl.,s.1873-1876; PS 99 Gök.böl.,s.3298-3299; SS 2 imp.böl.,s.46;SS 3imp.böl.,s.68-70; 71; SS 4 imp.böl.,s.84; TCTC180,s.5605,5621,5627,5629,5630, 5632,5633; TCTC 181,s.5641-5643; TT 197,1069b; WHTK 343,2688b; TFYK 980,4b,5a,5b,6a'da bilgi bulunmaktadır.

yakınlaşma için Ch'i-min'e elçi gönderdikleri görülmektedir. Ancak, Ch'i-min, Çin'in aleyhine her hangi bir ittifaka girmeyi reddetmiştir. Kore elçisi daha sonra imparatorun huzuruna geldiğinde Suei imparatoru ona ülkesine gidip, krallarının derhal gelip itaat ettiğini bildirmesini söylemesini istemiş ; aksi 351 takdirde Ch'i-min'i üzerine saldırtacağını açıklamıştır .

351- SS 67 P'ei Chü bio.,s.1582; SS 84 Gök.böl.,1875; PS 99 Gök.böl.,s.3299.

VI-DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİNİN KUVVETLENMESİ

1-Shih-pi Kagan Devri:

609 yılının yaz aylarında hastalanan Ch'i-min, daha sonra öldü. Onun ölümüne Çin imparatoru çok üzölmüş ve üç gün yas ilan etmişti. Yerine oğlu Tou-chi tahta geçerek, Shih-pi Kagan unvanını aldı. Gök-Türk geleneklerine uygun olarak dul kalan üvey annesi i-ch'eng prenses ile evlendi ve bunu Çin imparatoruna bildirerek, ilk dış siyasî temasını yaptı . . . 352

608 yılında Doğu Gök-Türk kaganı Ch'i-min'in kendisine bağlılığına iyice inanan imparator Yang dikkatini batıya çevirmişti. Kuzeyde Doğu Gök-Türk devletinin kendisine bağlanması bir anlamda bu taraftan gelebilecek tehlikeleri ortadan kaldırmıştı. Artık zengin batı ölkeleri Swei imparatorunun tek hedefi idi. işte bu sebepten dolayı 609 yılında Ch'i-min'in ölüp yerine Shih-pi'nin geçmesinden sonra kaynaklarımızda malumat birden bire azalmaktadır. 615 yılına kadar bu durum böyle devam etmekte ise de yine de 613 yılından sonra kısa bilgilere tesadüf etmekteyiz.

613 yılında Ling-wu bölgesinde Swei imparatoruna karşı isyan eden Pai Yü-suo, önce yağmalar yaptı. Bir sürü at ele geçirip kuzeyde Gök-Türklerle temasa geçti. Arkasından Lung-you bölgesine tecavüz etti . . . 353 Swei imparatorluğunda da isyanlar başlamıştı. 615

yılının martında Wei Tao-er ve Wang Hsü-pa, her biri yüzer bin

352-SS 84 Gök.böl.,s.1876;PS 99 Gök.böl.,s.3299; TCTC 181,s.5647
Julien,s.105 vd.

353-TCTC 182,s.5568; SS 4 imp.böl.,s.84.

insan ile isyan edip, Shih-pi Kagan'la münasebet kurdular. Daha
354
sonra Yen ve Chao eyaletlerine saldırdılar .

615 yılının ekim ayında imparator Yang, kuzey sınırları teftişe çıkmıştı. Bu sırada P'ei Chü, Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi'nin kuvvetinin hızla arttığını ileri sürerek, bir plan hazırlayıp, imparatoruna sundu. Bu plana göre Shih-pi Kagan'ın kardeşi Ch'i-chi Şad, bir Çin prensesiyle evlendirilecek ve güney tarafının kaganı(Nan-mien K'o-han) ilan edilecekti. Fakat, kendisine yapılan bu teklifi Ch'i-chi Şad kabul etmedi. Bu plandan haberdar olan Shih-pi Kagan çok sinirlendi. Bu arada Shih-pi Kagan'ın vezirlerinden Shih-shu-hu-hsi, çok iyi planlar yaparak kagan üzerinde etkili oluyordu. Bu özelliğinden dolayı Shih-pi tarafından seviliyordu ve yüksek bir makama getirilmiş; Sonuçta çok beğenilen bir kişi olmuştu. P'ei Chü, ona Ma-i'de karşılıklı ticaret yapmayı, pazar kurmayı teklif etti. Soğd asıllı bu şahsa ticaret yapmak fikri cazip geldi. Ma-i şehri yakınına ticaret yapmak maksadıyla ulaştığında P'ei Chü tarafından öldürtüldü. Sonra Shih-pi Kagan'a elçi göndererek "Shih-shu-hu-hsi'nin aslında Shih-pi'ye karşı isyan ettiği için öldürüldüğünü" bildirdi. Ancak, Shih-pi gerçeği öğrenmişti . Bu sebeple Çin ile olan ilişkilerini kesti. Bir kaç yüz bin süvariyle savaşa hazırlandı. O sırada kuzey eyaletlerinde teftişe çıkmış olan Çin imparatoruna saldıracaktı. Fakat, i-ch'eng prenses acele elçi göndererek, durumu bildirdi. Bunun

354- TCTC 182,s.5695; SS 4 imp.böl.,s.89

355- SS 67 P'ei Chü bio.,s.1582; TCTC 182,s.5697

üzerine hızla geri dönen imparator, Yen-men kalesine sığındı.

Çin topraklarına hızla dalan Shih-pi, Yen-men'da imparator Yang'ı kuşattı. Askerlerden başka kalenin içinde yüz elli sivil insan vardı. Yiyecek stokları ancak yirmi gün dayanabilirdi. Ayrıca Yen-men'da bulunan kırk bir kalenin otuz dokuzu Gök-Türklerin eline geçti. Hemen kaleye hücumla geçen Gök-Türklerin attığı oklar imparatorun bulunduğu yere ulaşıyordu. Çok korkan imparator, Chao prensi Kao'ya sarılarak ağlamaya başladı. Ağlamaktan gözleri şişti.

Çinli devlet adamları bu durumdan kurtulmak için çeşitli tavsiyelerde bulundular: Sol muhafızları büyük generali Yü Wen-shu kuşatmayı yarıp çıkmayı teklif etti³⁵⁶. Sonra Su Wei kalede kalıp savunmanın daha doğru olacağını söyledi³⁵⁷. Fan Tsu-k'ai, Liao'dan yardım istemenin gerektiğini ileri sürdü³⁵⁸. Hsiao Yü ise Gök-Türklerin geleneğinde hatunların ordunun stratejilerini bildiğini, i-ch'eng'in imparatorluk ailesi kızı olduğunu, dolayısıyla Çin'in yardımına koşması gerektiğini, elçi gönderilip temasa geçildiğinde mutlaka yardım edeceğini faydası olmazsa, bile hiç bir zararı olmayacağını, diğer taraftan Kore'lilerin, Gök-Türklere saldırtılmasını tavsiye etti.

Bu arada Suei imparatorluğu topraklarında bulunan bütün diğer askerî kumandanlara yardıma gelmeleri için çağrı yapıldı. Neticede imparator, i-ch'eng prensese yardım etmesi için acele adam gönderdi. Elçi ulaşp, durumu bildirir bildirmez, Çin asıllı

356- SS 61 Yü Wen-shu bio.,s.1467; TCTC 182,s.5698

357- SS 63 Fan Tse-kai bio.,s.1492; TCTC 182, aynı yer

358- SS 41 Su Wei bio.,s.1188-1189; TCTC 182, aynı yer

bu hatun harekete geçti. Acele Shih-pi Kagan'a adam göndererek devletin kuzey taraflarında problem olduğunu(isyan çıktığını) söyledi. Bunun üzerine kasım ayında kuşatmayı kaldıran Shih-pi ülkesine geri döndü. Onun arkasından keşfe çıkan memurlar dağların vadilerin boş olduğunu gördüler. imparator ancak bu şekilde kurtuldu. Arkalarından iki bin süvarî takibe gönderilmiş, Gök-Türklerden arta kalan yaşlı ve zayıf iki bin insan ele geçirilmişti .

Kısa zamanda eski dinamik gücüne kavuşan Doğu Gök-Türk devleti, Shih-pi Kagan liderliğinde her fırsattan istifade ederek Suei imparatorluğuna saldırıyordu. 616 yılının sonunda da büyük bir akın yapıldı. Daha sonra T'ang hanedanının kurucusu oylacak Li Yüan, askerlerinin en iyilerinden iki bin kişi seçerek, onları Gök-Türkler gibi besledi. Onlar gibi oturup kalkmayı öğretti. Bunlar az sayıda Gök-Türk askerleriyle karşılaştıklarında bir iki ufak başarı kazandılar. Akın şeklinde gelişen Gök-Türk askerî hareketi daha sonra geri dönmeleriyle son buldu .

Babası Ch'i-min'e hiç benzemeyen Shih-pi Kagan, idare ettiği

- 359- Ch'i-chi Şad hadisesinden, imparatorun kuşatılıp kurtarılmasına kadar olan dönemin en iyi teferruat ve toplamı TCTC 182,s.5697,5698'de bulunmaktadır. . Ayrıca SS 84 Gök.böl.,s.1876; PS 99 Gök.böl.,s.3299 ve de SS Yü Shih-chi bio., Liu'da bu konuda bilgi yoktur,
360- TCTC 183,s.5717; TFYK 998,6b.

Doğu Gök-Türk devletini eski gücüne kavuşturmuştu. Bunu Çin imparatoruna yaptığı kuşatmayı kaldırdığı 615 yılı sonundan itibaren Sui hanedanına karşı sürekli bir baskı kurması gayet açık şekilde göstermektedir³⁶¹. Yen-men kalesindeki kuşatılma Sui hanedanına çok ağır darbe indirmişti. Bu darbenin derinliğini müşahade ettiren husus merkezi otoritenin birden bire zayıflamasıdır. Eyaletlerdeki Çinli prensler, valiler, dükler birer birer isyana kalkıştı. Bunların içinde en önemlisi T'ang dükü Li Yüan'in isyanıdır. Bu şahıs isyana başlamadan önce iki bin kişilik mükemmel ok atan ve ata binen bir birlik oluşturmuş; Sonra bunları Gök-Türkler gibi besleyerek, onlar gibi suları otlakları takip ederek, oturup, kalkma, avcılık ve ata binme gibi meziyetleri öğrettirmişti³⁶². Neticede Gök-Türk askerî vasıflarını kazanan bu askerler ileride ona parlak zaferler elde etmesine yardımcı olacaktır. Hatta 616 yılında Çin'e karşı gelinşen sayısız Gök-Türk akınları³⁶³ndan bazı küçük olanları bu birlik tarafından durdurulmuştu.

Shih-pi'nin kumandasında Gök-Türk ordularının Sui imparatorluğu sınırlarını geçip çok sayıda akın yapması, bu hanedanın çatırdamasına yol açmıştı. Asî Çinli kumandanlar birer birer isyan ediyorlar ve Shih-pi ile temasa geçiyorlardı. Çin imparatorlarının Gök-Türkleri bölmek için uyguladıkları entrika

361- TCTC 183,s.5717; SS Gök.böl.,s.1876; PS 99 Gök.böl.,s.3299

Bu husus için ayrıca bkz.T.Hayashi,"The Development of a Nomadic Empire", Bulletin Ancient and Orient Museum,XI,1990,s.137

362- TCTC 183, aynı yer; HTS 1 imp.böl.,s.2.

363- HTS 1 imp.böl., aynı yer.

siyaseti gibi Shih-pi de asi Çinli devlet adamlarına destek veriyordu. Fakat, o açıkça destek veriyor, her hangi bir entrika siyaseti gütmüyordu. Söz konusu asi Çinlerin başını Liang Shih-tou çekti. Otuz kırk kişi ile bağlı olduğu yardımcı valiyi öldüren bu şahıs kendini vali ilan edip, Gök-Türklerle temasa geçti. Shih-pi Kagan ona kurt başlı sancak sunup, Tardu Bilge³⁶⁴ Kagan unvanını verdi. Daha sonra Liang Shih-tou, Gök-Türk askerleriyle beraber Sarı nehrin güneyinde oturmaya başladı ve³⁶⁵ Yen-ch'üan eyaletine saldırılar yaptı . iki bin süvariyle Liang Shih-tou'ya bağlanan Çinli kumandanlardan Kuo Tse-ho'ya Wu-li Şad³⁶⁶ unvanı verildi .

Diğer asi Liou Wu-chou da elçi gönderip, Shih-pi'ye itaat ederek Gök-Türk desteği aldı. Gök-Türk askerleriyle Chih Pien'i yenip, öldüren bu Çinli, diğer Suei kumandanı Hsiao i'yi Yen-men'a kaçırtmıştı. Neticede Yen-men'ı da ele geçiren Liou Wu-chou, sonra Lu-kung vilayetine sürpriz bir saldırı yaptı. Suei imparatorlarının kuzey sarayı olan Feng-yang'a girdi. Ele geçirdiği bütün saray halkını Gök-Türklerle teslim eden Liou Wu-chou'ya Shih-pi karşılık olarak at bağışladı. Ma-i bölgesine dönmeden önce Ting-hsiang gibi önemli bir mevkiyi daha işgal eden Liou Wu-chou'ya Shih-pi kurt başlı sancakla birlikte Ting-yang³⁶⁷ Kagan unvanını sundu .

Ma-i şehrine hücum edecek olan Gök-Türk ordusuna, T'ang hanedanının kurucusu Li Yüan karşı koymak istedi. Ancak onun

364- Çincesi Ta-tu Pi-chia K'o-han

365- Bu olayın en iyi teferruatı Liang Shih-tou bio.,CTS 56,s.2280 -HTS 87,s.3731'de bulunmaktadır. Ayrıca TCTC 183,s.5718.

266- TCTC 183,s.5724.

367- Liou Wu-chou bio.,CTS 55,s.2253-HTS 55,s.3717;TCTC 183,s.5723

368
vazifelendirdiği Kao Chün-ya ile Wang Jen-kung muvaffak olamadılar
Aynı yıl Chin-yang Gök-Türkler tarafından işgal edildi. Şehrin
kuzey kapısından girip, güney kapısından çıktılar. Bu sırada Li
Yüan, kalenin bütün kapılarını açtırtmıştı. Gök-Türkler kaleye
girmeden geri döndüler. Bu arada başarısız olan Wei ve Chün-ya
başları kesilmek suretiyle cezalandırıldı. 369
Daha sonra Li Yüan
tarafından Wang K'ang-ta kumandasında Gök-Türklerin üzerine
gönderilen ordu mağlup oldu; askerlerinin hepsi öldürüldü. Bu
yenilgi üzerine Chin-yang kalesinde bulunan T'ang ihtilal ordusunu
korku kapladı Muharebe yoluyla kaleden çıkamayacaklarını anlayan
Li Yüan, gece bir kısım askerini kalenin dışına çıkarıp, yüksek
bir yere sancak astırdı. Bu askerler sonra yüksek sesle davul
çaldırtıp, yardım ordusu geliyormuş gibi yaptılar. Şüpheyeye
kapılan Gök-Türk ordusu şehrin dışında iki gün daha kalıp yağma
yaparak geri gitti. 370
Böylece bu büyük tehlikeden T'ang haneda-
nının kurucuları kurtulmuş oldular.

Suei hanedanı yıkılmak üzere iken yukarıda da söylediğimiz
gibi Çin'in her tarafında isyanlar çıkmıştı. Bunların içinde T'ang
hanedanının kurucusu olacak Li Yüan, Gök-Türklerden destek alan
rakiplerine karşı fazla bir askerî güce sahip değildi.
Yardımcılarından Liou Wen-ching, ona kendilerinin de Gök-
Türklerden askeri destek istemelerini tavsiye etti. Bunu kabul
eden Li Yüan, kendi eliyle bir çok hediyeler hazırlayıp, Shih-pi
Kagan'a gönderdi. Liou Wen-ching ile kagana ulaştırılan bu

368- TCTC 183,s.5730

369- Liou Wen-ching bio.,CTS 57,s.2291-HTS 88,s.3734.

370-TCTC 183,s.5734.

hediyelerin yanında ona ayrıca" büyük bir ihtilal(gönüllü) ordusu harekete geçirmek istediğini, uzaktan gelip tahttan indirilmeye yardım ederlerse müttefik olacaklarını, ancak güneyde onlara yardım ettikleri takdirde ahaliyi yağma etmemelerini, sert davranmamalarını istediklerini, eğer ittifak yapılırsa Gök-Türklerin önüne bir sürü altın ve mücevherin serileceğini ve bunlardan istediklerini seçeceklerini" bildirdi. Shih-pi karşılık olarak"artık Suei hanedanının yıkıldığını, T'ang düküne yardım etmelerinin kendi menfaatlerine uygun olacağını" söyledi³⁷¹.

Shih-pi'nin niyeti öğrenilir öğrenilmez, derhal bir elçilik heyeti daha gönderildi. Yedi gün gibi kısa bir zamanda gidip dönen bu yeni elçi Gök-Türklerden yardım geleceği haberini getirdi. T'ang hanedanının kurucusuna bağlı kumandanlar bu yardım haberine çok sevindiler. Aslında Gök-Türk ordusunun tahribatından çekinen müstakbel imparator, bir türlü kabule cesaret edemiyordu. Bu sırada P'ei Chi ve Liou Wen-ching,"Tibetlilerin atlarının zayıf, Gök-Türklerinkinin ise kuvvetli olduğunu, askerleri olmazsa bile atlarının kaçırılmaması gerektiği, aksi takdirde pişman olacaklarını" söyleyerek, ısrarla Gök-Türk yardımının gelmesini istediler. Hakimiyetini tesis etmek için Gök-Türk yardımı almanın şart olduğunu anlayan Li Yüan," kulaklarımızı onların yağmalarına kapayalım, sonra sıkıştırıp icablarına bakarız" diyerek, Gök-Türk yardımını almayı kabul etti³⁷². Bunun üzerine sonbaharda Gök-Türk

371-Liou Wen-ching bio.,CTS 57,s.2292-HTS 88,s.3735; TCTC 184, s.5737. Ayrıca bkz.S.Jachid,"Objectives of Warfare in inner Asia", Pien-cheng,4,1973,s.20

372- TCTC 184,s.5740.

yardımı K'ang-ch'iao-li Tegin ile ulaştıBeş yüz asker ile iki bin baş at pazar için gelmişti . Gök-Türk askerleriyle karşılaştığında kaganın mektubunu alan müstakbel imparator, sonra K'ang-ch'iao-li Tegin ve yanındakilere fevkalade bir selamlama töreni yaptırdı. Gök-Türklerin gönderdiği atların mükemmel olanlarını seçti. Sonra Gök-Türk askerlerinin yarısını atlarla beraber bulundukları Kuan mevkiinde bıraktı. Çin askerleri Gök-Türk atlarına hayran kalmıştı. Sahte para vererek Gök-Türk askerlerini kandırmayı ve atları ele geçirmek istiyorlardı. Fakat, Li Yüan"Gök-Türklerin kendilerine güzel atlar verdiklerini kandırıldıklarını anladıkları zaman gelip Çin'e saldıracaklarını ve durdurulamayacaklarını" anlatarak vazgeçtirdi. Arkasından kendilerini fakir olarak gösterip, borç almalarını tavsiye etti. Bundan sonra K'ang-ch'iao-li Tegin'in kuzeye döndü. Ancak T'ang hanedanının daha çok yardıma ihtiyacı vardı. Liou Wen-ching tekrar yardım istemek için Shih-pi Kagan'a gönderildi. Bu elçi yola çıkmadan önce yeni imparator, onunla özel görüşme yaparak, "Gök-Türkler atlarını otlattırken hububat tarlalarına zarar vermiyorlar, ancak, ahali onlardan çok korkuyor ve etkileniyor, benim endişem ise Liou Wu-chou ile birlikte Çin'e saldırmalarıdır Onun için yardım askerlerinin sayısı bir kaç yüz kişiden fazla olmasın"dedi.

Eylül ayında Gök-Türk merkezine varan elçi Shih-pi Kagan'dan asker isteyip, onunla ittifak yaptı. Buna göre Gök-Türk askerleri Ch'ang-an'a girecekler, karşılığında Gök-Türk devletine altın,yeşim taşı ve en iyi cins ipekten mamül kumaş sunulacaktı.

Bu anlaşmadan memnun olan Shih-pi Kagan büyük veziri Chi-shih Tegin'i T'ang hanedanının ihtilal ordusuna yardımcı olmak üzere gönderdi. Ayrıca kuzey bölgelerini T'ang hanedanı adına koruyacağını bildirdi³⁷⁴. Yine K'ang-ch'iao-li Tegin ile beş yüz asker ve iki bin baş at sundu.

375

T'ang imparatorluğunun kuruluşunun sağlanmış olmasına rağmen 618 yılında da Gök-Türklere bağlanan Çinli devlet adamları oldu. Chang Ch'ang-hsün unvanlı Wu-yüan bölgesi vali yardımcısı Shih-pi Kagan'ın hakimiyetini tanıdı ve kendisine Ko-li Tegin unvanı verildi³⁷⁶. Diğer T'ang muhaliflerinden Hao Yüan, öteki asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou'yu başkent Ch'ang-an'a saldırmaya ikna etmişti³⁷⁷. Fakat, bu yeni ittifak hücumu cesaret edemiyor ve Gök-Türk yardımı istiyordu. Bunun için Ch'i-min'in oğlu Shih-pi Kagan'ın kardeşi olup, devletin doğusunu idare eden Bagatur Şad³⁷⁸ ile temasa geçildi. Bagatur Şad bu teklifi kabul etti ise de T'ang imparatoru memurlarından Yü Wen-hsin'i gönderip, hediye ve benzeri şeyler sunarak, saldırı niyetinden vazgeçtirdi. Üstelik bu şad, Chang C'ang-hsün'ün Çin'e gönderilmesine ve Wu-yüan bölgesinin T'ang hanedanına bağlanmasını kabul etmişti³⁷⁹.

374- TCTC 184, s.5740,5742,5749; CTS 194A Gök.böl.,s.5153;HTS 215A Gök.böl.,s.6028.

375- W. Eberhard, Çin Tarihi,s.196,197.

376- TCTC 185,s.5787; Chang Ch'ang-hsün bio.,CTS 57,s.2301-HTS 88 ,s.3745.

377-Hsie Chü bio.,CTS 55,s.2246-2247-HTS 86,s.3707; TCTC 185 aynı yer. Chang Jen-t'ang'ın, bu ittifakın CTS ile HTS 'de olmadığı kaydı hatalıdır(bkz.,s.74,not 14).

378- Asıl ismi To-pi şad olduktan sonra Bagatur(Mo-ho-tu) unvanını almıştır.

379-Hsie Chü bio.,CTS 55,s.2246,2247-HTS 86,s.3706,3707. Liu, hatalı olarak bu elçiye Sui hanedanının gönderdiğini söylüyorsa da(bkz.I,s.405) HTS ve CTS açıkça T'ang'lılar tarafından gönderildiği kayıtlıdır.

Bunun akabinde T'ang imparatorunun Wu-yüan valisi olan Chang Ch'ang-hsün sahte bir mektupla diğer asiler Hsie Chü ile Liang Shih-tou'nun Şad'la arasını bozdu .

Gök-Türklerin kuvvetten düştüğü devrede, onlara itaatten vazgeçip, Çin'e bağlanan Ch'i-tan, Shih-wei, Kao-ch'ang, T'u-yü-hun gibi çinli olmayan bütün yabancılar Shih-pi Kagan'a bağlandılar. Bunların katılmasıyla Shih-pi Kagan'ın bir milyondan fazla yay çeken askeri olmuştu . Gök-Türk yardımı sayesinde imparatorluğunu tesis eden T'ang hanedanıyla Shih-pi Kagan arasında iyi münasebet vardı. Bu münasebet daha çok Doğu Gök-Türk devletinin üstünlüğü şeklinde tezahür ediyordu . Gök-Türk elçilerine Çin sarayında aşırı hürmet gösteriliyor ve şereflerine eğlenceler tertip ediliyordu. 618 yazının başında Shih-pi Kagan oğlu Kutlug Tegin'i Çin başkentine gönderdiğinde onun şerefine Ta-ch'i sarayında bir ziyafet verildi. Bu esnada dokuz bölümden ibaret olan müzik çalınmıştı. Arkasından Gök-Türk heyetinde bulunanların rütbelerine göre işlenmiş ipekli kumaşlardan verildi. Bu devirde Ch'ang-an'a gelen Gök-Türk elçileri çinlilere karşı gayet gururlu davrandığı halde Çin imparatoru bunlara karşı hiç bir şey yapmamıyordu . Aksine imparator Kao-tsu, Shih-pi ile iyi geçinme politikası takibe gayret sarfediyordu. Shih-pi'nin elçisine mukabil olarak yüksek memurlardan Li Ch'en ile Cheng Yüan-shou'yu Gök-Türk merkezine

380- Bu bilgiler sadece TCTC 185,s.5787'de mevcuttur.

381- TC 636,6727a; WHTK 343,2688c; HTS 215A Gök.böl.,s.6028; CTS 194A Gök.böl.,s.5153.

382- CTS 194A Gök.böl.,s.5154.

383- CTS 194A Gök.böl.,s.5144; TCTC 185,s.5792.

384- TCTC 185,s.5792 bu bilgi sadece burada kaydedilmiştir.

gönderdi. Oraya vardıklarında Shih-pi onlara meşhur atlardan bir
385
kaç yüz baş at sundu . Elçilik heyetine şarkıcı kadınlar da
dahil edilmişti. Burada evlilik ittifakının kurulması yolunda
anlaşmaya varıldı. Shih-pi çok memnun kaldı ve Kutlug Tegin'i
tekrar elçi olarak gönderdi. Ekim ayında Kutlug Tegin'in şerefine
yine eğlence tertip edilip, imparatorun yatağına kadar götürülmek
suretiyle özel iltifat yapıldı. Burada da dokuz kısımlık müzik
386
parçası çalındı .

Doğu Gök-Türk devletini çok kısa bir zamanda eski gücünden
fazlasına kavuşturan Shih-pi Kagan, Çin'e karşı 619 yılının şubat
ayında da bir büyük hücum başlattı. Sarı nehri hiç bir
mukavemetle karşılaşmadan geçtikten sonra Hsia eyaletine geldi.
Burada T'ang imparatorluğu muhalifi Liang Shih-tou da kendi
kuvvetleriyle Shih-pi'nin ordusuna katıldı. Diğer muhaliflerden
Liou Wu-chou da bu harekate katılmış ve beş yüz süvari yardım
387
almıştı .Chü-chu ile T'ai-yüan arasına büyük bir akın yapılacak
388
iken Shih-pi Kagan öldü .

385- Li Ch'en bio.,CTS 60,s.2347-HTS 78,s.3522; CTS 62'deki Cheng
Yüan-shou'nun bio.de bu bilgiler bulunmamaktadır. Ayrıca TCTC
186,s.5815.

386-TFYK 974,10a;TCTC 186,s.5814.

387-Liang Shih-tou bio.,CTS 56,s.2280-HTS 87 s.3730,3731.

388-CTS 194A Gök.böl. aynı yer; HTS 215A Gök.böl,s.6028. Ayrıca
bkz. Liu i-t'ang,"Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu",
Pien-cheng,12,s.117

2-Ch'u-lo Kagan Devri:

Shih-pi'nin ani ölümü üzerine boş kalan Doğu Gök-Türk tahtına, oğlu Shih-po-pi çok küçük olduğu için, yerine kardeşi İlteber Şad Ch'u-lo Kagan unvanıyla geçti. Yaşının küçüklüğü sebebiyle kagan olamayan Shih-po-pi ise amcası tarafından Ni-pu Şad tayin edilip, devletin doğu tarafını idare etmeye başladı. Onun idare ettiği bölge You eyaletinin kuzeyine tesadüf etmekte
389
idi .

Shih-pi ölmeden önce bahsettiğimiz büyük hareket hazırlığında iken, çaresiz kalan T'ang imparatoru, Kao Ching adlı bir elçiyi çok miktarda para ile ona göndermiş; ancak adı geçen elçi daha Shih-pi'nin yanına varmadan, kagan ölmüştü. Bunun üzerine elçi parayı götürmekten vazgeçmiş ve Feng eyaleti hazinesine bırakmıştı. Daha sonra bu olayı duyan Gök-Türkler kızdılar ve Çin'e karşı hücumla hazırlandılar. Elçinin yeniden yola çıkıp
390
parayı Gök-Türklerle getirmesiyle mesele halledilmiş oldu .

Gök-Türklerin yardımına mazhar olan bir diğer T'ang muhalifi Tou Chien-te, Suei hanedanı pernslerinden Yang Cheng-tao ile işbirliği yapmıştı. Gök-Türklerle bağlı olarak faaliyetlerini
391
sürdürüyorlardı . Altıncı ayda Shih-pi Kagan'ın ölümü resmen Çin'e bildirildiğinde, T'ang imparatoru Ch'ang-lo kapısında yas tutturdu ve Cheng Te-t'ing adlı elçiyi baş sağlığı için Gök-

389-CTS 194 Gök.böl., aynı yer; HTS 215A Gök.böl., aynı yer; TCTC 187 aynı yer; TT 197, 1069b; WHTK 343, 2688c.

390-TCTC 187, s. 5848.

391-En geniş bilgi TCTC 187, s. 5853'de vardır; ayrıca Tou Chien-te bio., CTS 54 , s. 2239-HTS 85, s. 3700

Türklere gönderdi. Otuz bin top renkli kumaş sunuldu. Bunun yanında imparatorun kendisi de yas tutarak, üç gün saraya gelmemiş ve bütün çinli devlet adamları, haberi getiren Gök-Türk elçisinin ikamet ettiği yere giderek taziyetlerini sunmuşlardı. Çinli elçinin ülkesine geri dönüşünden sonra Ch'u-lo Kagan da elçi gönderip, kendi ülke mallarından verdi . Çin sarayında Gök-Türk lere verilen müzikli ziyafetlere 620 yılında da devam edildi. Ayrıca rütbelerine göre, Gök-Türk elçilik zevatına renkli ipekli kumaşlar hediye edilmişti .

Ch'u-lo Kagan da ağabeyi gibi T'ang'a karşı muhaliflerini destekleme politikası gütmek niyetinde idi. Bu husustaki niyetini hemen Suei hanedanı prenslerinden Yang Cheng-tao'yu imparator ilan etmekle gösterdi. Üstelik kuzey Çin'de Gök-Türklerle müttefik olan bütün çinlilere ona biat etmelerini emretti. Ch'u-lo Kagan'dan sağlam dayanak alan Yang Cheng-tao, kuzey çin'deki Ting-hsiang'ı kendine merkez seçti ve yıkılmış Suei hanedanı devlet teşkilatını yeniden kurdu . Nihayet ona bağlananların sayısı on bin kişiye ulaştı .

Bu arada daha önce Çin'den ayrılarak Gök-Türklere bağlanan, ancak sonra kaçan çinli Sun Chin-kang, yakalanarak öldürüldü.

Yang Cheng-tao'nun Suei imparatorluğu ilan edilmesinden sonra

392-TFYK 974,10b; TCTC,s.5858.

393-CTS 194A Gök.böl.,s.5154; başka yerde bulunmamaktadır.

394-TFYK 974,10b.

395-CTS 194A Gök.böl.,s.5154;HTS 215A Gök.böl.,s.6029; TCTC 188,s.5882.

396-Suei imparatoruna bağlananların sayısı CTS 194A aynı yer ve de HTS 215A aynı yer'de mevcuttur.

397-TCTC 188,s.5881.

Gök-Türklerden hızla kopmaya başlayan diğer muhalif çinlilere Liou Wu-chou'da katılmış, Ma-i'ye kaçmak üzere iken, Gök-Türkler 398 tarafından yakalanarak öldürülmüştü. Ondan arta kalanlar onun memuru Yüan Chün-chang'ın emrine verilmişti. Ancak, Gök-Türkler ona tam güvenemiyorlardı. Bundan dolayı yardımcı bahanesiyle 399 yanına Yü-she Şad'ı askerleriyle yanına bıraktılar. Dördüncü ayda vuku bulan bu hadiselerden sonra, beşinci ayda yine Gök-Türk elçilerine T'ang başkentinde müzikli ziyafet verilmiş, renkli ipekli kumaşlardan rütbelerine göre dağıtılarak, elçilik heyetine sunulmuştu 400. Aynı ay içersinde T'ang muhaliflerinden Wang Shih-ch'ung'a ile Ch'u-lo kagan, A-shih-na-chieh-to'yu gönderme suretiyle temas kurup, kendi tarafına çekti. muhalif Çinliye bin baş at gönderen kagan, onun akrabalarından birinin kızıyla evlenmişti. Ayrıca Wang Shih-ch'ung, Gök-Türklerle ticaret 401 yapmaya da razı oldu.

Liou Wu-chou ölmeden önce T'ang hanedanıyla yaptığı savaş sırasında, Ch'u-lo Kagan, Böri Şad'ı iki bin süvari ile T'ang ordusunun yardımına göndermişti. Aslında Liou Wu-chou da Gök-Türkler ile müttefik idi. Bunda Ch'u-lo Kagan onun fazla kuvvetlenmesini istemediği için dengeli politika takip etmiş ve 402 Liou Wu-chou'nun mağlup olmasını sağlamıştı. Bundan sonra Chin-P'ing-yang şehrine gelen Ch'u-lo Kagan, bu bölgede bulunan güzel

398-Liou Wu-chou bio.,CTS 55,s.2254-HTS 68,s.3713;TCTC 188,s.5878

399-Yüan Chün-chang bio.,CTS 55,s.2255-HTS 92,s.3805;TCTC 188,s.5883. Chang Jen-t'ang'ın HTS ile CTS'de olmadığı kaydı hatalıdır,bkz.s.78.

400-TFYK 974,10b

401-TCTC 188,s.5884.

402-CTS 194A Gök.böl.,s.5154;HTS 215A Gök.böl.,s.6029;TCTC 188,s.5884

kadınları toplamış, üç gün kaldıktan sonra geri dönmüştü. Onun bu yağma hareketlerine karşı şehrin valisi Li Chung-wen, hiç bir şey yapamadı. Bu arada Ch'u-lo Kagan, Lun Tegin'i bir kaç yüz askerle çinli valiye yardım etmesi için kalede bıraktı. Sonra Shih-ling (şimdi Shan-hsi'de Yang-ch'ü kalesinin kuzey doğusundadır)geçidine⁴⁰³ de nöbetçiler bırakıp ülkesine geri döndü .

Yedinci ayda T'ang imparatorluğu askerî kuvvetlerinin Gök-Türklere karşı küçük de olsa bazı başarılar kazanmaya başladığını görmekteyiz. Li Hsi-yü ve Tuan Te-ts'ao, hazırlıksız⁴⁰⁴ yakaladıkları Gök-Türk askerlerini mağlup ettiler . Fakat, bu yenilgiler Gök-Türkler üzerinde hiç bir tesir yapmadı; dokuzuncu ayda Bagatur Şad, Liang eyaletini işgal edip, buranın baş kumandanı Yang Kung-jen'ı mağlup etti. Üstelik bir kaç bin kadın⁴⁰⁵ ve erkeği götürdü .

Shih-pi Kagan zamanında Gök-Türklere bağlanan ve Wo-li Şad unvanını alan Li Tse-ho, 618 yılında T'ang imparatorluğu kurulunca bu devlete itaat etmişti. Onuncu ayda(620) imparator bazı asileri yenerek bazı başarılar kazandı. Bu arada Gök-Türklerin içindeki anlaşmazlıkları Çin imparatoruna bildirmek üzere iken Gök-Türk süvarileri onun elçisini yakaladı. Onun bu teşebbüsüne kızan⁴⁰⁶ Ch'u-lo Kagan, kardeşini hapsetti . T'ang hanedanı muhalifleri

403- En geniş bilgi TCTC 188,s.5884,5885; CTS 194A, aynı yer;HTS 215A, aynı yer, yalnız burada Lun Tegin'in adı Chü-chien olarak zikredilmektedir.

404-Li Hsi-yü bio.,CTS 59,s.2332 ve de TCTC 188,s.5885. Chang Jen-t'ang HTS 215A'da bulunduğunu söylüyorsa da(bkz.s.78,not 68) aslında yoktur.

405-Sadece TCTC 188,s.5892. Ayrıca bkz. Chang Jen-t'ang aynı eser, s.10

406-Li Tse-ho bio.,CTS 56,s.2282-HTS 87,s.3731; TCTC 188,s.5894.

birer birer Çin'e gidip, Kao-tsu'ya teslim olmalarına rağmen Liang Shih-tou, hala Gök-Türklere bağlılık ittifakını sürdürüyordu. Hatta Ch'u-lo Kagan'ı T'ang imparatorluğuna büyük 407 bir saldırı yapmaya ikna etti .

Hazırlanan plana göre Gök-Türk ordusu ve onun çinli müttefikleri dört ayrı koldan hücumla geçeceklerdi. Bagatur Şad, Yüan eyaletinden harekete başlayacak iken, Ch'u-lo Kagan, Ping eyaleti yolundan, Ni-pu Şad ile Liang Shih-tou, Yen eyaleti yolundan, T'u-li ise Hsi, K'u-mo-hsi, Ch'i-tan'lar kumanda edecekti. T'u-li'nin ordusu daha sonra Fu-k'ou geçidini aşıp, Chin ve Chiang bölgelerinde Ch'u-lo Kagan'ın ordusu ile 408 birleşecekti . Saldırı bölgelerinin genişliği ve katılanların fazla oluşu T'ang hanedanının ne kadar büyük bir tehlike içinde olduğunu göstermektedir. Öncelikle Ch'u-lo Kagan, Ping eyaletini alıp buraya Sui imparatoru ilan ettiği Yang Cheng-tao'yu yerleştirmek istedi. Onun bu fikrine karşı çıkan Gök-Türk devlet adamları olmuştu. Ancak Kagan, babası Ch'i-min'in Sui desteğiyle 409 tahta çıkabildiğini hatırlatıp, bu düşüncesinde ısrar etti .

Bütün bu hazırlanan planlar tam uygulama safhasına konulacak iken, daha ordular harekete geçmeden Ch'u-lo Kagan, çinliler tarafından zehirlendi. Bir süre hasta yattı; ölmeden önce kendisini zehirleyenleri hapse attı. Sonra öldü.

Doğu Gök-Türk devletinin kendisine büyük bir saldırı yapacağını öğrenen T'ang imparatoru Kao-tsu, çok korkmuş, il Kagan

407- Liang Shih-tou bio., CTS 56, s.2280-HTS 87, s.3731; TCTC 188, aynı yer.

408-Bkz.407.

409-TCTC 188, s.5895.

'ı bu hücumdan vazgeçtirmek için Cheng Yüan-shou'yu elçi olarak ona göndermişti. Bu elçinin bütün yalvarmalarına rağmen İl Kagan, hazırlığını tamamladığı hücumlarını durdurma niyetinde değildi. Çabaları başarısız kalan Çinli elçi, orada bulunan diğer T'ang muhaliflerinden Liou Wu-chou ile gizlice görüştü ve ondan kaganı durdumanın tek yolunun onu öldürmek olduğunu anladı. Daha sonra 410 elçi Cheng Yüan-shou gizlice kendi adamlarına kaganı zehirletti

Daha önce 620 yılının 12. ayında Ping eyaletine muhafaza gayesiyle bırakılmış olan Lun Tegin, buranın askerî valisi Liou Shih-jang tarafından bir entrika çevrilerek yakalandı. Bu bölgeyi savunma maksadıyla gelen tegin halkı devamlı rahatsız ediyordu . 411 Onun ortadan kalkmasından imparator Kao-tsu çok memnun oldu .

410-Cheng Yüan-shou bio. CTS 62,s.2380-HTS 100,s.3938.
411-TCTC 188,s.5898

3-ıl Kagan Devri

Ch'u-lo kagan'ın ani ölümü üzerine yukarıda bahsettiğimiz büyük askerî planın hiç başlamadığı görülmektedir. Boşalan Doğu Gök-Türk tahtına geçecek olan kaganın seçiminde Ch'i-min Kagan zamanından beri Gök-Türk ülkesinde bulunan i-ch'eng hatun önemli rol oynadı. Her şeyden önce Ch'u-lo'nun oğlu Wo-she Şad'ı zayıf ve çirkin olması sebebiyle tahta geçirtmeyip, onun yerine Ch'i-min'in en küçük oğlu Bagatur Şad'ı destekledi. Shih-pi'nin kardeşi olup devletin doğu kısmını idare eden bu şadın asıl ismi Tou-pi idi ve Ch'u-lo'nun da kardeşi oluyordu. Bu şad tahta 412 çıktıktan sonra il(Hsie-li veya Chie-li) Kagan unvanını aldı. Arkasından hemen Çin'e elçi gönderip Ch'u-lo kagan'ın ölümünü 413 bildirdi. T'ang imparatoru Shih-pi'nin ölümünde yaptığı bütün yas törenlerini Ch'u-lo için de tekrarladı.

il kagan(Chie-li veya Hsie-li) konuyla ilgili bütün Çin kaynaklarının ittifakla bildirdiği üzere çok kuvvetli devlet ve ordunun başına geçmişti. Çin asıllı i-ch'eng hatunla o da evlendi. Devletin gücünden destek alarak başlıca politikası Çin'i baskı altında tutmak oldu. bu esnada Gök-Türkler nezdinde bulunan T'ang hanedanı muhalifi çinliler, il kagan'a sürekli, onun babası Ch'i-min'in Suei hanedanı sayesinde tahta çıktığını hatırlatıyor ve şimdi de Suei hanedanının veliahdı Yang Cheng-tao'yu

412- TT 197 ve WHTK 343.

413- Bu hadiselerin en iyi teferruatı TCTC 188, s.5896'da bulunmaktadır.

desteklemesi, bunun için T'ang hanedanını ortadan kaldırması gerektiğini telkin ediyorlardı. Diğer taraftan T'ang hanedanlığının resmen kuruluşundan bir kaç yıl geçmiş olmasına rağmen Çin'de durum hala karışıktı. Bundan dolayı Gök-Türklere pek hürmetkar davranan Kao-tsu verdiği hediye vesair ikramlarla il kagan'ın oluşturacağı tehlikeleri bertaraf etmeye çalışıyordu. Ancak, Çin'e karşı baskı politikası gütmeye kesin kararlı olan il Kagan, onların elçilerine sürekli kibirli davranıyor ve de aşırı taleplerde bulunuyordu.

621 yılının üçüncü ayında Gök-Türk kuvvetleri Çin'in Fen-yin bölgesini ve Shih eyaletlerine akınlar yaptılar. Fakat, Shih eyaletinin askerî valisi olan Wang Chi, bu hücumların bir kısmını önlemeyi başardı⁴¹⁴. Aslında bunlar Gök-Türklerin ufak çapta akınları idi. Esas büyük akın arkadan geliyordu. Nisan ayında Çin seddini geçen il Kagan'ın hücumları Yen-men'a ulaştı. Buradan Li Ta-en tarafından durduruldu⁴¹⁵. Az sonra Ping eyaleti de Gök-Türk akınlarından kurtulamadı.

Ch'u-lo Kagan'ı zehirleyerek ölümüne sebebiyet verdirmek suçundan⁴¹⁶ Gök-Türk merkezinde hapsedilmiş olan Cheng Yüan-shou'yu kurtarmak için Li Kuei adlı bir elçi altın ve ipekli kumaşlarla il Kagan'a gönderildi. Altın ve ipekli kumaşlara rağbet etmeyen Kagan, Çin elçisinin yerlere kapanarak kendisini

414-TCTC 189,s.5906-5908; HTS ile CTS'de bulunmamaktadır.

415-CTS 194A Gök.böl.,s.5155; HTS 215A Gök.böl.,s.6030; TCTC 189, s.5911,5912.

416- Chang Jen-t'ang her ne kadar Ch'u-lo Kagan'ın sadece şüphelendiğini söylüyorsa(bkz.s.14) da Cheng Yüan-shou'nun bio. de onun adamları tarafından zehirlendiği kesindir,bkz.CTS 62, aynı yer-HTS 100, aynı yer.

selamlamasını istemiş, elçi buna yanaşmayınca, onu tutuklamıştı. Diğer elçi sol saray muhafızları baş kumandanı unvanlı büyük general Ch'ang-sun Hsün-te'yi da hapse attı. Elçilerinin İl Kagan tarafından birbiri ardına tutuklanması üzerine Çin imparatoru da kendi başkentinde bulunan Gök-Türk elçilerini hapse attı. Bu sıralarda Çin sınırlarına doğru gelişen Gök-Türk akınlarının ardı arkası kesilmiyordu. beşinci ayda tekrar T'ang imparatorluğu topraklarına giren Gök-Türkler, Li Shu-liang kumandasındaki beş Çin ordusunu yendiler. Hatta Li Shu-liang'a savaş sırasında bir ok saplandı ve bir ay sonra öldü.⁴¹⁸ Aynı yılın sekizinci ayında Tai eyaletine giren Gök-Türkler, kendilerine karşı koymaya çalışan Çin hareket orduları baş kumandanı Wang Hsiao-chi'yi bozguna uğrattılar. Arkasından ilerlemeye devam eden Gök-Türk ordusu Kuo-hsien kasabasını kuşattı.⁴¹⁹ iki ay süren bu kuşatmadan sonra istediklerin elde ettikeleri anlaşılan Gök-Türkler geri döndü.

Dokuzuncu ay içerisinde Ping, Liang ve Ling eyaletleri Gök-Türk hücumlarına maruz kaldı. Ancak Çin orduları artık savunmada başarılı olmaya başlamıştı.⁴²⁰ Üstelik Ling eyaleti baş kumandanı Yang Shih-tao, Gök-Türkleri yenmeye muvaffak oldu. Bu mağlubiyet İl Kagan'ın ordusuna fazla bir şey kaybettirmemiş olmalıdır. Çünkü on birinci ayda gelişen Gök-Türk akınlarında Heng,Ting, You ve i gibi bölgeler tamamen istila edilmişti. Bu akınlara

417- Li Kuei bio.,CTS 60,s.2350-HTS 78,s.3525; TCTC 189,s.5192

418- TCTC 189,s.5193; CTS 194A aynı yer; HTS 215A, aynı yer.

419- Li Shu-liang bio.,CTS 60,s.2345-HTS 78,s.3520; TCTC 189,s.5920; Chang Jen-t'ang, CTS ile HTS'de olmadığını söylüyorsa da hatalıdır,bkz.s.81,not 108.

420- TCTC 189,s.5927; CTS 194A Gök.böl.'de yoktur; HTS 215A Gök.böl.de ise çok kısa anlatılmıştır.

T'ang hanedanı muhaliflerinden Kao K'ai-tao da iştirak etmişti .

622 senesinde imparator Kao-tsu, Kagan'a tekrar zengin hediyeler gönderdi ve bir çinli prensesle evlendirme teklifinde bulundu. İl Kagan, bu teklifi kabul etti ve Çin imparatorunun arzusu doğrultusunda hapiste tuttuğu Li Kuei, Cheng Yüan-shou ve 422 Ch'ang-sun Hsün-te'yi serbest bıraktı . On chin mikatırında balık tutkalını hediye olarak gönderip, iki ülke arasının bundan sonra tutkalla yapıştırılmış gibi yakın olmasını söyledi. Bunu duyan Kao-tsu da onun elçileri Je-han Tegin'i, A-shih-na-te'yi ve diğer 423 Gök-Türkleri ülkelerine geri yolladı .

Aynı sıralarda il Kagan taaruzlarına devam ediyor ve 424 T'ang muhalifleriyle birlikte . Yen-men'i muhasara altına 425 alıyordu. Kuşatma bir ay kadar sürdü ve geri döndüler . Tai eyaleti garnizon kumandanı Li Ta-en, önce Gök-Türk ülkesinde açlık çıktığından dolayı, zor durumda oldukların dolayısıyla Ma-i şehrinin onlardan geri alınmasının kolay olacağı gerekçesiyle imparatora teklifte bulunmuştu. Kao-tsu da Tu Ku-ch'eng'i ona yardımcı gönderdi. Lakin Tu Ku-ch'eng vaktinde buluşması gereken noktaya gidemedi. Yalnız kalan Li Ta-en, il Kagan ve muhalif

421- Tou Tsung bio.,CTS 61,s.2367-HTS 95,s.3846-3847; Wei-ch'ih Cheng-te bio.,CTS 68,s.2495 vd.-HTS 89,s.3752 vd; TFYK 985,1a
422-Cheng Yüan-shou bio.,CTS 62,s.2380-HTS 100,s.3938; TCTC 190,s. 5948; ayrıca CTS 194A aynı yer; HTS 215A aynı yer.
TFYK 985, aynı yer; TCTC 189,s.5929.

423-Kao K'ai-tao bio.,CTS 55,s.2217-HTS 86,s.3714;TCTC 189,s.5940
Chang Jen-t'ang hatalı olarak CTS ile HTS'de olmadığını söylüyor.

424-Kao K'ai-tao bio.CTS 55,s.2217-HTS 86,s.3714; Yüan Chün-wan bio.,CTS 55,s.2252,2253-HTS 92,s.3804-3805.

425-CTS 194A aynı yer; HTS 215A aynı yer; TCTC 190, aynı yer.

Çinli Liou Hei-ta tarafından kuşatıldı. imparator, bu sefer Li Kao-ch'ien'i yardıma gönderdi. Fakat, yiyeceği tükendiği için kaleden çıkma teşebbüsünde bulunan Li Ta-en, Gök-Türkler tarafından öldürüldü⁴²⁶. ikinci ayda başlayıp, dördüncü ayda biten bu hadiselerden sonra Hsin eyaletine giren Gök-Türkler, büyük general Li Kao-ch'ien tarafından yenilgiye uğratıldılar⁴²⁷. Çok geniş bir coğrafyaya yayıldığını anladığımız il Kagan'ın akınları durmuyordu. Altıncı ayda Shan-tung bölgesine akın yapıldı. Yen bölgesi prensi Li i, Gök-Türkleri durdurmaya çalıştı.⁴²⁸⁴²⁹

Artık T'ang hanedanı kuvvetlenmeye başlamıştı. Dolayısıyla Gök-Türk akınlarına daha iyi savunma yapma yolunda önemli adımlar attilar. 622 yılının sekizinci ayında Ping eyaleti büyük baş kumandanı Li Shen-fu, Fen nehrinin doğusunda bulunan Gök-Türkleri yendi. iki bin at ele geçirdiği gibi beş yüz Gök-Türk askeri öldürmüştü⁴³¹. Aynı sıralarda il Kagan bizzat kumanda ettiği yüz elli bin kişilik ordusu ile Yen-men geçidini aşarak, Ping eyaletine akın yaptı. Burada ordusunu iki bölüme ayırarak, bir bölümünü Yüan eyaletine gönderdi. Gök-Türkler, artık Çin'in çok içlerine girmişlerdi. Çinli kumandanlar, Gök-Türklerin dönüş yollarını kesme teşebbüsünde bulundular⁴³².

-
- 426-Liou Hei-ta bio.,CTS 55, s.2259-HTS 86,s.3716; Li Kao-ch'ien bio.,CTS 57, s.2297,2298-HTS 88,s.3740,3741; TCTC 190,s.5950
427-TCTC 190,s.5951.TFYK aynı yer; HTS'de var CTS'de yoktur.
428-Shan-tung, T'ai dağlarının doğusundaki toprakların genel adıdır, bkz.Chang Jen-t'ang,s.83,not 139; CKKC,s.385.
429-TCTC 190 aynı yer; Kao K'ai-tao bio.CTS 55 aynı yer-HTS 86 aynı yer;Yüan Chün-wan bio. CTS 55 aynı yer-HTS 92 aynı yer.
430-Bugünkü Shan-hsi'dedir.
431- TCTC 190,s.5951; TFYK aynı yer.
432- Li Tse-ho bio.,CTS 56,s.2282-HTS 92,s.3804; TCTC 190,s.5954; HTS 215A Gök.böl.,s.6030

Bu sırada Çin sarayındaki bir müzakereden il Kagan'ın Çin'e barış teklif ettiğini öğreniyoruz. Bazı Çinli devlet adamları bu teklifi hemen kabul etmek arzusunda idiler. Bazıları ise Çin'in çok fazla içlerine girmelerinin iyi bir fırsat olduğunu ileri sürerek savaşmak istediler. İmparator da savaşma taraftarı idi. Ancak az sonra Lien eyaletine giren Gök-Türk orduları, Ta-chen geçidini ele geçirdiler. Barış teklif etme sırası T'ang imparatorluğuna gelmişti. Elçi olarak Cheng Yüan-shou, Kagan'a gönderildi. Çünkü o sırada Chie-shou şehrinden Chin eyaletine kadar yüzlerce li'lik alanda yarım milyon civarında Gök-Türk süvarisi dolmuştu. T'ang imparatorluğunun askerî bakımdan yapabileceği bir şey kalmamıştı. Bu durum göz önüne alındığında elçi Cheng Yüan-shou'ya Gök-Türkler nezdinde yapacak çok şey düşüyordu. Adı geçen elçi bütün hünerini gösterdi. Önce il Kagan'ı anlaşılmayı bozmakla suçladı. Kagan'ın etkilendiğini görünce devam ederek " Gök-Türklerin , T'ang imparatorluğu topraklarını ele geçirseler bile buralarda yaşayamayacaklarını, ayrıca elde ettikleri ganimetlerin hepsinin, millete gittiğini, kagana bir şey kalamadığını, onun için en iyisinin çin'le barış yapmak olduğunu, bu sayede hem savaş yorgunluğundan kurtulacağını, hem de Çin'den gelecek ipekli kumaşlar ve altınların hepsinin kaganın hazinesine gireceğini, aksi takdirde kaganın kendi kardeşleriyle arasının açılacağını, ve felakete uğrayacaklarını" izah etti. Onun bu açıklamaları kagan üzerinde etkili oldu. Ordusunu topladı ve geri döndü .

iki ülke arasında barış akdedilmiş olmasına rağmen çinli kumandanlara bazı noktalarda Gök-Türklere taarruz ettiler. Dokuzuncu ayda meydana gelen bu olaylarda Yang Shih-tao ve emrindekiler, San-kuan dağında⁴³⁴, Wen Yen-po ve emrindeki generaller Heng dağında, An Hsing-kuei ise Kan eyaletinde Gök-Türkleri yenilgiye uğrattılar⁴³⁵. Böylece Çinliler, kendi yaptıkları anlaşmayı kendileri bozuyordu. On birinci ayda ise Li Ta-tsung, Ling eyaletinde, Yü-she Şad'ı yendi, Yü-she Şad'ın Wu-yüan'de idare ettiği topraklar tekrar Çinlilerin eline geçti⁴³⁶.

Çinliler bu arkadan saldırılarıyla Gök-Türklerle yapmış oldukları barışı kendileri bozdular. 623 yılında beşinci ayda Lin eyaletine giren Gök-Türkler, yanlarına T'ang muhaliflerinden Liang Shih-tou'yu da almışlardı. Daha sonra yine muhaliflerden Kao K'ai-tao ile You eyaletine hücum ettiler. Ancak burada T'u Ti-ch'i tarafından geri püskürtüldüler⁴³⁷.

Ma-i şehri çok önemli bir stratejik mevkiide bulunuyordu.⁴³⁸ Gök-Türkler ellerinde sürekli tuttukları bu şehri üs olarak kullanıyorlardı. Şehrin idaresi ise Gök-Türk askerleri ile T'ang muhaliflerinden Yüan Chün-chang'ın elinde idi. Diğer bir muhalif Kao Man-cheng, T'ang hanedanına bağlanmak istiyordu.

434-TFYK 985,1a; TCTC 190,s.5955

435-TCTC aynı yer; TFYK aynı yer.

436-Wen Yen-po bio.,CTS ,s.2361-HTS 91,s.3782; TCTC 190,s.5961

;Li Tao-tsung bio.,CTS 60,s.2354-HTS 78,s.3515;TCTC 190,s.5961

437-T'u Ti-ch'i bio.,CTS 199B; TCTC 190,s.5967,5968.

438-Liou Shih-jang bio.,CTS 55,s.2255,2256-HTS 94,s.3835;

Bunun içinde gece Yüan Chün-chang'a hücum etmiş, ancak o zamanında haberdar olarak Gök-Türk ülkesine kaçmıştı. Yüan Chün chang tekrar Ma-i'yi almak için Tudun Şad ile birlikte hücum etti ise de yenildi ⁴³⁹. Altıncı ayda cereyan eden bu hadiselerden sonra Gök-Türkler tekrar Yüan Chün-chang'a yardımcı asker vererek, Ma-i' üzerine gönderdiler. Ancak bu ordu Li Kao-ch'ien tarafından yenildi. Arkasından çok geniş ve büyük bir Gök-Türk saldırısı gelmeye başladı. Yüan ve Shou eyaletleri Gök-Türklerin eline geçerken, imparator Kao-tsu kuzey sınırlarında askeri tedbirler aldı. ilerlemeye devam eden Gök-Türk ordusu sekizinci ayda Chen, Yüan, Shan-ho-chen ve Wei eyaletlerini tamamen istila etti ⁴⁴⁰. Büyük çapta gelişen Gök-Türk hücumlarından You eyaleti de dokuzuncu ayda nasibini aldı. Kao K'ai-tao da bu sırada yirmi bin Gök-Türk süvarisine kumanda ediyordu ⁴⁴¹. Gök-Türkler bu sırada çok az görülen bir faaliyet icra ettiler. Ts'ao P'an-i'yi elçi olarak gönderip, imparator Kao-tsu'ya Liou Shih-jang'ın kendileriyle işbirliği yaptığını söyleyerek, onun idam ettirilmesine sebep oldular ⁴⁴². Daha önceki olaylardan dolayı Ma-i şehrinin intikamını almak için onuncu ayda topyekun saldıran İl Kagan, gece kaleden çıkmak isteyen Li Kao-ch'ien'in askerlerinin yarısını telef etti. Ancak çinli kumandan kaçmayı başardı. Şehri kuşatmaya devam eden Gök-Türk ordusuna hücum etmek için

439-Yüan Chün-chang bio.,CTS 55,s.2255-HTS 92,s.3805;TCTC 190,5968,5969
440-TCTC 190,s.5971
441-Kao K'ai-tao bio.,CTS 55,s.2256-HTS'de yoktur; TCTC 190,s.5971
442-Liou Shih-jang bio.,CTS 55,aynı yer-HTS 94 aynı yer; TCTC 190 ,s.5972. Chang Jen-t'ang burada da HTS ile CTS'de olmadığını söylüyor.

vazifelendirilen kumandan Liou Shih-jang korkusundan gelememişti. ⁴⁴³

Ancak bu esnada çin'e bir elçi gönderen İl Kagan, bir çinli prensesle evlenmek istediğini bildirdi. imparator kuşatmayı kaldırdığı takdirde İl Kagan'a bir prenses vereceğini açıkladı. Kagan'ın hatunu taarruzlara devam edilmesinde ısrar ediyordu. Uzun süredir kuşatma altında bulunan Ma-i'de yiyecek iyice azalmış, şehirdeki memurlardan Tu Shih-yüan, baş kumandan Kao Man-cheng'ı öldürüp, şehri Gök-Türklerle teslim etti. Gök-Türkler prensesle evlenmenin gerçekleşmesi için Ma-i şehrini Çin'e verdiler ⁴⁴⁴. Ancak, Gök-Türk saldırıları bu yılın sonuna kadar devam etti. On ikinci ayda Ting eyaleti istila edildi ise de ⁴⁴⁵ burada bulunan Çin ordusu tarafından geri püskürtüldüler.

624 yılında da Gök-Türk orduları Çin topraklarında ⁴⁴⁶ hücumlarını sürdürüyordu. Üçüncü ayda Yüan ⁴⁴⁷, beşinci ayda Shuo, ⁴⁴⁸ altıncı ayda Tai eyaletleri Gök-Türk akınlarına maruz kaldılar. Fakat, so eyaletteki Wu şehrinde mağlup edildiler. Yedinci ayda ise daha büyük bir Gök-Türk akını geldi. Yüan eyaleti tamamen işgal edilmişti. Arkasından Lung eyaleti de istila edildi. Wei- ⁴⁴⁹ ch'ih Cheng-te ⁴⁵⁰ ve Yang Shih-tao bunlara karşı koymaya çalıştılar. Ancak, Yin-p'an bölgesi de Gök-Türkler tarafından işgal edildi. Diğer taraftan T'u-li Şad'ın kumanda ettiği

443-Liou Shih-jang bio., CTS 69,s.2252-HTS 94,s.3835

444-TCTC 190,s.5973,5974.

445-TCTC 190,s.5975.

446-TCTC 190,s.5980; HTS 215A Gök.böl.,s.6033; CTS'de yoktur.

447-TCTC 190,s.5983; HTS 215A aynı yer.

448-TCTC 191,s.5988; HTS 215A Gök.böl.,s.6032.

449-TCTC 191,s.5991

450-TCTC 191,s.5989

kuvvetler Yüan Chün-chang ile Ping eyaletine akın yaptı .

Yıllardan beri süregelen Gök-Türk saldırılarından kurtulamayan T'ang imparatoru Kao-tsu'ya bazı devlet adamları, başkenti Ch'ang-an'dan daha güneye nakletmeyi tavsiye ettiler. Sadece daha sonra imparator olacak olan Li Shih-min, bu fikre itiraz etti. Vezirlerden Hsiao Yü ve bir kaçı da onu destekledi. Neticede 452 imparator, başkentini daha güneye taşımaktan vazgeçti . Bu ayın sonlarına doğru muhaliflerden Yüan Chün-chang, Shuo eyaletine Gök-Türklerle beraber akın yaptı. Aynı esnada Kao-tsu, Chin ve Ch'i prenslerine Gök-Türklerle savaşma emri vermiş ve onlara Lan- 453 ch'ih denilen havuzun yanında ziyafet vermişti .

Çin'in bütün kuzey eyaletlerinden başka ortalarına kadar da uzanan Gök-Türk akınları, sekizinci ayda da devam etti. Yüan, Hsin, Ping ve Sui eyaletlerine büyük akınlar yapıldı. Bu akınlara il Kagan ile Shih-pi'nin oğlu T'u-li Kagan kumanda ediyorlardı. Sui eyaletinde askerî vali Liou Ta-chü, onları önlemeye çalıştı. Bu sırada uzun süren yağmurlar olmuş çin ordusu gerekli erzak ve levazımâtın nakliyle uğraşmak zorunda kalmıştı. You eyaleti önünde karşı karşıya gelen Çin ve Gök-Türk orduları henüz savaşa tutuşmadan Çin kumandanlarından Li Shih-min ileri çıkarak, il Kagan'ı anlaşılmayı bozmakla suçladı. T'u-li Kagan'ı da kendisiyle daha önce and içtiği halde buraya savaşmaya gelmekle itham etti. İki kagan da etkilendiler. Özellikle T'u-li'nin Ch'in prensiyle ittifak ettiğini duymuş olmak, il Kagan'ı onun

451- TCTC 191,s.5989; CTS 194A Gök. böl.,s.5157;HTS 215A
Gök.böl.,s.6033

452- TCTC 191,s.5990

453- TCTC 191,s.5591 ve de HTS 215A Gök.böl.,

hakkında şüpheyi sürüklemişti

Sonra Gök-Türk ordusu geri çekildi. İl Kagan geri dönme kararı vermiş olmasına rağmen, Çinli kumandan yağmur dolayısıyla Gök-Türklerin yaylarındaki zamların eriyeceğini ve iyi kullanamayacaklarını ileri sürerek, kendi yaptığı anlaşmayı kendisi bozdu. Geceleyin Gök-Türklerle saldıracaktı ki; Gök-Türkler uyandılar. Bunun üzerine T'u-li'ye özel adam gönderip, onunla anlaştı. Bu sırada İl Kagan savaşmak istiyor, fakat, Çinliler tarafından kandırılmış olan T'u-li karşı çıkıyordu.

Bu gelişmelerden sonra Çin'e karşı İl Kagan'ın tavrının değiştiğini görüyoruz. Çin'e elçi göndererek, barış yapmak istediğini bildirdi. Bunun içinde A-shih-na Ssu-mo unvanlı Chia-pi Tegin ve T'u-li Kagan'ı yollamıştı. A-shih-na Ssu-mo İl Kagan'ın üvey amcası oluyordu. Sogd'lulara benzediği için şad olamamış sadece Chia-pi Tegin unvanıyla kalmıştı. Bu tegine Çin'de çok iyi mumamele edilmiş, hatta imparatorun yatağına kadar götürülmüştü. Çin'de bulunduğu sırada kendisine Ho-shun prensliği unvanı ⁴⁵⁴tevcih edildi. Bu ay içerisinde P'ei Chi. Gök-Türklerle ⁴⁵⁵elçi olarak gönderildi. Ch'i eyaleti askerî valisi Chai Shao, ⁴⁵⁶Tu-yang vadisinde Gök-Türkleri mağlup ederken, dokuzuncu ayda Suei eyaletinde Li Ta-chü yendiği Gök-Türklerden üç tegini ⁴⁵⁷esir ⁴⁵⁸aldı. Fakat, Gök-Türk orduları akabinde Kan eyaletine girdi.

Genellikle akın ve yağma karakteri taşıyan bu Gök-Türk hücumları sürerken, T'ang hanedanı hakim olduğu topraklarında kuvvetini

454-TCTC 191,s.5992,5993.

455- P'ei Chi'nin elçiliği sadece TCTC 191,s.5993'de mevcuttur."

456-HTS 215A Gök.böl.,s.6033.

457-TCTC 191,aynı yer; HTS ile CTS'de bulunmamaktadır.

458-TCTC 191,aynı yer; HTS ile CTS'de yoktur.

iyice artırmıştı. Bundan başka yeğeni T'u-li Şad'a küsen ve Çin'e karşı uyguladığı baskı politikasını terketmeye başlayan il Kagan, 625 yılının ilk ayında T'u-yü-hun'lar ile ticarî münasebet kurmak için imparator Kao-tsu'ya müracaat etti⁴⁵⁹. Üçüncü ayda Gök-Türkler Lu eyaletine saldıracakları şaiiasını yaydılar. Bunun üzerine Ch'in bölgesi prensi mukavemete hazırlandı. Sonra Gök-Türkler saldırıdan vazgeçtiler. Dördüncü ayda Liang eyaleti askerî garnizonuna baskın yaptılar. Hatta şehrin dış surların dahi aşıldılar. Askerî vali Liou Chün-chie, Gök-Türk hücumlarını önledi. Bundan sonra Gök-Türklerin hızla gelişen akınlarından korunmak için Pekin bölgesinden Shih-ling'e kadar savunma hattı meydana getiren Kao-tsu, yine de il Kagan'ın Ling eyaletine akın yapmasına engel olamadı. Büyük generallerden Chang Chin'i ordu kumandanı tayin edip, Gök-Türkler üzerine gönderdi⁴⁶¹. Devletini sağlamlaştırıp, kuvvetinin artmasından sonra, T'ang imparatoru Kao-tsu, Gök-Türkleri aşağılamak için, bundan sonra mektup yerine ferman yazacağını devlet adamlarına ilan etti. Yedinci ay içinde il Kagan, Hsiang eyaletine akın yaptı. Kaganı durdurmak isteyen Tai eyaleti baş kumandanı ise Hsin-ch'eng'da Gök-Türkler tarafından mağlubiyete uğratıldı.

Anı hücum silsilesine sekinzinci ayda da devam eden il Kagan, önce Ping, sonra Ling, arkasından Lu, Ch'in ve Han eyaletlerini istila etti. Çin imparatoru, Li Ching ve Jen Kuei gibi kumandanlarla savunma tedbirleri almaya çalıştı ise de yeniden

459-TCTC 191,s.5994.

460-TFYK 998,7a.

461-TCTC 191,s.5995.

yüz bin kişilik ordusuyla harekete geçen Gök-Türk ordusu, il Kagan⁴⁶² liderliğinde Shuo eyaletinde yağmalar yaptı. Bu olaydan az sonra T'ai-ku mevkiinde Gök-Türk ordularıyla savaşıyan Çinli kumandan Chang Chin, bütün ordusu yok edilmek suretiyle mağlup edildi.⁴⁶³ Fakat, kumandanın kendisi kaçmayı başardı. Bu galibiyet esnasında Çin ordusu baş kumandanı Wen Yen-po'yu esir alan Gök-Türkler, onun önemli bir mevkiide olduğunu öğrenince, kendisine Çin'in askerî ve malî vaziyeti hakkında sorular sordular; fakat, yeterli cevap alamadılar. Akabinde Ling-wu mevki ve de Suei eyaleti il Kagan tarafından işgal edilmiş, ancak, o sonradan Çin'e elçi göndererek barış yapmak istediğini bildirip, istiladan vazgeçmişti.⁴⁶⁴ Çok geniş bir alanı işgal eden il kagan'ın yaptığı yağmalarla hedefine ulaştığı anlaşılmaktadır. Çin'i tamamen fethetmenin kendi ülkesi menfaatine bir şey getirmeyeceğini düşünerek geri çekilmişti.

il Kagan'ın geri çekilişinden sonra dokuzuncu ay içerisinde bazı Gök-Türk beyleri tek başlarına hareket ederek akınlarda bulunuyorlardı. Fakat, küçük çapta yapılan bu hareketlerin çoğu Çinliler tarafından durduruldu. Bagatur Şad, Ping eyaletinde bir şehir ele geçirmiş, ancak sonra mağlup edilmişti. You eyaleti civarındaki Gök-Türkler de yenilip, iki bin kişi esir düşmüştü. Bununla birlikte Shan ve Ling eyaletleri, onbirinci ayda da P'eng eyaleti bir kısım Gök-Türk kuvvetleri tarafından istila edildi.⁴⁶⁵

462-TCTC 19,s.5996.

463-Li Ching bio.,CTS 67,s.2478-HTS 93,s.3813-3814. Ayrıca bkz. T.Hayashi,aynı makale,s.138.

464-CTS 194A Gök.böl.,s.5157;HTS 215A,s.6037; TCTC 191;5597.

465-TCTC 191,aynı yer.

Doğu Gök-Türk devletinin en kuvvetli çağlarını yaşadığı 615-628 yılları arasındaki dönemin son yılına girildiğinde yıllardan beri mutad olan Çin'e akın serisi devam ediyordu. 627 yılının 466 ikinci ayında Yüan eyaleti hücumu uğrarken, üçüncü ayda Liang eyaleti tecavüze uğradı. Li You-liang tarafından öldü. Bu arada Gök-Türk ülkesinde bulunan Wo Yang-yin adlı Çin elçisi elli adamıyla il Kagan'ın otağına baskın yapıp, onu öldürmek istemişti. Ancak zamanında bundan haberdar olan Gök-Türkler onu 467 yakaladılar .

Dördüncü ayda önce Shuo, Yüan, Ching eyaletlerini geçen il 468 Kagan, Çinli kumandan Li Ching ile Hsia-shih mntıkasında savaştı 469 Geri çekilen Gök-Türk ordusu, Batı Huei eyaletini istila etti . Beşinci ayda Ch'in ve Lan eyaletleri, bazı Gök-Türk askerî 470 birlikleri tarafından işgal edildi . Bir ay sonra Çin seddinin dışındaki Sarı nehir havzasında bir kaç on bin süvariyle karargah kuran Gök-Türklerden Yü-shē Şad, Wu-ch'eng kalesini kuşattı. Daha 471 sonra Wei ve Lung eyaletleri de Gök-Türk akınlarına maruz kaldı.

466-TCTC 191,s.5998; Bu olaydan HTS'de çok az bahsedilmekte ise de CTS'de hiç bilgi yoktur.

467-TFYK 985,2b;TCTC 191,s.5999; Yine CTS'de yoktur HTS'de vardır.

468-TCTC 191,s.6000; CTS ile HTS'de yoktur.

469- Li Ching bio.,CTS 67,s.2478.

470-TCTC 191,aynı yer; HTS'de kısa olarak bahsedilmiştir.

471-TCTC 191,s.6007.

Yedinci ayda ise Ch'in eyaletinde Ch'ai Shao, mağlup ettiği Gök-⁴⁷² Türklerden bir tegin ve binden fazla asker öldürmüştü.

Sekizinci ayda İl Kagan, T'u-li Kagan ile birlikte yüz binden fazla sayıda olan ordularıyla Kao-ling'i ele geçirmişler, Ching eyaletinde ise Çinli kumandan Wei-ch'ih Ching-te'ya mağlup olmuşlardı. Hatta bu sırada A-shih-te Wu-mei-ch'o adlı erkin esir⁴⁷³ düşerken, binden fazla Gök-Türk askeri öldürüldü. Bu mağlubiyetler üzerine İl Kagan, karargahını Wei Suyu kenarında kurdu. Chih-shih-ssu-li adlı elçiyi Çin ordularının hareketini öğrenmek maksadıyla, T'ang imparatorluğu tahtına yeni çıkmış olan T'ai-tsung'a gönderdi. Gök-Türk elçisi Çin sarayına vardığında kendi ülkesinin gücünü övdü. Yeni imparator, onun bu hareketine kızarak, Gök-Türkleri altın ve ipekli elbiseleri aldıkları halde Çin'e saldırıp anlaşmayı bozmakla suçladı. Arkasından elçiyi⁴⁷⁴ tutukladı. Bazı devlet adamları Gök-Türk elçisini hapse atılmasının doğru olmadığını söyledilerse de imparator, o şekilde davranırsa Gök-Türklerin kendisinin onlardan korktuğunu düşünür diyerek kabul etmedi.

Yeni imparator önce kendisi altı veziri ile hızla Wei nehrine kaganın bulunduğu mıntıkaya geldi. İki taraf karşı karşıya geldiklerinde T'ai-tsung, İl Kagan'ı yine anlaşmayı bozmakla suçladı. Bu arada kalabalık bir Çin ordusu beklenmedik bir şekilde ince bir patikadan çıkıp, oraya gelmişti. İmparator, kaganla baş başa kalıp, konuşmaya devam ettiler. Çin imparatoru Gök-Türklerin Çin

472-TCTC 191,s.6014,6016; HTS'de var ancak CTS'de yoktur.

473-Wei-ch'ih Cheng-te bio.,CTS 68,s.2499; TFYK 985,2b.

474-TT 197,1069c;CTS 194A Gök.böl.,s.5158;HTS 215A Gök.böl.s.6093

içlerine fazla girdiklerini ve bu yüzden tedirgin oldukları kanaatinde idi. Neticede İl Kagan ile T'ai-tsung anlaşma yaptılar. Anlaşmanın belli başlı dört ana maddesi vardı. Pien-ch'iao adlı köprüde yapılan bu barışta, Çin imparatoru beyaz at kurban ederek and içti. Varılan kararlara göre: Gök-Türkler, Çinlilere at sığır verirken, karşılığında ipek, gümüş altın vesair malları alacaklardı; Gök-Türk ordusu geri çekildikten sonra her iki taraf bir birine saldırmayacaktı; Çinli esirler iade edilecekti; T'ang hanedanıyla Gök-Türkler yakın dostluk tesis edeceklerdi⁴⁷⁵. Gök-Türkler askerî bakımdan Çin'e nazaran çok daha kuvvetli oldukları halde T'ang hanedanıyla kendilerini eşit sayan bir anlaşma yapmışlardı. Ancak, Gök-Türk ordusunun dağınık durumu, Çin imparatorunun gözünden kaçmamıştı. Çin'in göz kamaştırıcı malları hakikaten ileri gelen Gök-Türk beylerini etkilemiş, savaşma arzuları kaybolmuştu. İşte Çin imparatoru bu sebepten Gök-Türklerle eşit şartlarda anlaşma yapma cüretini göstermiş ve başarmıştı. T'ang hanedanının ileri gelen devlet adamları dahi imparatorlarının bu hareketlerinden endişe etmişlerdi. İmparator, ayrıca Gök-Türklerin altın ve ipekli kumaşları alınca geri çekileceklerini ve savaşmaya önem vermeyeceklerini biliyordu⁴⁷⁶. İl Kagan bir ay sonra yani dokuzuncu ayda, T'ai-tsung'a üç bin at ile on bin koyun hediye ederek, anlaşmaya uyduğunu gösterdi. bunları kabul etmeyen Çin imparatoru, Gök-Türkler tarafından götürülen Çinlilerin iadesini istiyordu⁴⁷⁷.

475-Bu konuda ayrıca bkz. T'ang Ch'ı, "Wei Nehri Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar, i.U.Tarih Dergisi, 33, 1980/81, s.226

476-Bu anlaşma ve teferruatının bulunduğu yerler TCTC 191 aynı yer; TFYK 991,2a; HTS 215A, aynı yer, CTS 194A, aynı yer, TL 197, 1070a.

477-TCTC 192, s.6021

VII- DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİNİN ZAYIFLAMASI

Wei Suyu nehri kenarından yapılan anlaşma sonrasında Doğu Gök-Türk devletinin artık T'ang hanedanı üzerinde siyasî ve askerî üstünlüğünü sona ermişti. T'ang imparatorluğu günden güne kuvvetini artırıyor iken Doğu Gök-Türk devleti bundan sonra hızla zayıflamaya başlıyordu. T'ai-tsung'un gücünün artmasına paralel olarak, muhalif Çinli devlet adamları birer birer gidip ona teslim oluyorlardı. Bunlardan Yüan Chün-chang, 627 yılının beşinci ayında T'ang hanedanına bağlandı. Buna sebep olarak da İl Kagan'ın kötü idaresini gösterdi. Yakında yıkılacağını anlamıştı. İl Kagan onu arkasından takip etmiş ise de yakalayamamış, askerleriyle hızla kaçmıştı.⁴⁷⁸

İl Kagan, 621 yılından beri en büyük düşmanı Çin'e karşı zaferden zafere koşmuştu. Çin topraklarında kendinden evvel hiç bir Gök-Türk kaganının gidemediği kadar içerilere uzanan geniş çapta akınlar düzenlemişti. Ancak ülke içinde ise idarede aynı başarıyı gösteremedi; çok önemli bir makama getirdiği Çinli Chao Te-yen'in etkisinde kalmıştı. Çinliler nazarında bile namuslu ve temiz, dürüst olan Gök-Türk kanunları Çin'den farklı idi. İdarî kanunları ve kuralları Çin'in karmaşık kanunlarının yanında daha sade ve Gök-Türk yaşayışına uygun idi. İl Kagan'ın yüksek makama getirdiği Çinli kendi göre kanunlar icad edip, eski adetlerin çoğunu değiştirmişti. Dolayısıyla millet sıkıntılı bir hale geldi İl Kagan'ın idaresine karşı memnuniyetsizlik doğdu. Kagan'ın

478-Yüan Chün-chang bio.,CTS 55,s.2256-HTS 92,s.3805; TCTC 192, s.6035; Chang Jen-t'ang HTS ile CTS'de olmadığını söylüyor,bkz.78 not 56.

ikinci büyük hatası Soğd(Hu) asıllılarla yakınlaşması idi. Dolayısıyla kendi milletinden uzaklaşmış oluyordu. Aslında etkisinde kaldığı Soğd'lular, onu lüzumsuz seferler yapmaya teşvik ve tahrik ediyorlardı.

Bunlardan başka Doğu Gök-Türk ülkesi 627 yılında çok büyük bir tabii felaket yaşadı. Son yıllarda kışları fazla kar yağdığı için hayvanların çoğu telef olmuştu. Uzun süredir yiyecek sıkıntısı çekiliyordu. Dolayısıyla düşülen ekonomik sıkıntıdan İl Kagan ağır vergilerle çıkmak istedi. Bu milletini kagandan uzaklaştıran bir başka sebep idi. Boyların çoğu baş kaldırmaya başladı.

Doğu Gök-Türk ülkesinde yaşanan bu huzursuzluktan, Çin imparatoru barış anlaşması yapmış olmasına rağmen faydalanmak istedi. Fırsatı kaçırmamak için saldırı niyetinde idi. Konuyu devlet adamlarına müzakereye açtığında, Ch'ang-sun Wu-chi adlı
479
vezir bundan vazgeçtirdi .

Batı Gök-Türklerden T'ung Yabgu Kagan'ın zayıflaması üzerine Sir Tarduş'lar, i-shih-po Küçük Kagan'ın torunu i-nan liderliğinde, yetmiş binden fazla aileden müteşekkil boylar İl
480
Kagan'a itaat etmişti . İl Kagan'ın kötü idaresi sürünce Uygur(Huei-ho), Bayırku ve Sir Tarduş'lar isyan ettiler. Bu isyanlar neticesinde Gök-Türk ülkesinde iç savaş başladı. İl Kagan ağabeyinin oğlu Yü-ku Şad'a yüz bin süvariyle bu isyanları bastırma görevi verdi. Fakat, bu şad Ma-lie(bugün Kansu'da) dağında beş bin süvarilik Uygur kuvvetinin pususuna düştü. Mağlup

479-TCTC 192,s.6037; CTS 194A Gök.böl.,s.5158; HTS 215A Gök.böl., s.6033.

480-TFYK 964,1b; CTS 199B Töles böl.,s.5344.

olan Yü-ku Tanrı dağlarına kaçarken, askerlerinin çoğu Uygur'ların eline geçip kuvvetlenmelerine sebep oldu. Bu esnada il Kagan'ın dört şadı Sir Tarduş'lar tarafından yenilmiş, kagan hiç bir karşı harekette bulunamamıştı. Daha bir yıl öncesine kadar Çin'e çok kuvvetli ordularla hücum eden, siyasi yönden en büyük güç olan Doğu Gök-Türk devletinde artık kontro' elden çıkmış, tam bir kargaşa hüküm sürüyordu.

627 yılının sonunda ağır bir kış daha Doğu Gök-Türklerini vurdu. Yağan kardan ovalar da bile her taraf bir metre yüksekliğinde karla kaplanmıştı. Zaten iç savaş nedeniyle tamamen dağılmış olan boyların hayvanlarının çoğu soğuktan öldü. Açlık başlamıştı. Yanında kalan milletini toplayan il Kagan, Shuo eyaletinin yakınlarına geldi. Bu arada Gök-Türk ülkesine giden Çin elçisi dönüşünde imparatoruna verdiği raporda" Kuzey yabancılar'ında kavimlerin kuvveti at ve koyun sayısına göre öğrenilebilir; şimdi Gök-Türkler de hayvanlar zayıf, halk ise açlık içinde bu devletlerinin yıkılacağını gösteriyor; bana göre 481 üç sene içinde Gök-Türk devleti yıkılacaktır"diye belirtti . Bu arada bazı Çinli devlet adamları Gök-Türklerle saldırı yapmayı tavsiye ediyorlardı. Ancak, o kabul etmedi. 628 baharında il Kagan'ın hakimiyetine isyan eden boylara Moğol kabileleri K'u-mo-hsi ve Hsi'ler de katıldı. Kagan, onların isyanını bastırma vazifesini devletin doğu tarafını idare eden yeğeni T'u-li Kagan'a verdi. Ancak, Yü-ku ve diğer şadlar gibi o da asilere mağlup olarak atıyla birlikte tek başına geri döndü. Bu hadiseye -----
481-Cheng Yüan-shou bio.,CTS 62,s.2380-HTS 100,s.3937.

çok kızan İl Kagan, T'u-li'yi on gün hapsedtirdi ve kırbaçla dövdü. Neticede İl Kagan'ın T'u-li ile de arası açıldı. İl Kagan, T'u-li ile de arasını açmış bulunuyordu. İl Kagan'la arası bozulan T'u-li, Çin imparatoruna yakınlaştı⁴⁸². Bu gelişmeleri yakından takip eden imparator T'ai-tsung, T'u-li Kagan'ın kendisine Çin sarayına gelme teklifi yapmasından memnun oldu. T'u-li'den asker isteyen ve alamayan İl Kagan, onun üzerine asker sevk etti. Sıkışık durumda kalan T'u-li Kagan, Çin'den yardım istedi. Gök-Türk kaganı ile Wei nehri kenarında 626 yılının sekizinci ayında yaptığı anlaşmayı bozan T'ai-tsung, T'u-li'ye yardımını kabul etti⁴⁸³. Aynı sıralarda Ch'i-tan kavmi de Gök-Türklere isyan ederek, Çin'le müttefik olmak için gittiler. İl Kagan, Ch'i-tan'ların geri verildiği takdirde muhaliflerden Liang Shih-tu'yu iade edeceğini bildirdi. Onun elçisine T'ai-tsung, Liang Shih-tou'nun zaten teslim olmak niyetinde olduğunu, Ch'i-tan'ların ise Türk olmadıklarını söyleyerek kabul etmedi. Daha sonra Liang Shih-tou, Çinliler tarafından kuşatıldı. Yardımına gelen Gök-Türkler, Shuo-fang yakınında yenildiler. Bu yenilginin sebebi çok kar olması ve Gök-Türklerin at ve koyunlarının ölmesi idi. 617 yılından beri Gök-Türk desteğiyle ayakta kalabilen Liang Shih-tou, yardım gelmeyince sıkıntıya düştü. Neticede emrindekiler ayaklandı. Uvey kardeşi Liang Shih-tou'yu öldürüp,⁴⁸⁴ T'ang imparatoruna teslim oldu.

482-TCTC 192,s.6049.

483-TCTC 192,s.6050.

484-Liang Shih-tou bio.,CTS 56,s.2280-HTS 87,s.3731; TCTC 192, s.6050.

Ülkesi tamamen karışmış olmasına rağmen İl Kagan 628 yılının dokuzuncu ayında yine Çin sınırlarına akın yaptı. Bu hücumu karşı önlemler alması tavsiye edilen Çin imparatoru, Gök-Türk devletinin uzun süre ayakta kalamayacağını , dolayısıyla savunma tedbirleri almanın Çin Seddi'ni tamir etmenin lüzumlu olmadığını⁴⁸⁵ düşünüyordu .

Sir Tarduş'lar iyice kuvvetlenmiş ve diğer Türk boyları da onlara bağlanmaya başlamıştı. Neticede İ-nan Kagan seçildi. Bu sırada Çin imparatoru T'ai-tsung, Ch'iao Shih-wang'ı davul ve sancakla İ-nan'a gönderip, Chen-chu Bilge(Pi-chia) Kagan unvanıyla selamladı. Ötüken'de oturmaya başlayan yeni kagana P'u-ku, Hsi, Tonra(T'ung-lo), Ediz(A-tie), Bayırku, Uygur gibi boylar bağlandı. Toprakları doğuda Mo-ho'ların bölgesine kadar uzanıyor,⁴⁸⁶ batıda Batı Gök-Türkleri, güneyde ise Gobi çölü sınır olmuştu . istiklalini ilan ettikten sonra Sir Tarduş'ların Bilge Kagan'ı⁴⁸⁷ kendi kardeşi T'ung Tegin'i Çin sarayına elçi olarak gönderdi. imparator, onun elçisine değerli bir kılıç ve kırbaç sunarak" ülkesinde büyük suçluları bu kılıçla, küçük suçluları ise kırbaçla cezalandırmasını" söyledi. Bu suretle yeni tesis edilen küçük kaganlık Çin imparatorluğunun nüfuzuna girmiş oluyordu.

Hadiselerin bu şekilde ceryan etmesinden endişeye kapılan İl Kagan, Çin ile dostluk kurmak istediğini bildirdi. Bunun yanında

485-TCTC 193,s.6057; HTS 'de var CTS'de yoktur. .

486-CTS 199B Töles böl.,s.5344; TFYK 964,1b; TCTC 193,s.6061,6062 J.Hamilton,"Toquz-oguz et On-uygur",JA,1964,s.54 vd.; M.Mori, "On Chi-li-fa(elteber)and Chi-chin(ırkin) of T'ie-le Tribes, Acta Asiatica,9, 1965,s.38-40; On the Numerical Composition of the Ancient Turkish Tribal Confederations", Acta Orientalia,XXV,1972, s.277.

487-TCTC 193,s.6065; CTS,HTS

bir Çinli prensesle de evlenmek arzusunda idi. Fakat, T'ai-tsung, bu tekifi kabul etmek yerine kumandanlarından Li Ching ile Chang Kung-chin'e Gök-Türklere hücum etmelerini emretti . Bundan evvel⁴⁸⁸ Tai eyaleti valisi Chang Kung-chin imparator T'ai-tsung'a Doğu Gök-Türk devletinin zayıflamasının sebeplerini ihtiva eden bir rapor hazırladı. Bu rapor Doğu Gök-Türk devletinin çok kısa zamanda kuvvetten nasıl düştüğünü göstermesi açısından hayli enteresandır.

Birinci sebep il Kagan'ın aşırı sert ve acımasız bir yürütmesi idi. Haksız yere kendisine bağlı ve dürüst olanları öldürüyor, iki yüzlü aldatıcı olanlarla yakınlaşıyordu.

ikinci sebep başta Sir Tarduş'lar olmak üzere Töles diye adlandırılan hanedandan olmayan diğer Türk boylarının isyanıdır.

Üçüncü sebep de T'u-li Kagan, T'o Şad ile Yü-ku Şad'ların suçlanıp ülkeyi terketmek zorunda kalmaları idi.

Dördüncü sebep, bir kaç sene uzun kış olmasından sonra bu sene (629) de soğuklar çok erken bastırmıştı. Tarım ürünleri mahvolduğu için hububat sıkıntısı baş göstermişti.

Beşinci olarak il Kagan kendi vatandaşlarından uzaklaşıp, Soğd'lulara daha fazla yakınlık göstermeye başlamıştı. Bir çok önemli görevleri onlara tevdi etmişti; bunlar aslında güvenilmez kişilerdi. Çin orduları ile karşılaştıklarında savaşmayacaklar ve Çin imparatoruna avantaj sağlayacaklardı.

Altıncısı da daha önce kuzeye gitmiş Çinlilerin sayısı fazla idi ve dağlarda guruplar halinde yaşıyorlardı. Artık T'ang hanedanına destek vermek niyetinde idiler. T'ang ordusu Çin

488-Li Chin bio.,CTS 67,s.2479-HTS 93,s.3814; Chang Kung-ching bio.,CTS 68,s.2507; TCTC 193,s.6065-6066.

Seddi'nin dışına çıktığında çok rahat yardım edebilirlerdi

VII-DOĞU GÖK-TÜRK DEVLETİNİN YIKILMASI

İl Kagan'ın hakimiyetine karşı çözülme hareketleri 629 sonbaharındada hızla devam etti. Dokuz Gök-Türk erkini üçer bin süvariyle birlikte, Çin'e gidip imparatora teslim oldular. Hemen bunun sonrasında Bayırku, P'u-ku, Tonra ve K'u-mo-hsi'erin reisleri de imparatora bağlandılar⁴⁹⁰. Yedinci ayda ceryan eden bu hadiselerden sonra on birinci ayda küçük çapta Çin'e yapılan Gök-Türk akınları Çinli kumandanlar tarafından önlendi⁴⁹¹. Ling ve Kan-su eyaletlerinde Gök-Türk orduları mağlup edilmişti. Aralık ayında da daha önce T'ang imparatoruyla iyi münasebetler tesis etmiş olan T'u-li Kagan ile Yü-ku Şad, Çin'e gittiler⁴⁹². Artık devleti için en büyük tehlikeyi savuşturmuş olmanın rahatlığı içindeki T'ang imparatoru T'ai-tsung, T'u-li Kagan'ın gelişinden çok memnun olmuş ve de eskiden babası Kao-tsu zamanında Çin milletinin Türk milletinin hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldığını, bunun için daima utandığını, şimdi ise Gök-Türklerin kendisine tabî olmaya başladığını, bundan gururulandığını belirtmişti⁴⁹³.

İl Kagan ülkesi çok karıştığından beri Çin'in kuzeyinde, ona yakın bölgelerde oturmaya başlamıştı. Bu arada Li Ching ile Li Shih-chih kumandasındaki Çin orduları, İl Kagan'a saldırmak için

489- Chang Kung-chin bio.,CTS 68,s.2507; TCTC 193,s.6065; Chang Jen-t'ang HTS ile CTS'de olmadığını söylemektedir,bkz.s.96 not 339.

490-TCTC 193,s.6066.

491-Li Chi bio.,CTS 67,s.2485-HTS 93,s.3818

492-TCTC 193,s.6067.

493-TCTC 193,s.6070.

fırsat kolluyorlardı ve devamlı hareket halinde idiler. Li Ching⁴⁹⁴ gece ani yürüyüş yapmış ve Ting-hsiang şehrini ele geçirmişti. Kendi bulunduğu bölgenin çok yakınına kadar sokulan Çin ordusundan endişeye kapılan İl Kagan, otağını Gobi Çölü'nün girişine taşıdı. Bu sırada onun en yakın adamı K'ang-su ve son Sui imparatorunun eşi imparatoriçe Hsiao, veliaht Yang Cheng-tao ile Çinli kumandan Li Ching'in casuslar göndermesi neticesinde⁴⁹⁵ gizlice kaçıp, T'ang sarayına geldiler. 630 yılının başında cereyan eden bu hadiselerden sonra, ikinci ayda İl Kagan daha ağır bir mağlubiyete uğradı. Bu mağlubiyetten sonra Kansu'nun kuzeyindeki T'ie Shan(Demir Dağı)'a kaçtı. Burada Çin imparatoruna Chih-shih-ssu-li'yi elçi olarak gönderip, T'ang'a bağlanacağını bildirdi. Bunun üzerine T'ai-tsung, dış işlerinden sorumlu vezir T'ang Chien başkanlığında bir heyeti İl Kagan'ın bulunduğu⁴⁹⁶ mevkiye gönderdi. Elçinin vazifesi İl Kagan'ı sakinleştirmek idi. Bu arada Li Ching'e ordusuyla İl Kagan'ı karşılama görevi verildi. Bu generale göre İl Kagan, Çin'e itaat etme konusunda tereddüt ediyor; otlar yeşillenip atlar beslendikten sonra kuzeye kaçmaya niyetleniyordu. Eğer çölün kuzeyine kaçıp Dokuz Kabile (Dokuz Oğuzlar) sığındığında onu yakalamak imkansızdı. Bu yüzden süvarî kuvvetleriyle ona saldırıp, yakalamak istediler. Li Ching'in ordusu önden Li Shih-chi'nin ordusu arkadan yola çıktılar. Yin dağlarına yaklaştıklarında bin çadırdan fazla Gök-Türk ailesini yakalayıp, yanlarına aldılar. Bu arada Çinli elçi

494-Li Ching bio.,CTS 67,s.2479-HTS 93,s.3814;TCTC 193,s.6070

495-TCTC 193,s.6071.

496-Li Chi bio.,CTS 67,s.2485-HTS 93,s.3818.

T'ang Chien ve heyeti il Kagan'ın yanına ulaşmış, kagan artık kendini rahat hissetmeye başlamıştı. Sis in bastırıldığı bir sırada öncü Çin kuvvetleri Su Ting-fang idaresinde il Kagan'ın yedi⁴⁹⁷ li(3.5 km) kadar yakınına vardı . Tam bu esnada il Kagan, Çin ordusunun aniden yaklaştığını farkettiler ve hemen günde bin li koşabilen atına binerek kaçtı. Li Ching'in ordusu karagaha vardığında Gök-Türkler, tamamen dağılmışlardı. Bu karışıklıktan faydalanan elçi T'ang Chien kaçmayı başardı. Ani baskında hazırlıksız yakalanan Gök-Türk askerlerinin on binden fazlası öldürülmüştü. 603 yılından beri Gök-Türk ülkesinde bulunan i-ch'eng Hatun da öldürülenler arasında idi. Onun oğlu Tie-lo-shih esir olarak yakalandı. Diğer kabile liderlerinin hepsi teslim oldu. General Li Shih-chi, elli binden fazla Gök-Türk esiriyle geri döndü. Yin Dağından Gobi çölüne kadar uzanan topraklar,⁴⁹⁸ T'ang imparatorluğuna bağlanmıştı .

T'ang hanedanına bağlanan Gök-Türk beylerinin sayısı fazlaca artmıştı. İmparator T'ai-tsung, bu Gök-Türk ileri gelenlerini çeşitli unvanlar tevcih etmek suretiyle yerleştiriyordu. Daha önce Çin'e gelip, oturmakta olan A-shih-na Ssu-mo'ya Hua eyaleti askeri valiliği ve Sağ muhafızları ordusu generalliği rütbesi sunuldu. T'u-li Kagan, Pei-p'ing düklüğü prensi ve bin⁴⁹⁹ ailelik timarın sahibi oldu . Bu arada Çin'e bağlananalar imparatora Tanrı(Gök) Kagan olmasını rica ettiler. O da kabul

497-T'ang Chien bio.,CTS 58,s.2307-HTS 89,s.3760; TCTC 193,6072.
498-TCTC 193,s.6073.
499-TFYK 964,1b. HTS 215A Gök.böl.,s.6034;CTS 194A,s.5159,TT 197, 1070b-c.

etti. Bundan sonra kuzey kabileleri ile ilgili fermanlarda Tanrı
500
Kagan unvanını kullanmaya başladı .Bu arada Ssu-chie(izgil)'ler 501
kırk bin kişilik boylarıyla Çin'e gidip bağlandılar. Ch'i-min
Kagan'ın üvey kardeşi olan Su-ni-shih'ye, Shih-pi Kagan, işbara
unvanını vermişti. Ling eyaletinin kuzey,batısında elli aileden
oluşan boyunu idare etmekte idi. T'u-li Kagan, Çin'e tabi olunca,
il Kagan, işbara'yı Küçük Kagan tayin etmişti. işte baskından son
anda kurtulan il Kagan, işbara'nın yanına sığındı. Aslında T'u-
yü-hun'lara kaçamak niyetinde idi. Ancak bunu istemeyen işbara
onu çin'e götürmek istiyordu. Bunu bir türlü içine sindiremeyen
il Kagan, bir gece bir kaç süvariyle kaçarak, bir vadiye
saklanmış, daha sonra işbara tarafından yakalanmıştı. Daha sonra
çinli kumandan Chang Pao-hsiang, ordusu ile il Kagan'ın
bulunduğu yeri bastı. Yakaladığı il Kagan'ı kendi ülkesi başkenti
502
Ch'ang-an'a gönderdi . Mart ayı içerisinde il Kagan, Ch'ang-an'a
vasıl oldu. Bu sırada işbara da kendi idare ettiği boyuyla Çin'e
bağlanmak için Ch'ang-an'a gitti. Sonuçta Gobi çölü'nün güneyi
tamamnen Çin'in hakimiyeti altına girdi.

Çin imparatoru il Kagan'ı yıllardan beri T'ang hanedanına
yaptıklarından dolayı azarladı. Ancak Wei nehri kenarında
yapılan anlaşmaya uyduğu bu tarihten sonra Çin'e saldırmadığı
503
için idamdan affetiğini açıkladı . Sonra T'ai-p'u

500-TCTC 193,s.6073.

501-Bkz. M.Mori" On The Chi-li-fa and Ssu-chin...",s.39 vd.

502-CTS 194A,s.5159; HTS 215A Gök.böl.,s.6035; TCTC 193,s.6074.

503-TCTC 193,s.6075;CTS 194A Gök.böl.,s.5160; HTS 215A Gök.böl.
6036.

binasında(tahta çıkma vesair törenlerin yapıldığı bina)ikamet etmesi emredildi. İl Kagan neşesiz, isteksiz ve durgundu. Ailesi ve diğer beraberindekiler ağıt yakarak ağlıyorlar ve yas tutuyorlardı. Bunun üzerine topraklarında geyiğin bol olduğu Kuo eyaletine vali tayin edildi ise de kabul etmedi. Aslında imparator, bu şekilde onun tabii karakterini kaybetmeyeceğini düşünmüştü. Neticede Sol Muhafızları generali tayin edilip, avlanması için emrine arazi verildi. 634 yılının ilk ayında öldü. Kendi adamlarına defnettirildi. T'u-yü-hun asıllı onun eski veziri Ulu Toygun(Hu-lu Ta-kuan) ölümü üzerine üzüntüsünden boğazını keserek intihar etti ve onunla birlikte gömüldü. İl Kagan'ın annesinin evliliği sırasında Po-ch'i-shih hatun ile T'u-yü-hun'lardan Gök-Türklere gelmişti. Çin imparatoru Ulu Toygun'un bu hareketine hayran kaldı. İl Kagan'a ölümünden sonra 504 sunulmuş olan unvanlardan ona da sunuldu.

Doğu Gök-Türk devletinin yıkılmasından sonra başı boş kalan boyların çoğu Ötüken'de kaganlığını sürdüren Sir Tarduş'ların yanına sığındılar. Bir kısmı ise Batı Gök-Türk ülkesine doğru (Batı Türkistan)yayıldı. Bununla birlikte yüz bin kişiden fazlası Çin'e sığınmıştı. Bunların akıbetinin ne olacağı konusu T'ang sarayında uzun tartışmalara yol açmıştır. Nihayetinde T'ai-tsung doğuda You eyaletinden batıda Ling eyaletine kadar uzanan geniş bölgeye yerleştirilmelerini kabul etti. Buna göre eskiden T'u-li'nin idare ettiği topraklar Shun,You, Ch'ang ve Hua olmak üzere dörde ayrılacak ve her bölge için ayrı garnizon kumandanlıkları

504-TT 197,1070b.

kurulacaktı. İl Kagan'ın toprakları ise altı ayrı garnizon kumandanlığına bölünerek, sonra kendi arasında doğudaki üç garnizon Ting-hsiang, batıdaki üç garnizon Yün-chung adıyla idare olunacaktı

505

BATI GÖK-TÜRK DEVLETİ

Gök-Türk devleti 552 yılında kurulduğunda Bumin Kagan, devletin batı tarafının idaresini kardeşi istemi'ye vermişti. istemi Yabgu unvanıyla 576 yılına kadar devletin doğusuna bağlı kalarak, batı kanadını idare etti. Bütün icraatı Ötüken'deki merkez adına olan istemi'nin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Tardu da önce doğudaki büyük kaganlık merkezine bağlılığını sürdürdü. 581 yılında Taspar Kagan'ın ölümü neticesinde başlayan taht mücadelesi merkezi otoriteyi zayıflattı. Bunun yanında Çinli casus elçi Ch'ang Sun-sheng'in faaliyetleri de devletin gücünü azaltmıştı. Üstelik Çinli casus Gök-Türk hanedanı arasındaki iç çekişmeleri ihtiva eden raporları imparatoru Wen'a sunuyordu. İşbara'nın gözüne girmeyi başardığı için onunla sürekli avlara çıkmış; bu sayede Gök-Türk ülkesinin dağlarını vadilerini ve boylarının askerî vaziyetini öğrenmişti. Gök-Türk devleti aleyhine daha kötüsü hanedan arasındaki iç çekişmeleri öğrenip imparatora rapor ederek, entrika faaliyetleri yapmasını tavsiye etmesidir. İşte bunun sonucunda başlayan enrika siyaseti Gök-Türk devletinin ikiye ayrılmasına sebep olmuştur.

Taspar(T'a-po)Kagan'ın ölümüyle başlayana taht mücadelesini ve işbara'nın kagan oluşunu , devletin içindeki çekişmeleri yukarıda görmüştük . Devletin içindeki huzursuzlukların artmış olması Çin'e olan baskıları durdurmamıştı. 582 yılında işbara

506- Bkz. yukarıda s.54-63.

Kagan, Chou hanedanıyla akraba olduğunu, onun Suei'ler tarafından yıkılmasını kabullenemediğini ileri sürerek harekete geçmiş ve kendisine bağlı bütün boyları güneye sefere davet etmişti. Tahta yeni çıkmış olan Suei imparatoru çok korkmuş, hemen Çin seddini tamire başlamış, kuzey sınırlarda yığınaklar yapmıştı. Kumandanlarından Yü Ch'ing-tse'yi Ping, Yin Shou'yu da You⁵⁰⁷ eyaletine mevzilendirmiş; bir kaç on bin askerle hazırlanmıştı. Bu esnada devreye giren Ch'ang Sun-sheng, imparatoruna Gök-Türklerle savaş yerine enrika faaliyeti yapmanın daha doğru olacağını tavsiye etti. Ch'ang Sun-sheng'a göre Gök-Türk devletinde dört ayrı güç vardı. Bu güçler işbara, Tardu(Tien-chüe), A-po ve Ch'u-lo-hou liderliklerinde cephelenmiş olmalarına⁵⁰⁸ rağmen Çin'e karşı ortak hareket ediyorlardı. işbara dışında adı geçen üç liderden, o an için en iyisi Tardu ile irtibata geçmek idi. Çünkü daha uzakta ve askerleri kuvvetli idi. Önce onunla temasa geçildikten sonra A-po, Ch'u-lo-hou ve Moğol kabileleri Hsi'lerle münasebet kurulmalı idi. Çok korkmuş ve zor durumda olan Çin imparatoru Ch'ang Sun-sheng'ın bu raporundan çok memnun oldu. Casus elçisini saraya çağırdı. Onun ağzından bir daha raporunda belirttiklerini dinledi. Planı iyice öğrendikten sonra hemen Yüan Huei'i kurt başlı sancak ile Hami'de bulunan⁵⁰⁹ Tardu'nun yanına gizlice gönderdi. Tardu'nun kurt başlı sancığı

507-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1330; SS 84 Gök.böl.,s.1865; TCTC 175,s.5450.

508-SS 51 Ch'ang sun-sheng bio., aynı yer; TCTC 175 aynı yer.

509-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,s.1331; TCTC 175 aynı yer
SS Yüan'in bio.'de bu bilgi bulunmamaktadır.

alması ile birlikte, işbara ile bağlılığı sona erdi. Zaten uzun süredir doğudaki merkeze karşı soğuk duran Tardu istiklalini ilan etti. Kurt başlı sancak Gök-Türklerde hükümdarlığın alametlerinden biridir. Gök-Türk hükümdarlarının otağlarının önüne kurt başlı sancak dikilirdi⁵¹⁰. Bu şekilde Tardu bağımsız bir devlet olarak tanındığını anlamış oluyordu. Onun gönderdiği mukabil elçiye Çin sarayında çok hürmet edildi. Hatta o sırada sarayda bulunan işbara'nın üstünde bir yere oturtularak Batı Gök-Türk devletine daha çok değer verildiği gösterildi⁵¹¹. Bu şekilde Batı Gök-Türk devletinin prestij olarak daha üstün olduğu vurgulanmak istenmişti. Aslında Çin elçisi Yüan Huei, Tardu'nun nezdine ulaştığında, kendisine hiç itibar edilmemiş, ancak kurt başlı sancak sunulduktan sonra olağanüstü ilgi gösterilerek, çok iyi merasim yapılmıştı⁵¹². Bu bir bakıma Tardu'nun uzun süreden beri böyle bir şey beklediğini ve bunun kendisi için çok önemli olduğunu aklımıza getirmektedir. Sancak veya tuğ eski Türk devletlerinde çok önemli bir hakimiyet belgesi idi⁵¹³.

Bu olay hemen tesirini gösterdi. 582 yılında işbara'nın liderliğinde gelişen büyük Gök-Türk akınında Tardu, Çin içlerine fazla ilerlemek istememiş ve askerlerini toplayarak geri dönmüştü⁵¹⁴. Bu hadise Doğu ve Batı Gök-Türk kuvvetlerinin bölünmesinin kesinleşmesinden önce son birlikte seferleridir. Bundan sonra devletin doğu kanadında iç karışıklıklar artınca ve A-po

510-TFYK 961,21a; TT 197,1068b; Cs Gök.böl.,s.909.

511-TCTC 175,s.5451; s.5451.

512-SS 51 Ch'ang Sun-sheng bio.,aynı yer.

513-Bu konuda tafsilen bkz.Kafesoğlu,s.256; Donuk,s.88

514-TCTC 175,s.5459.

hadiseleri dolayısıyla, Tardu ile işbara arasındaki uçurum
515
büyümüştür .

Bu tarihten sonra Tardu Kagan'ın Suei imparatorluğu ile arasında iyi münasebetlerin geliştiğini söylemek mümkündür. Tarihi tesbit edilemeyen bir elçilik teatisi Batı Gök-Türk -Çin ilişkilerinin samimî olduğunu göstermektedir. 582 yılının hemen sonrasında Tardu'nun gönderdiği elçinin şerefine Çin imparatoru Wu-te sarayında av eğlencesi tertip etmişti. Bu sırada usta generallerinden Ts'uei P'eng'a çatıda bulunan bir güvercine nişan almasını emretti. Usta nişancı bu kumandan attığı okla kuşu vurdu. Mükafat olarak, imparatorundan on bin bakır para aldı Tardu'nun elçisi bu vaziyeti görünce hayran olmuş, dönüşünde kaganına anlatmıştı. Ts'uei P'eng'ın nişancılığını merak eden Tardu, tekrar elçi göndererek, imparatorundan onu ülkesine göndermesini görüşmek istediğini bildirdi. imparator Wen da onun bu teklifinden dolayı övünmüş ve Batı Gök-Türk ülkesine göndermişti. Tardu Kagan, on kişilik bir nişancı ekibi hazırlayarak, Ts'uei P'eng'la vahşi bölgelerde ava çıktılar. Havada uçan kuş topluluğuyla karşılaştıklarında Gök-Türk okçuları attıkları okları isabet ettiremediler. Ancak Ts'uei P'eng attığı her oku isabet ettirdi; vurduğu kuşların hepsi yere düştü. Tardu nişancılığına hayran olmuş ve yüz günden fazla alıkoymuştu. Çin imparatoru ipekli kumaşlardan hediye göndererek, onun serbest
516
bırakılmasını sağladı . Fazla büyük bir siyasi öneme sahip

515-Bkz. yukarıda tez s.54 vd.

516-Bu hadise hakkındaki bilgiler sadece SS 54 Ts'uei P'eng bio.,s.1369-1370'de kayıtlıdır. Liu ve Chavannes'te bu hadiseden bahis yoktur.

olmamasına rağmen söz konusu elçilikten, Batı Gök-Türk Sui ilişkilerinin son derece samimi bir şekilde geliştiğini gösterdiğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan Tardu'nun alıkoyduğu elçiyi ancak ipekli kumaşlar karşılığında geri göndermesi, Çin üzerinde belirli bir yaptırım gücüne sahip olduğunu belirtmekte ve de siyasi pozisyon olarak daha üstün olduğu neticesini çıkartmaktadır.

Tardu'nun Batı Alemiyle Münasebetleri:

Batı Gök-Türk devleti doğudan ayrılarak bağımsızlığını sürdürürken, kendisinin batısında olan iki büyük devletle de mücadeleye devam ediyordu. Daha önce Kerç(Bosforos) kalesinin zaptedilmesini ardından(576), beş yıl sonra yine Bizans'ın elinde bulunan Kersonesos kalesi surları önünde görünmüşlerdi⁵¹⁷. Bu sıralarda bir başka Gök-Türk ordusu Derbend'i kuşattı.⁵¹⁸

Batı Türkistan sahasında meskun Soğd'ların hemen bütün krallıkları Tardu'nun hakimiyetine girmişti. 591 yılında Kao-ch'ang'ın dört kalesi yıkılmış,buranın halkından iki bin kişi Çin'e sığınmıştı . Annelerinden en büyüğünün (üvey anne) Batı Gök-Türk kaganın kızı olan Po-ya, Kao-ch'ang kralı oldu. Bunun üzerine Gök-Türkler, ondan kendi geleneklerine uygun olarak(leviratus), Türk asıllı üvey anne ile evlenmesini istediler. Po-ya önce kabul etmek istemeyip, direndi ise de Gök-Türkler tarafından kuşatılınca karşı koyamadı ve üvey annesi ile

517-Grousset,s.97; Chavannes,s.233-252.

518-El Mesudî,Muruc'uz Zeheb,I,s.132 ve ibn ül-ESir, El-Kamil Fi't-Tarih,Kahire,1348h.,I,s.277'den naklen Kafesoğlu,s.193.

Batı ülkelerine giden yollar hakkında ayrıca bkz.B.Ögel, Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi",Belleten,33, 1945, s.70-87.

519
evlendi . Daha sonra Töles boylarına vassal olarak bağlanan Po-
ya'nın yanında önemli bir Töles devlet adamı sürekli veziri
olarak bulunurdu. Soğd'lu tüccarlar buralardan geçtiklerinde
Töles'lere vergi verirlerdi. Bir ara Kao-ch'ang kralı tamamen
kültürünü değiştirip, çinlileşmek istemiş; ancak, Töleslerden
520
korktuğu için buna teşebbüs edememişti.

Semer kand(K'ang-kuo) kralı da Tardu'nun kızıyla evlenmiş ve
521
onun tabiyetine girmişti. Su-lê ülkesi her yaz Batı Gök-
Türklerine yetiştirdikleri tarım ürünlerinden ve zengin
522
madenlerinden vergi olarak sunardı . i-ta ülkesine Batı Gök-
Türkleri Chie(Ch'i)-ch'iang isimli birini onları idare etmek için
523
gönderdiler .

Soğd'lularla meskun bu bölgeler tamamen Batı Gök-Türk
hakimiyetine girerken, Sasanî'ler üzerine de hücumlar yapılmıştı.
588-589 yıllarında Gök-Türk orduları Baktriya ve Toharistan'ı
işgal etmişler, Herat'a ulaşmışlardı. Bagdis civarı dahi Gök-
524
Türklerin eline geçti . Bu sırada İran'da Sasanî imparatorluğu
tahtında Anuşirvan'ın, istemi Yabgu'nun kızı Fâkim'den doğma
Türkzade lakaplı Hürmüz hüküm sürüyordu. Fizikî görüntü olarak
Türklerle benzediği için Türk oğlu(Türkzade lakabıyla meşhur
525
olmuştu . Hürmüz'ün oğlu Hüsrev Perviz'in hükümdarlığı zamanında

Batı Gök-Türk askerlerinin Sasanî'lerin iç mücadelelerine

519-SS 83 Kao-ch'ang böl.,s.1847.

520- Buraya yakın Töles boyları: Pu-lo-chih,i-shih, Su-po,Wu-
huan, Ho-ku, Ye-shih,Na-ho idi.

521-SS 83 Kao-ch'ang böl.,s.1848.

522-SS 83 K'ang-kuo böl.,s.1848.

523-SS 83 Su-lê böl.,s.1852.

524-SS 83 i-ta böl.,s.1854.

525- Chavannes,s.242 vd.; Grousset, aynı yer; Kafesoğlu, aynı yer.

karıştığı görülmektedir. Özellikle Perviz ile Behram Çupin arasındaki savaşlarda büyük rol oynayan Türk askerleri, Behram

-169-

Çupin'in zafer kazanmasını sağlamışlardı. Nehrâvan nehri kenarındaki çarpışmalarda Perviz'e karşı Behram Çupin'in yanında⁵²⁶ yer almışlardı. Aslında Anuşirvan zamanında, Sasanî orduları, Yemen'i fethederken(570) kumandan Vahrîz'in idaresinde Türk⁵²⁷ askerleri bulunuyordu. Daha sonra Behram Çupin, yine mağlup olmuş ve Tardu Kagan'a sığınmıştır.

Bu sıralarda Toharistan, Kunduz, Belh gibi ülkelerde Batı Gök-Türkleri tarafından fethedilmiş, Tardu'nun oğlu bir tegin bu⁵²⁸ bölgeye idareci olarak gönderilmişti .

Batı aleminde gayet iyi başarılar elde eden Tardu, 599 yılından sonra Doğu Gök-Türk devletinin iç işlerine karışmış ve yukarıda gördüğümüz gibi, Tou-lan Kagan'la işbirliği yapmış, onun ölümü üzerine kendini Pu-chia unvanıyla bütün Gök-Türklerin kaganı ilan etmişti. Fakat, Tou-lan gibi o da çin entrika ve hilelerinden kurtulamadı. Töles boyları isyanı neticesinde ordusu dağılınca, kendisi T'u-yü-hun'lara sığındı. Bundan sonra onun akıbeti hakkında hiç bir malumata tesadüf edilememektedir. bundan dolayı 603 yılını onun sonu olarak kabul etmek uygun olur. Tardu'nun, Doğu Gök-Türk devleti içinde yaptığı mücadeleleri yukarıda anlattığımız için tekrar anlatmaya lüzum görmedik.

526-Şeşen, aynı makale, s.11.

527-Z.V.Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.72; Sa'alibî Gurur Muluk ül-acem(Farsça terc. Hidayet Mahmud, Tahran, 1369 h.)'den naklen, Şeşen, aynı yer.

528-Chavannes, s.245 vd.; Şeşen, s.12; Kafesoğlu, s.103.

Ch'u-lo Devri:

Tardu'nun ortadan kalkmasıyla boş kalan Batı Gök-Türk devleti tahtına onun oğullarından Tu-lu'nun oğlu olduğu anlaşılan Ch'u-lo' 529 nun geçtiğine müşahade ediyoruz .Aslında 587 yılında A-po, Baga Kagan tarafından yakalandıktan sonra, Altay Dağlarının güney batısında bulunan ona bağlı boyların ileri gelenleri, Ying-su Tegin'in oğlu nu Ni-li Kagan unvanıyla kendilerine hükümdar yapmışlardı. Ni-li Hsiang-shih isimli Çinli prensesle evlenmiş ve Ta-man Tegin doğmuştu. Ta-man Tegin'in doğumundan sonra Ni-li Kagan öldü. Bunun üzerine Hsiang-shih prenses, Ni-li'nin kardeşi P'o-shih Tegin ile evlendi. 600 yılında adı geçen tegin ve Çinli eşi Swei imparatorluğu merkezi Ch'ang-an'a gelerek, Hung-lu-ssu Tapınağında ikamet etmeye başladılar. Bu esnada Tardu, Swei hanedanına karşı vaziyet aldığı için geri dönememişlerdi.

A-po, işbara tarafından daha ilk yenilgiye uğratıldığında Tardu'nun yanına sığınmış, ondan destek görmüştü. Onun yakalanıp, ortadan kalkmasından sonra dahi teginleri Tardu'ya bağlı olarak varlıklarını sürdürdüler. 593 yılı dolaylarında Swei hanedanına karşı muhalif bir teşkilat kuran Tou-lan Kagan'ın hatunu Ch'ien-chin prenses, Ni-li Kagan'la da iş birliği yapmıştı. Ni-li Kagan 530 ve icraatı hakkında kaynaklarda bundan başka malumat yoktur.

603 yılında Tardu'nun T'u-yü-hun'lara sığınmasıyla ortaya çıkan otorite boşluğunu Ni-li'nin oğlu Ta-man Tegin, Ch'u-lo Kagan

529-Ayrıca bkz.Chavannes,251; Grousset,s.97.

530-SS 84 Batı Gök.böl.,s.1876; PS 99 Batı Gök.böl.s.3302; TT 199,1077a; TFYK 958,23b;TCTC 180, s.5622. Ayrıca bkz. Liu i-t'ang "Swei Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu",Pien-cheng,14,1983,s.153.

unvanıyla doldurmaya çalıştı. Ch'u-lo Kagan, belirli bir mevkide devamlı oturmayarak, Batı Gök-Türk devletini idare ediyordu. İki küçük kaganlık ihdas etti. Biri Taşkent'(Shih-kuo)in kuzeyinde bulunuyordu ve bütün Soğd şehirlerini idare etmek üzere tesis edilmişti. ikincisi ise Kuei-ts'u(Kuca)'nın kuzeyinde kurulmuş ve Ying-p'o adını almıştı. Çok geniş bir sahayı elinde bulunduruyor olmasına rağmen Ch'u-lo devletini iyi idare edemiyordu. Bu yüzden boyların çoğu onun idaresine karşı ayaklandılar. Sonuçta Töles 531 boyları tarafından ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Aslında önce Töles boylarını mağlup eden Ch'u-lo Kagan, sonra onların mallarına ağır vergiler koymuştu. Daha sonra Sir Tarduş boyunun kendisine isyan edeceğinden şüphelendi ve kabile reislerinden bir kaç yüzünü toplayıp, hepsini öldürdü. Bütün bunlara dayanamayan Sir Tarduş'lar isyan ettiler. Sir Tarduş'ların reisi Ye-shih, Ch'u-lo'yu bozguna uğrattıktan sonra kendini "Küçük Kagan" ilan etti. Diğer taraftan Ch'i-pi boyunun lideri Baga(mo-ho)Kagan oldu. Cesaretle emsalsiz olduğu için çok fazla halkın kalbini kazanmıştı. Arkasından, Hami, Koço(Kao-532 ch'ang) ve Karaşar gibi şehir devletleri ona bağlandı .

Ch'u-lo ağır mağlubiyete uğradığı sırada Suei imparatoru Yang'ın batı ülkeleri konusunda en büyük danışmanı P'ei Chü Tun-huang'da bulunuyordu. Ch'u-lo'nun ülkesinin karıştığını duydu. Ayrıca onun annesinin Çin asıllı olduğunu da öğrenmişti. P'ei Chü'nün tavsiyesi üzerine Çin imparatoru Ts'uei Chün-su'yu elçi

531-TT 199 aynı yer; TFYK 958 aynı yer; PS 99 Batı Gök.böl. aynı yer; SS 84 Batı Gök.böl., aynı yer.

532-TCTC 180, s.5622; SS 84 Töles böl., s.1880; PS Töles böl., s.3303

olarak, Ch'u-lo'nun yanına gönderdi. Elçi onun merkezine vardığında Ch'u-lo, imparatorun mektubunu almak için ayağa kalkmak istemedi. Bunun üzerine elçi Ts'uei Chün-su" Gök-Türklerin aslında bir ülke olduğunu, sonradan kendi aralarından anlaşmazlığa düşüp, ikiye ayrıldıklarını, on seneden beri savaştıkları halde birbirlerini yıkamadıklarını, bunun yanında Doğu Gök-Türk ülkesi hükümdarı Ch'i-min'in yavaş yavaş Batı Gök-Türk ülkesini hakimiyetine almaya başladığını, Ch'i-min'in Çin desteği sayesinde Doğu Gök-Türk tahtında oturduğunu, Ch'u-lo'nun annesinin aslen Çinli olup şu anda Çin'de bulunduğunu, Ch'u-lo'nun itaat etmemesi halinde öldürüleceğini" söyledi. Bu haber üzerine aniden sarsılan Ch'u-lo büyük bir zümdütüye kapıldı ve eğilerek Çin imparatorunun mektubunu aldı. Elçi "Doğu Gök-Türk ülkesinin kuvvetlenmesinin asıl sebebinin, Ch'i-min'in Çin'e itaatinden memnun kalan Çin imparatoru Yang'ın desteği olduğunu, şimdi Ch'u-lo'nun, Suei'in düşmanı T'u-yü-hun'lara hücum etmesi halinde Çin ile dost olacağını" belirtti. Ch'i-min oğlu Bagatur Şad'ın annesinin aslen T'u-yü-hun'lu olması sebebiyle, onlara karşı savaşmak istemiyordu. Neticede Ch'u-lo, Çin elçisinin teklifini kabul ettiği gibi, onunla beraber kan terleyen atlardan Çin imparatoruna hediye gönderdi.

611 yılında T'u-yü-hun'lar üzerine sefere hazırlanan Çin imparatoru, Wei Chie'yi Ch'u-lo'ya elçi olarak gönderip, Ta-tou-pa vadisinde kendi ordusuyla birleşmesini istedi. Ch'u-lo'nun kendisi bunu kabul etmek arzusunda idi ise de devlet adamları razı olmadı. Bunun üzerine Ch'u-lo gelemeyeceğini açıkladı.

imparator çok kızdı ve yeni müttefik arama yoluna gitti. Tardu'nun torunu(Tou-liou,Tu-lu'nun oğlu)olan Shê-kuei, şadlık rütbesiyle batı tarafını idare ediyordu. Ch'u-lo'nun kuvvetten düşmesi üzerine kaganlığını ilan etmiş, batı taraflarında geniş bir bölgenin hakimiyetini elinde bulunduruyordu. Çin'e elçi göndererek, Suei imparatorluğu ile evlilik ittifakı kurmak istemişti.

İlk önce Shê-kuei'in teklifini dikkate almayan Çinliler, Ch'u-lo anlaşmayı bozunca, P'ei Chü'nün tavsiyesiyle Shê-kuei'in elçileri ile görüşme yapıldı. P'ei Chü'nün imparatora açıkladığı raporun esasını Batı Gök-Türk ülkesini ikiye bölmek teşkil ediyordu. Ch'u-lo ve Shê-kuei ayrı ayrı kagan olarak selamlanacaklar, ikiye ayrılınca güçleri bölünecek ve azalacak sonra Çin'e bağlanacaklardı. Shê-kuei'in elçisine Ch'u-lo'nun davranışından bahsedildikten sonra Shê-kuei'in askerlerini harekete geçirip, Ch'u-lo'yu yendiği takdirde evliliğin gerçekleşebileceği belirtildi.

Suei imparatoru kendi eliyle bir demet beyaz bambu oku Shê-kuei'e sunulmak üzere elçisine verdi; bu işin acele hallolması gerektiğini, elçinin vazifesinin ince ok gibi nazik olduğunu" söyledi.

Shê-kuei'in yanına dönmek üzere Çin başkentinden ayrılan elçinin yolu Ch'u-lo'nun ülkesinden geçiyordu. Yakalanıp Ch'u-lo'nun karşısına çıkarıldıklarında bambuları sevdiğinden dolayı elçileri alıkoyacaktı. Ancak, elçi hileli konuşarak, onu kandırıp orandan kurtuldular ve kendi ülkelerine vardılar. Çin

imparatorundan mesajı alır almaz Ch'u-lo'la sürpriz bir saldırı yapan Shê-kuei, onu ağır bir yenilgiye uğrattı. Ansızın ummadığı bir hücumla uğrayan Ch'u-lo karısı ve çocuklarını bırakıp, bir kaç bin süvariyle doğuya kaçacaktı. Fakat, önü kesildiği için Koço(Kao-ch'ang)'da bulunan Shih-lo-man dağında saklandı. Koço kralı Ch'ü-po-ya, derhal durumu Çin imparatoruna rapor etti. Bütün bunlara rağmen imparator yine de Ch'u-lo'yu canlı ele geçirmek istiyordu. Kuvveti dağıldığı için artık Çin'e hizmet edebilirdi. P'ei Chü'yü, Ch'u-lo'nun annesi Hsiang-shih ile onun yanına gönderdi. Gönderilenler Yü-men-kuan-chin'deki Ch'ang Ch'eng'a vardıklarında, P'ei Chü bir kaç adamla Ch'u-lo'nun bulunduğu yere yolladı. Annesi, onun bulunduğu yere ulaştığında 533 Ch'u-lo'yu Çin'e gitmeye ikna etti.

Neticede 612 yılının başında Çin sarayına gelen Ch'u-lo'ya, imparator Yang, çok nazik davrandı. Merasim yapıldı ve şerefine eğlence tertip edildi. Ch'u-lo yerlere kapanmak suretiyle imparatoruna teşekkür etti. Yeryüzünde ender bulunan yiyeceklerden ve güzel sesli şarkıcılardan hazırlanmıştı. Renkli işlenmiş ipeklerden ve bambulardan yerlere yayıldı. Ch'u-lo'nun gözü kulağı kamaşıp mest olmuştu.

Bundan iki ay sonra Ch'u-lo ile Çin'e gitmiş olan halk imparator tarafından üçe bölündü. On binden fazla savaşamayacak durumda olanlar ayrılarak, Huei-ning'de Ch'u-lo'nun kardeşi Kül Tardu Şad'ın idaresinde ikamete memur edildi. Ta-nai Tegin'in idaresine bir başka gurup verilip Lu-p'ing'de oturtuldu. Ch'u-lo-

533-TCTC 181,s.5636; TT 199,1077b; TFYK 990,18a,b; SS 84 Batı Gök.böl.,s.1877-1878; PS 99 Batı Gök.böl.,s.3303.

nun kendisine beş yüz süvariyle imparatorun teftiş konvoyunu
534
takip etmesi emredildi .

613 yılında Kore'lilere karşı başarısından dolayı Ho-sa-na
Kagan unvanı verilen Ch'u-lo, Lung -you ve Huei-ning'deki
isyanları bastırmaya çalışırken kardeşi Kül Tardu Şad, T'u-yü-
hun'lara saldırdı. Bol miktarda mal ele geçirdi ve bunları imparatora
535
sundu .

Ho-sa-na Ch'u-lo Kagan'ın, Çin'de kazandığı askerî
başarılarından dolayı prestiji artarken Suei hanedanı çıkan
isyanlar sonucunda zor durumda kaldı. Kısa süre içerisinde
yıkıldı. Çıkan karışıklıklardan bir çok Çinli prens ve devlet
adamı faydalanarak, kendi imparatorluklarını ilan etti. Ch'u-
lo'nun kardeşi Kül Tardu Şad, hayvanlarını otlattığı Huei-ning'de
"Kül Kagan" unvanıyla istiklâlini ilân etti. Chiang-tou bölgesi
karışıklığa düştüğünde asilerden Yü-wen Hua-chi ile birlik olmaya
536 537
çalıştı .Ancak, onun mağlubiyeti üzerine başkent Ch'ang-an'a
gelip, yeni kurulan T'ang hanedanının imparatoruna itaat etti.
Bu hareketinden dolayı kendisine Kuei-i Wang(Dönen gönüllü Prens)
unvanı tevcih edildi. Bu arada imparatora sunduğu inciler"için
prensın sadakatının önemli olduğu, incilerin önemli olmadığı
gerekçesiyle kabul edilmedi.

Doğu Gök-Türk devleti kaganı Shih-pi, Ch'u-lo'nun varlığını
devam ettirmesini istemiyordu. Tahta çıkması için yardıma
bulunduğu, sonra her türlü baskı altına aldığı T'ang imparatoru

534-TT 199, 1077a'da Ying-suo olarak kaydedilmiştir.

535-SS 84 Töles böl.,s.1880; TCTC 180,s.5623.

536-TCTC 181,s.5658.

537-TCTC 182,s.5695; HTS215B Batı Gök.böl.,s.6056

Kao-tsu'ya elçi göndererek, Ch'u-lo'nun öldürülmesini istediğini bildirdi. Çin imparatoru önce kabul etmek istemedi ise de bütün vezirlerin "şimdi eğer kabul edilmezse bir kişi hayatta kalır, bir devlet kaybedilir, sonra Çin için büyük problem olurlar" diyerek onu ikna ettiler. İmparator onun ölümünü bir süre daha erteledi ise de çaresiz kaldı. Neticede Ho-sa-na Ch'u-lo, sarayın iç kısımlarına götürülerek burada şerefine içki eğelencesi tertip edildi. Bu sırada Shih-pi Kagan'ın elçisine teslim edildi. Elçi de onu öldürdü.

Huei-ning'de ikamet eden ve kendini Kül Kagan ilan etmiş olan Kül Tardu Şad'a T'ang hanedanı, T'u-wu-kou-pa unvanını sundu ve aşırı hürmet gösterdi(618). Buna rağmen varlığını fazla devam ettiremeyen Kül Kagan, Çinli asi kumandanlar tarafından ortadan kaldırıldı.

Ch'u-lo ile beraber Çin'e gelen diğer Batı Gök-Türk devlet adamı Ta-nai Tegin, Suei hanedanı hesabına Kore savaşlarında büyük başarılar kazanmış ve yüksek Çin unvanlarıyla ödüllendirilmişti. Sonra kendisine bağlı boyu ile Lu-kung mevkiinde bölünerek ikamet ettirildi. T'ang hanedanının kurucusu ihtilale başladığında askerleriyle ona katıldı. Suei generali Sang Ming-ho, Yin-ma-ch'üan mntıkasında, T'ang hanedanının asi ordusuna büyük bir hücum yaptı. T'ang ordusunun büyük bir kısmı kaçarak dağıldı. Sadece Gök-Türk Ta-nai Tegin bir kaç yüz süvariyle Suei generalinin karşısına çıktı. Hazırlıksız yakalanan Suei ordusu ağır bir mağlubiyete uğratıldı. Ta-nai Tegin'in bu

başarısı sayesinde dağılmış vaziyetteki T'ang isyan ordusu yeniden kendini toparlayabildi. Bu vesileyle Çin tarihinin her yönden en parlak devleti sayılan T'ang imparatorluğu daha kurulurken yıkılmaktan kurtuldu. imparatorluk tesis edildikten sonra savaşlardaki başarısından dolayı beş bin top ipek sunuldu. Ayrıca kendisine Shih-shih soyadı tevcih edildi. Bundan sonra yine 618 yılında T'ai-tsung ile üç asî liderinin ordularını arka arkaya yendiler. Bunların hepsinde olağanüstü başarıları vardı. Kendisine saray kızlarından üç tane ve işlenmiş güzel ipeklerden on bin top sunulmak suretiyle ödüllendirildi. 629 yılında sağ muhafızları generali, sonra Feng eyaleti askerî valilik müfettişi oldu. Tou-kuo dükülüğü tevcih edildiğinde üç ailelik bir timara da sahip olmuştu. 638 yılında ölümünden sonra dahi unvanlar verilmeye devam etmiş,"Fu-kuo(devlete yardım eden)generalliği sunulmuştu.⁵³⁸

Batı Gök-Türk Devletinin Yeniden Kuvvetlenmesi:

Ch'u-lo Kagan'ın 611 yılında Çin'e gidip, Sui imparatoru Yang'a bağlanmasıyla,Batı Gök-Türklerinde hakimiyet yine Tardu'nun torunlarından She-kuei'e geçti. Tardu'nun torunu Na-tou-lu'nun oğlu⁵³⁹ olan She-kuei , kısa zamanda dağınık boyları bir araya⁵⁴⁰ toplamıştı. Zaten başsız kalan milletin kendisi onu seçti . Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'da kurdu. Eskiden olduğu gibi doğuda Altay dağları, Doğu Gök-Türkleri ile sınır olmuştu. Tun-huang'ın batısındaki Yeşim Kapısı geçidi denilen

538-CTS 194A Batı Gök.böl.,s.5180; TT 199,1077b.

539-HTS 215B Batı Gök.böl.,s.6056.

540-Sadece TT 199,1077b.

mevkinin dışındaki, yani bütün Doğu Türkistan onun idaresine girdi. Batıda ise Hazar denizi ulaştığı son nokta olmuştu.

Doğu Gök-Türk devletine tamamen düşmanca bir tavır aldığı görülen She-kuei çok geçmeden öldü. Maalesef o ve dönemi hakkında fazla bilgi bulunmamaktadır. Ölümünden sonra yerine geçen küçük kardeşi T'ung Yabgu kagan oldu. Cesur, zeki taktikçi bir şahsiyete sahipti. Özellikle savaşta mükemmel olan T'ung Yabgu Kagan'ın ilk işi kuzey bölgelerde yaşayan bütün Töles boylarını kendine bağlamak oldu. Po-ssu(İran)'a karşı büyük bir rakip olarak ortaya çıkmıştı. Güneyde Kaşmir'e kadar her tarafı kendi idaresine aldı. Başkentini Kuca'nın kuzeyindeki San-mi-shan'dan Taşkent'in kuzeyindeki Bin-pınar(Ch'ien-ch'üan)'e nakletti. Bundan sonra Batı Türkistan'da meskun bütün küçük Soğd devletçiklerinin hepsini teker teker itaati altına aldı. Bir ilteber ile onları yönetirken, Tudun ile vergilerini topluyordu. Dolayısıyla Çin'e giden vergilerin zenginliği artık kalmamıştı. 620 yılında Çin'e balık yumurtası sunmak için hediye gönderdi.

622 yılında Doğu Gök-Türkleri il Kagan idaresinde T'ang imparatorluğunu büyük bir baskı altına almıştı. Kışın kuvvetli bir ordu ile T'ung Yabgu il Kagan'a hücum edecekti. Çok korkan il Kagan, elçi gönderip, onunla barış yaptı. Daha sonra Çin'e 541 elçi gönderen T'ung Yabgu evlilik yoluyla ittifak yapmak istedi.

imparator Kao-tsu, önce Batı Gök-Türklerinin kendilerinden çok

541-CTS 194B Batı Gök.böl.,s.5181; HTS 215B Batı Gök.böl.,s.6057; Ayrıca bkz. Liou i-t'ang,"Hsin T'ang Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng,14,1983,s.177.

uzak olduğunu, acil bir durumda hiç bir faydası olamayacağını düşünerek, bu ittifakı reddedecekti. Vezirlerden Feng Te-i, il Kagan'ı yenmek için mutlaka uzak ile işbirliği gerektiği, sonra Çin kuvvetlendiği zaman, onları kolayca tesiri altına alabileceğini" söyleyerek, imparatorunu ikna etmeyi başardı. Bunun üzerine Tao Li elçi olarak, T'ung Yabgu Kagan'ın yanına gönderildi. İl Kagan bu sıralarda sürekli Çin'e saldırdığı için Batı Gök-Türkleri yolu tıkalıydı. Bu sebepten evlilik gerçekleşemedi. Arkasından 627 yılında erkin Chen-shu-t'ung, Çin elçisi Tao Li ile birlikte T'ung Yabgu'nun elçisi olarak T'ang sarayına geldi. On bin altın kemer, altından tel eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sundu. Ülkesi o kadar kuvvetli olmasına rağmen Karluk boylarının çoğu isyan etti. Çin'e devamlı taaruzlar yapan il Kagan, T'ung Yabgu'nun Çin ile yakınlaşmasını istemiyordu. Ona elçi göndererek, T'ang hanedanının kızıyla evlendiği takdirde gelinin kendi topraklarından geçeceğini, o zaman yakalayacağını" söyleyerek tehdit etti. T'ung Yabgu, bundan dolayı endişelendi ve evlilik işi kesin olarak bitti.

Ülkesinde huzursuzluklar gittikçe artan T'ung Yabgu 630 yılında, amcası Bagatur tarafından öldürülmek suretiyle ortadan kaldırıldı. Kendisini Bagatur Hou-ch'ü-li-pi Kagan ilan etti. T'ung yabgunun ölümüne çok üzülen Çin imparatoru T'ai-tsung, onun cenaze törenine yakılma üzere mücevherli ipek elbiseler yolladı.

542-bkz yukarıda not 538 ve de 541; ayrıca Chavannes,s.340; Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü,s.104,105; H.Salman," VII ve XI Asırlar Arasında Önemli Türk Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi,15, 1981,s.170.

Bundan sonra tamamen karışıklıklar içine sürüklenen Batı Gök-Türk ülkesi kendini toparlayamadı. Hanedandan oldukları anlaşılan beyler kendi bölgelerinde T'ang hanedanına bağlı olarak, varlıklarını sürdürdüler.

T'ung Yabgu, batı alemiyle de münasebetlerini. üstün bir durumda devam ettirmişti. 619 yılında Batı Gök-Türk orduları, onun kumandasında Sasanî'leri mağlup ederek, Rey ve İsfahan şehirlerini ele geçirdi. Bu arada Şad unvanını taşıyan oğlunu Bab-as-sule karşı gönderdi. 623 yılında Bizans imparatoru Heraklius ile Hazar'lar ve Batı Gök-Türkleri, Sasanî ordularını bir ağır hezimete daha uğrattılar. Gök-Türklerin Sasanî hükümdarı Hüsrev Pervizi yenmesi İslam dünyasına büyük tesir yapmıştır. Neticede zayıflayan Sasanî imparatorluğu İslam kuvvetlerince kolayca yıkılmıştır.

Ünlü Budist rahibi Hsüan-tsang 629 sonu, 630 başlarında T'ung Yabgu'yu ziyaret etmiştir. Tokmak'taki otağında rahibi çok iyi karşılayan T'ung Yabgu, 626 yılında da Hintli rahip Prebhakaramitra'yı da kabul etmişti. Onun, Hsüan-tsang'ı kabulü dolayısıyla, bu rahibin bize Gök-Türk hayatı hakkında çok zengin tavsirlerin kalmasına sebep olmuştur. T'ung Yabgu, Kuzey Afganistan'daki Kunduz bölgesini oğlu Tardu Şad vasıtasıyla idare ediyordu.

543-M. Grignaschi, s. 238.

544-Grignaschi, s. 241; Togan, s. 73; Şeşen, s. 13.

545-Togan, aynı yer; Kafesoğlu, aynı yer.

546-Chavannes, s. 24-25, 52-53; Grousset, s. 105; Ligeti, s. 87-90; N. Togan, "Hüen-çang'a göre Peygamberin çağında Orta Asya", İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964, s. 21-64. St. Julien Memoires Sur Les Contrées Occidentales par Hiouen-Tsang, Paris, 1863; S. Beal, The Life of Hioen-Tsiang, London, 1911.

II

METİNLER

1-T'UNG-TİEN

BÖLÜM 197

GÖK-TÜRKLER

1067/1C

Gök-Türkler önce P'ing-liang¹(şimdi P'ing-liang Chün) muhtelif Hu'larındandır. Aslında Hun'ların başka bir soyudur. Soyadları A-shih-na² dır. Sonraki Wei (zamanında) T'ai-wu, Ch'ie-ch'ü³ ailesini yıktı.(Ch'ie-ch'ü-mu-chien'in merkezi Ku-ts'ang⁴da idi. Pei-liang⁵ın, Wei tarafından yıkıldığı söylenirdi.).

A-shih-na beş yüz aile ile Juan-juan'lara sığındı. Altay Dağında⁶ (Chin-shan) ikamet ettiler. Bu dağın şekli miğfere benzediği için onların geleneğinde miğferin karşılığı T'u-chüe olduğundan, onların unvanı bu oldu.

Başka bir deyişe göre onların ülkesi Hsi-hai⁷ın yukarısında komşu ülke tarafından yıkıldı. Erkek kadın küçük-büyük hepsi

1- Vilayet; T'ang hanedanı zamanında vilayet haline getirilmiştir.

2- Tabgaç hükümdarı T'ai-wu'nun saltanat yılları m.s. 424-452 yılları arasındadır.

3-Ku-ts'ang şimdiki Kansu'da Wu-wei ilçesi sınırlarındadır. Han hanedanı zamanında tesis edilmiş olan bu şehir, sonraki Wei döneminde Lin-chung adını almıştır. Chou hanedanı devrinde ise eski adına tekrar kavuşmuştur.

4-Pei-liang(Kuzey Liang), Hun asıllı olan bu devlet 439 yılında Tabgaç'lar tarafından yıkılmıştır; tafsilen bkz. Eberhard, Çin Tarihi, s.166.

5-WHTK 343,2687a'da Chin devleti olarak zikredilmektedir. Ancak diğer kaynaklar göz önüne alındığında Wei devleti olduğu kesindir.

6-Tou-mou

7-Burada Batı Denizi(Hsi-hai)tabiriyle Etsin-Göl bataklıkları kasdedilmektedir

öldürüldü. Henüz on yaşında olan bir oğlan kaldı. Küçük olması sebebiyle öldürmeye kıyamadılar ve kollarını ayaklarını kökünden kesip büyük bataklığın içine attılar. Bir dişi kurt vardı, her uçuşunda etle dönüp bu oğulu besledi. ve ölmesini engelledi. bundan sonra kurtla çocuk ilişki kurdu. Kurt hamile kaldı. Batı denizi'nin doğusuna kadar taşıyıp, dağın yukarısında durdu. Bu dağ Kao-ch'ang(Turfan-Koço)'ın kuzey batısında idi.Burada bir mağara(tünel)vardı.Kurt bunun içine girdiğinde düz bol otlu yeşillik bir alanla karşılaştı.Bu toprakların yüz ölçümü iki yüz li'den fazla idi. Sonra kurt burada on erkek çocuk doğurdu.Büyüdüklerinde dışarıdan evlendiler, karıları hamile kaldı.

Bunu müteakiben her birinin soyadı oldu. A-shih-na bunlardan biridir. Oğul-torun çok hızlı çoğaldılar, bir kaç yüz aile olduklarında, bir kaç nesil geçmişti. Mağaranın içinden beraberce çıkıp, Juan-juan'lara vassal oldular.

8

Bir başka rivayete göre önce Suo ülkesinde, Hunların kuzeyinde neşet ettiler. Onun boyunun büyüklerine K'o-p'ang-pu derlerdi. Küçük-büyük 17 erkek kardeş idiler. Birisine t-ssu-ni-shih-tou derlerdi. Kurttan doğma idi.

(A-) P'ang-pu ve diğerlerinin karakterleri aptalca olduğundan 1068/A:

Ülkeleri yıkıldı. Ni-shih-tou'nun çok farklı bir yapısı vardı. Rüzgara ve yağmura hükmedebiliyordu. İki kadınla evlendi. Biri yaz Tanrısının kızı, diğeri kış tanrısının kızı idi. Biri hamile

8-Bkz. yukarıda tez,s.3-4.

9-Aslında A-p'ang-pu olmalıdır. K'o 可 karakteri ile A 阿 karakteri birbirlerine çok benzemektedir.A karakteri değişikliğe uğramıştır.

kaldı. Büyük oğulun adı Na-tou-liou Sad 訥都六設 idi.
halkı tarafından reisliğe getirildi. Unvanı T'u-chüe 突厥 oldu.
Na-tou-liou'dan doğan oğullardan hepsi annesinin kabile adı
soyadı olmuştu. Unvanı A-hsien sad 阿賢設 idi.

Her ne kadar söylenişleri farklı ise de hepsi kurt soyundan idi.

Sonraki Wei'in son zamanlarında onların lideri T'u-men
derece derece kuvvetlendi. Çin sınırlarına ulaşmaya başladı. Çin
ile münasebet kurdu. Batı Wei'in Ta-t'ung saltanat devresinin
12. yılında(546).Sonra Juan-juan'lara evlilik teklifinde bulundu.
Juan-juan'ların reisi A-na-kuei çok kızdı. Gönderilen elçiye
dedi ki:"Sen benim demir işlerimde çalışan kölemsin, nasıl söz
söylemeye cesaret edersin". T'u-men askerlerini harekete geçirip,
Juan-juan'lara saldırdı. Huai-huang ¹⁰ 'ın kuzeyinde büyük
bir bozguna uğrattı. A-na-kuei kendini öldürdü. Bunu takiben T'u-
men kendini ¹¹ ıl kagan(i-li伊利) ilan etti.(Sonraki Wei'in
imparatoru T'ai-wu zamanında Juan-juan reisi She-lun 杜崑 kendi
unvanını kagan yapmıştı.Gök-Türkler, bu sebepten o unvanı
aldılar.) Eskiden Ch'an-yü'nün hanımının adı Yin-shih olduğu gibi
hanımının adı da katun(可賀敦) olmuştu.

Onun kardeş ve oğullarına tegin denirdi. Askerleri idare
edenlere Sad denirdi. (Ta-kuan) büyük unvanına Ch'ü-lü-ch'o 屈
律 啜 denirdi. Sonra A-po, sonra ılteber, sonra Tudun, sonra
erkin gelirdi.

Devletin başlangıcında yüksek ve düşük seviyede toplam on

10-Ta-t'ung saltanat devresini 535-551 yılları arasında Batı Wei
devleti kullanmıştır.

11-Huai-huang, Gobi çölüyle, Luán ırmağı arasında şimdi
Jehol'dadır.

civarında idari unvan vardı. Bâzen vücudlarının görünüşü, bazen yaşlı-geç oluşları, bazen şakaklarındaki saçlarının bükümünün rengi, bazen içki içip et yemeleri, bazen vahşi hayvanların isimleri, onlara ad oluyordu.

Cesur ve yiğit olanlarına Shih-po-lo ^{始波羅} dedikleri gibi ayrıca Yin-ho-fu ¹² ^{英賀弗} da derlerdi. Semiz geyik gibi olanlara üç içki kabı (Ta-lo ^{大羅}) derlerdi. Ta-lo-pien , içki kabıdır. Sekli geyik boynuzu gibidir. Boynuzun şekline göre daha çok veya daha az saygı-itibar gösterilirdi.

Ku ^故 , onların idari ünvanıydı. Sadece oğul ve kardeşlere özeldi. Ayrıca yaşlılara Ke-li-ku ¹³ ^{哥利故} derlerdi. Ke-li ta-kuan vardı ki ona Ma(at)-ho-lan-ku ^{賀蘭故} derlerdi.

Ho-lan-su-ni-ch'üe ünvanı vardır. Bu ch'üe-su-ni, askerleri idare edenlerin ünvanıdır. Kara renkli olanlara K'o-lo-pien-ku ^珂 ^{羅便故} derlerdi. K'o-lo-ch'o ^{珂羅囉} , idari ünvanların en yükseği idi. Altmış yaşından yüksek olanlara Saç Suo-ho-ku ^{索葛故} derlerdi.

Suo-ho T'u-tun ^{索葛吐屯} , vilayet, eyalet gibi bölge idarecilerinin ünvanı idi. içkiye Fu-ni-je-han-ku ^{富你熱汗故} derlerdi. Je-han kurban merasimlerini idare eder, kötü ruhlara karşı gelmemeyi sağlardı.

12-Yin-ho-fu, Mo-ho-tu veya Mo-ho-fu(Bagatur)'un değişik yazılışı olmalıdır.

13-Ta-kuan, Toygun kelimesinin karşılığıdır; bunun devlet meclisi üyesi olması konusunda bkz.Kafesoğlu, "Eski Türklerde Devlet Meclisi "Toy", I.Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul,1980 basılış tarihi,s.208; Donuk, aynı eser,s.52.

Ete An-tan-ku 安禪故 derlerdi. Aile işlerine bakan devlet idarecisi gibi An-tan-chü-ni 安禪具泥 vardı. Lin 隣, kurt ismidir. Bazı zamanlarda vassal komşu kaganlık tesis edildiğinde onu ele geçirir ve öldürüp kendini kagan ilan ederdi. Onun altında Ye-hu(Yabgu)vardır. Bazen belirli bir yerde ikamet eden ailelerin büyük soyadlıları, karşılıklı olarak kendi içlerinden kagan seçerlerdi. Gök-Türkler, onu t-yen-wu¹⁴ 遺言屋 diye çağırırlar.

Mukan Kagan (T'u-men'in oğludur. ismi Ssu-chin 俟斤 ve Yen-i 燕尹 'dir) 'ın görüntüsü çok farklıydı. Yüzünün genişliği bir ayak(尺) 'tan fazladır. Rengi çok kıızıdır. Gözleri donuk cam gibidir. Vahşi tabiatlıdır. Çok akıllıdır. Çok şey bilir. Batıda Juan-juan'ları, Ye-ta 耶達'ları bozguna uğrattı. Doğuda Ch'i-tan'ların üzerine yürüdü. Kuzeye gidip¹⁵ Ch'i-ku'ları da kendine bağladı. Çin sınırlarının dışındaki bütün¹⁶ ülkeler korkudan ona itaat etti. Onun toprakları, doğuda Liao-hai 遼海 'ın batısından başlayarak batıya Hsi-hai 西海 'a kadar onbin li (萬里) 'den fazla, güneyde cölün kuzeyinden Pei-hai(Baykal Gölü)'a kadar da beş-altı bin li (五六千)

1068/B:

uzanıyordu. Onun geleneği, tıpkı eski Hsiung-nu'lar gibiydi. Onun reisleri tahta çıktığı zaman yakın hizmetçileri, önemli vezirleri

14-Gök-Türk tarihi boyunca devletin kuvvetli olduğu zamanda sıkça karşılaştığımız Küçük Kagan(Hsiao K'o-han)'ın karşılığı olmalıdır

15-Kırgız'lar, Hun'lar zamanında onların batısında Ting-ling'lerle karışık yaşarlardı. Gök-Türk döneminde ise Baykal Gölü'nün kuzeyinde bulunuyorlardı.

16-Sarı denizin kuzeyi yani Liao Körfezi'dir.

onu keçe kilim üzerine koyarak güneşi takiben dokuz kere çevirirler ,her bir çevirişte vezirlerin hepsi onu selamlardı. Bu iş sona erdiğinde onu bir ata bindirip boğazını bir ipek şerit ile sıkırlar, atının üzerinde dolastırarak iyice kızardığında şeridi gevşetip hemen sorarlardı: "Sen kaç sene kaganlık yapabilirsin ? " Onun yüzünün şekli değişir, kaç sene olduğunu söyleyemezdi. Vezirler ve diğerleri onun söylediği eksikliği tamamlarlardı.

Ondan sonra idari makam olarak Yabgu vardır. Onu Sad ,Tegin takip eder, arkasından ilteber, onun arkasından da T'u-t'un-fa gelirdi. Büyük-küçük toplam yirmisekizden fazla ünvan vardır. Hepsi hanedandandır.

Asker aleti olarak boynuz yay, ses çıkaran ok, zırh, mızrak, kılıç vardı. Bunları süslü kemerlerine takarlar, yanlarında kılıfları vardır.

Sancaklarının başına altından kurt başı takarlar. Muhafızlarına savaşçılara Fu-li(Börü) derler Çin dilinde anlamı kurt demektir. Yani kurttan doğmuşlardır ve eskiyi unutmuyorlardı. Onların vergileri asker ve at idi. Ekstra olarak çeşitli hayvanlar vardır(Atıyla beraber askerlek yapmak mecburi idi ve vergi olarak sürü hayvanları vardı). Arabalarının kenarlarına ağaç çentik(oyma) ile hesap yaparlardı. Ayrıca altın uçlu ok balmumuna sürülür, mühür olarak kullanılırdı.Beklerler ay tamamlandığında arabanın kenarına bunu belirten işareti yaparlardı.

Onların hukukunda isyan eden adam öldüren herkes öldürülür. insanları bastan çıkaran, parçalara ayrılır ve belinden ikiye bölünür. Adam yaralayanlar kadınla veya kadınsız karışılığını öder. Yani evli kadınlara zarar verenler bunu varlıklarıyla öderken, at çalanlar on misli ceza ödemek zorunda kalırlardı.

Ölen olduğu zaman cesedi çadırın içine koyarlar, oğulları, torunları bütün akrabaları kadın-erkek hepsi koyun ve at keserler, çadırın önünde bıçakla yüzlerini keserek ağlarlar. (çizilen yerlerden) kan ve gözyaşı birlikte akar, bunu yedi kere yaparlardı.

İlkbahar ve yazın ölenler çayırların, ağaçların sararmasına ve düşmesine kadar beklenir. Sonbahar ve kışın ölenler ise çiçeklerin yaprakların bollaştığı zamana kadar beklenir. Sonra mezar kazmaya başlanır ve gömülür. Dikilen bütün taşların sayısı sağlığında öldürdüğü insanların sayısına bağlıdır. O gün erkek kadın herkes çok güzel elbise giyerler, gömülme işlemi sırasında toplanırlardı.

Her hangi bir kızı seven erkek kızın ailesine adama göndererek, kızın anne ve babasının karşı gelmemelerini sağlamaya çalışırdı.

Her ne kadar belirli bir yerde durmayıp, hareketli iseler de her(idari) olarak bölünmüştür. Kagan, Tou-chin-shan'da ikamet eder. Her yaz ileri gelen devlet adamlarını toplayıp, ilk çıktıkları mağarada kurban merasimi yaparlardı. Aynı zamanda beşinci ayda ortasındaki on günlük devrede(10-20 arası) bütün

17-Tou-chin dağı, Ötüken'in Çince karşılığıdır.

diğer insanları toplanır, sel halinde Gök-Tanrı(ruhu)ya kurban sunup ibadet ederlerdi.

Yine Tou-chin(Ötüken)'den batıya beş yüz li gidildiğinde yüksek bir dağ vardır. Dönerek çıkılmaktadır. Dağın zirvesinde ot ve ağaç olmayan Pe-teng-i-li ^{教登疑梨} denen yer vardı ki; Çin dilinde yer(ruhu) anlamına gelmektedir. Onların kitap yazısı tıpkı Hu'larınki gibidir. Yıl takvimi bilmezler. Sadece çayırların yeşillenmesi hatıra olur.

Erkek çocuklar sazlık ve ağaçlık yerlerde eğlenirler. Kızlar deri top çiğnerler. At sütünden mamül kızıyı içip, sarhoş olurlar, şarkı söylerlerdi.

Ssu-chin(Mukan)çok kuvvetlendiğinde Batı Wei'e elçi gönderip, Juan-juan reisini cezalandırmasını istedi. Sonra Chou imparatoru Wu onun kızını imparatoriçe olarak aldı. T'a-po zamanında(T'a-po, Mukan'ın kardeşidir). She-t'u(i-shih-chi ^{乙息記} Kagan'ın oğludur, i-shih-chi oğlu She-t'u'nun yerine Mukan'ı tahta geçirmişti), Er-fu ^{爾伏} Kagan olarak, doğu tarafını idare etti. Yine kardeşi Tan-ju ^{但據} Kagan'ın oğlu Pu-li(Börü) ^{步離} Kagan olarak batı tarafında oturdu.(Er-fu ve Pu-li'nin her ikisi de küçük kagan idi ve içlerinden tabi idiler) Yay çeken bir kaç yüz bin süvari vardı.Çin endişeye kapıldı. Chou ve Ch'i evlilik işini halletmek 1068/C:

için mücadele ettiler. Hazine boşaldı.Yüz bin top ipekli kumaş Gök-Türklere sunuldu. Gök-Türkler başkentte kalarak,çok iyi hürmet gördüler. Çok iyi elbiseler giydikleri gibi etle beslendiler.

18-Chou imparatoru Wu, 561-578 yılları arasında hüküm sürmüştür.

19-Aslında Ju-tan, burada karışıklık olmuştur.

Sayıları genelde bin kadardı. T'a-po daha da ileri giderek" benim güneydeki iki vefakar iki oğlum, neden harislik yapıyor?"diyordu.

Sonra She-t'u tahta geçerek büyük kagan oldu. Unvanı 11 küllüg Sad işbara Kagan idi. Bir diğer unvanı Sha-po-lüe idi. Ötüken'de otururdu. T'a-po'nun oğlu An-lo^{杜洛} ona itaat ederek kendini ikinci kagan ilan etti.

Mukan'ın oğlu Ta-lo-pien, Sha-po-lüe'ye dedi ki:"Ben ve sen ikimizde kagan oğluyuz. Sen iktidarının zirvesinde iken benim yerim yok, nasıl böyle olur?". Sha-po-lüe, A-po olarak boylarının bulunduğu yere döndü. Sha-po-lüe cesur olduğu için bütün kuzey yabancı halklarını kazanmış, hepsi dönüp ona bağlanmıştı.

Chou imparatoru Wu, Mukan'ın kızıyla evlendikten sonra Gök-Türkler,Ch'ang-an'da kalarak etle beslenip, iyi giyindiler.Sayıları on bin miktarında idi.Suei başlangıcında geri gönderildiklerinde Gök-Türkler çok kızdı. Ssu-chin(Mukan)'in hatunu Chou'ların Yüe prensinin kızı Ch'ien-chin prenses, Chou hanedanının yıkıldığını duydu.²⁰ Bu sebepten bütün boyları toplayıp üç yüz bin yay çeken ile Wu-wei,²¹²²²³²⁴ T'ien-shuei, An-ting, Chin-ch'eng ve Shang-chün'ü istila etti.

Hayvan sürülerinin hepsini yağma etti.

25

Suei imparatoru Wen'nin emriyle Ho-chien prensi Hung, Kao-kung

20-Şimdi Kansu'da Chen-fan ilçesi sınırlarında bulunmaktadır.

21-Çin'de bu isimde tarihte bir çok yer ismi görülmektedir.

Burada söz konusu T'ien-shuei ilçesinin güney-batısındaki olmalıdır.

22-Şimdi Kansu'da Chen-yüan ilçesinin 50 li(27 km) güneyindedir.

23-Sonradan Lan eyaleti adını alan bu yer, günümüzde Yü-chung ilçesi sınırlarındadır.

24-Şimdi Shen-hsi'de bulunmaktadır.

25-Suei imparatoru Wen'in saltanat yılları 581-605 yılları arasındır.

高 顯

, Yü Ch'ing-tse 虞慶則

sınırlara çıkıp, ona saldırdılar. Mağlup olan Sha-po-lüe geri çekildi.

Gök-Türk ülkesinde kıtlık çıktığı için yiyecek bulamadılar. Neticede kemik tozu yiyecek malzemesi oldu. Bunun yanında çok fazla derecede halkın çoğu felaketten öldü. Bu arada Sha-po-lüe, A-po'ya saldırıp onu büyük bir bozguna uğrattı. A-po batıya kaçıp, Tardu'nun yanına sığındı. Tardu'nun ismi Tien-chüe idi ve Sha-po-lüe'nin babası tarafından geliyordu(akraba id)i.(Tardu, Batı Gök-Türk Pu-chia kagan'dır). Çok kızdı, A-po'yu askerleriyle Sha-po-lüe ile savaşmak için gönderdi.Neticede doğu ve batı olmak üzere ikiye bölündüler. Karşılıklı mücadelelerle yağmalar devam etti.

Sha-po-lüe, A-po'yu yenmesinden sonra karısını ve oğlunu ele geçirdi. A-po'nun ülkesinin adı A-pa oldu. Suei'in gönderdiği ordu A-po'yu yenip hepsini ele geçirince, Sha-po-lüe çok mutlu oldu.(Bundan sonra)Çöl(Chi) iki ülke arasında sınır oldu.

Bundan sonra imparatora elçi göndererek dedi ki:" Büyük Gök-Türk, 11 Küllüg Şad işbara Baga Kagan, vassal She-t'u'nun sözüdür. Gök-Türkler gökte tesis edildiğinden bu yana elli den fazla yıl oldu. Topraklar on bin li, süvarilerin sayısı yüz milyon savaşçı ile Jung-i'leri gücüyle birleştirdi. Hua-hsia(Cin) ile aynı duruma kuzeyde geldi. Daha büyük olmadı.

Şimdi adalet , iyideğişme ve alçak gönüllülük vahşi topraklara yayıldı. Gökte iki güneş olması yanlış ise yerde de

26- Bu mektup 585 yılında yazılmıştır. Elli yıl öncesi haliyle 535 yılı kastedilmektedir.

iki reis olması yanlıştır. Nasıl askerlerine karşı gelip, unvan kullanmaya cesaret edebilirim? Şimdi teslim etmenin sırası, ilelebed bağlanıyorum. Saygıdan (baron) vezir K'u-she-chen ^{客舍} _舍 ^眞 'ı temsilci olarak gönderip, duyuruyorum."

Sonra işbara öldü. imparator üç gün yas ilan etti.

27

Ye-hu(Yabgu)Kagan(Sha-po-lüe'nin kardeşi) batıya A-po'ya saldırdı. Canlı ele geçirdi. Çin'e mektup göndererek A-po'yu öldürmek için izin istedi. Ancak Kao Kung huzura çıkarak dedi ki:" Et ve kemik birbirini öldürüyor,karışmalarını güveleri teşvik edelim. Hayatta kalmasını sağlayarak yumuşak davranalım." imparator" mükemmel"dedi.

Hsie-chia-ch'i-to-na-Tou-lan Kagan(Sha-po-lüe'nin oğlu ismi 1069/A:

Yung-yü-lü idi). Sonradan batı tarafının kaganı Ni-li ile ²⁸ birleşti(A-po Kagan Ch'u-lo-hou tarafından yalakandıktan sonra onun ülkesinde Ying-su ^{缺素} Tegin'in oğlu tahta geçti).

T'u-li Kagan kuzey tarafta oturuyordu(Sha-po-lüe'nin kardeşi Ch'u-lo-hou'nun oğlu ismi Jan-kan idi). Elçi gönderip evlilik teklifinde bulundu. K'ai-huang saltanat devresinin ortasında(591) imparatorun uygun görmesiyle Tsung ailesinin kızı An-i prenses sunuldu. imparator kuzey yabancılarını kendi aralarında ayırmak istiyordu. Bu sebeble özel hürmet için Su Wei, Niou Hung, Hu-lü Hsiao-ch'ing'i birbirlerini takiben Gök-Türklere elçi oldular.Bu

27-Ch'u-lo-hou, kagan olmadan önce Yabgu unvanını taşıyordu. Kagan olduktan sonra Baga(Mo-ho) unvanını aldı. Kaynaklar ise onu Yabgu Kagan olarak adlandırmaya devam ettiler.

28-Bu bilgi sadece burada kayıtlıdır; aslında Tou-lan'ın hatunu Ch'ien-chin prenses Ni-li Kagan ile irtibat kurmuştu.

arada yaklaşık üç yüz yetmiş sıra elçi saraya gelmişti.

T'u-li önceden kuzey tarafında Shang ^尚 prenses ile oturuyordu. Merkezini Ötüken'e nakletmek istiyordu. Kendisine çok hediye bağışlanıp iyi hürmet gösterilmesi üzerine Yung-yü-lü çok kızdı ve dedi ki:"Ben büyük kaganım Jan-kan gibi isyan etmedim" Arkasından Çin sarayına vergi vermeyi kesti. Defalarca sınırlara saldırdı. Yung-yü-lü ve Tien-chüe beraber Jan-kan'ın üzerine askeri hareket düzenleyip, hepsini öldürdüler. Ağabey ,kardeş ve yeğenleri Wei Chou ²⁹ ^尉 'ya girdiler(şimdi An-pien chün ^安 ^邊 ^郡).Jan-kan(Ch'i-min)beş süvari ile Ch'ang Sun-sheng'la beraber saraya döndüler. Burada t-li-tou Ch'i-jen ³⁰ ^啓 ^人 Kagan olarak selamlandı. Çin dilinde anlamı fikri iyi kuvvetli demektir.

Shuo eyaletinde Ta-li kalesini inşaa edip, burada ikamet etti. An-i prenses öldüğü zaman yine hanedan ailesinden t-ch'eng prenses ile evlendi. Boyları çoğaldığı zaman Yung-yü-lü(Tou-lan) yine çarptı. imparator tekrar Çin sınırları içine girip, Hsia ve Shen eyaletleri arasına yerleşmelerini emretti. Doğudan batıya bir kaç yüz li uzunluğunda kanal kazmaya başlanıldı. Diğer taraftan nehir önlerini kesiyordu. Ch'i-jen bu bölgede hayvanlarını otlattı.

Fermanla Yang-su ve Shih Wan-suei vadiğerleri Yung-yü-lü'yü yendiler. Yung-yü-lü kendi sancağı altındaki boylar tarafından ³¹ öldürüldü. Yazın ³² Ni-li Kagan ve Ye-hu Kagan beraberce Töles'ler

29-Şimdi Shen-hsi, P'ing-yao ilçesi sınırlarındadır.

30-T'ang imparatoru T'ai-tsung'un asıl adı Li Shih-min idi; onun ismindeki Min karakteri ile Ch'i-min'in adındaki aynıdır. Karışmaması için sonradan Ch'i-min'in adı Ch'i-jen olarak değiştirilmiştir.

31-Aslında Ch'u-lo'dur.

32-Tardu olması gerekir.

tarafından yenildiler.

imparator Yang Ta-ye saltanat devresinin 3.yılında(607)Yü-lin 榆林'i ziyaret ettiği sırada, Ch'i-jen gelip onun karşısına çıktı. imparator çok hoşlandı.Onu çok överek bütün lord ve prenslerin üstün de bir yer verdi. Onun şeflerinden iki bin beş yüzkışıye 20 bin top ipek sundu. imparator bizzat Yünchung 雲中'u teftiş edip, chin 沂金 nehrinin kaynağına doğru gitti. Kuzey doğuda Ch'i-jen'in bütün boylarını ziyaret etti. Ch'i-jen, imparatorun önünde dizleri üstüne çökerek, içki kadehini kaldırıp aşırı derecede saygı gösterdi. Ertesi yıl(608) Tung-tou 東都'da çin sarayına geldiğinde kendisine daha fazla hürmette bulunulup, daha çok sey bağışlandı.

Sonra Shih-pi Kagan(Jan-kan'ın oğlu olup ismi Tuo-chi 咄吉 dir). Vassallık işini yerine getirmeyip, Çin sarayına gelmedi. imparator Yang, yaz sıcağında bunalıp Fen-yang-kung 汾陽宮'a çekildi. 8.ayda(615 ekim) Shih-pi boylarına kumanda ederek Yen-men'a girdi.imparatoru kuşattı(Simdi Yen-men Chün). imparatorluk bütün eyaletlerin askerlerini yardıma çağırdı. Shih-pi ordusunu toplayıp gitti.

33

Suei'in sonunda karışması üzerine Çin'den ayrılan çok sayıda Çinli'nin Gök-Türklere sığınmasıyla, onların gücü daha da arttı.Çin'in bir çok yerini gaspetti.

34

33-615 yılının sonunda Shih-pi tarafından kuşatılan imparator Yang, bundan kurtuluşunun akabinde ülkesinde kontrolü kaybetti. Neticede bir çok isyan çıktı.
34-Aslında DOĞU Gök-Türk devleti onların katılmasıyla bir şey - kazanamadı. Kuzeye kaçan çinliler dağların vadilerin arasında

imparatoriçe Hsiao'yu, Ting-hsiang'da ikamet ettirirken, Hsüe Chü, Tou Chien-te, Wang Shih-ch'ung, Liou Wu-chou, Liang Shih-tou, Li Kuei, Kao K'ai-tao kuzeye taşınarak Shih-pi'ye bağlandılar ve onun kaganlığını kabul ettiler. Doğuda Ch'i-tan'ların hepsi, T'u-yü-hun'lar, Kao-ch'ang gibi bütün ülkelerin bir milyon yay çekeni(Çin'den)uzaklaşmış,jung-ti'nin yakın dönemdeki bolluğu kalmamıştı(Çin'e gönderdikleri vergi kesilmişti).

Büyük T'ang gönüllü harekete(ihtilal) kalkıştığı zaman,T'ai-yüan'den Liou Wen-ching, onun ülkesine askeri yardım istemeye 1069/B:

35
gitti. Shih-pi, K'ang-li Tegin'i bin baş at ile Chiang-chün 絳郡'e gönderdi. Sonradan yine iki bin süvarilik yardım ordusunu P'ing-liang kalesi tarafına gönderdi. Nihayet, Kao-tsu, Suei tahtını ele geçirince, sık sık onlara hediye sunulmasına rağmen bir türlü düzene sokulamadılar(Çin'e bağlanmadılar, saldırılarını durdurmadılar). Shih-pi'nin elçisi Kutlug Tegin, Çin sarayına geldiğinde T'ai-chi-tien'de şerefine eğlence tertip edilip, dokuz bölümden ibaret müzik çalındı. Kendisine çok şey sunulup, aşırı derecede hürmet gösterildi. 2. yılın ilkbaharında(619)askerlerine kumanda ederek, nehri geçip Hsia-chou'ya vardı. Asilerin lideri Liang Shih-tou askerleriyle ortaya çıkıp, onunla buluştu. Çin'e girip yağmalar yaptılar.

4. ayda(haziran)Ma-i'yi ele geçirdiler. Asi liderlerinden

oturuyorlardı. Diğer taraftan, Shih-pi, kuzeye gelen çinli prenslerin her birinin yanına kendi askerlerinden katarak çin'e saldırtıyordu.
35- Aslında K'ang-ch'iao-li'dir. Buraya kısaltılarak alınmıştır.

Liou Wu-chou, 100'den fazla süvariye Chü-chu 句注'ya girmeleri için gönderdi. Yine çok sayıda asker toplayıp T'ai-yüan'a saldırma planları yaptılar.

Aynı yıl Shih-pi öldü.(Oğlu)Sha-po-pi'nin yaşı küçük olduğu için tahta geçemedi. Ni-pu 泥步 Sad olarak, You-chou'nun kuzey tarafında ikamet etmeye başladı. Onun küçük kardeşi Ssu-li-fu 侯利弗 Sad Ch'u-lo Kagan oldu(Shih-pi'nin kardeşi). t-ch'eng prenses ile evlendi. Çin'e elçi gönderip, yas tutma işini bildirdi.Bunun üzerine Kao-tsu, Çin sarayında üç günlük yas ilan etti.Fermanla otuz bin top ipek sunuldu.

Önce Suei imparatoru Yang'ın imparatoriçesi Hsiao-hou ve Ch'i Wang-chien 齊王暕'in oğlu Cheng Tao, Pao Chien-te'ye sığındılar. 3. yılın ilkbaharında Ch'u-lo, onları çadırında kabul etti. Cheng Tao, Suei reisi oldu.

Çinliler, onların merkezinde hepsi onlara bağlı olarak Suei'i devam ettiriyorlardı. 1. ayın birinci günü Ting-hsiang kalesinde bütün memurlukları tesis edip, oturmaya başladılar. Kalabalıklarının sayısı on binden fazla idi.

T'ai-tsung, Liou Wu-chou'yu cezalandırmaya karar verince kumandanlar T'ai-yüan'e vardı. Ch'u-lo Kagan, kardeşi Pu-li Sad'ı iki bin süvari ile kumandanlarıyla birleşmesi için gönderdi.6. ayda(ağustos) Ch'u-lo,Ping-chou'ya vardı. Li Chung-wen, onu karşılamak için çıktı. Kalede üç gün kalındı. Kalenin içinde güzel kadınların çoğunu yağma ettiler. Chung-wen kontrolü elde tutamadı

Aniden Ch'u-lo(621)öldü. t-ch'eng prenses onun oğlu Wo-she

Şad'ın zayıf ve utangaç olması sebebiyle tahta geçmesinden vazgeçirtip, yerine, Ch'u-lo'nun kardeşi Tou-pi 吐 蕃, Hsie-li unvanıyla kagan oldu(Ch'i-jen'in üçüncü oğlu). O da Suei prensesi i-ch'eng ile evlendi. Shih-pi'nin oğlu Shen-po-pi, T'u-li kagan oldu. Çin'e elçi göndererek, Ch'u-lo'nun ölümünü bildirdi.

Kao-tsu, sarayda bir günlük yas ilan edip, bütün memurlara onun elçisine taziyelerini sunmalarını emretti.

To-pi önceden Baga şad olarak merkezi Wu-yüan'ın kuzey taraflarında bulunmuştu. Hsüe Chü, Lung-you 隋 龍 右 'yu istila ettiği zaman kendi generali Tsung Lo-hou 宗 羅 喉 'yu P'ing-liang'a saldırmayı ve kuzeyde Hsie-li ile birleşmesi için gönderdi.

Kao-tsu, Kuang Lu-ch'ing unvanlı Yü Wen-hsin ile altın ve ipekli kumaşlardan oluşan hediyeleri göndererek, Hsie Chü ile ilişkisini kesmesini bildirdi.

Önceden Suei zamanında Wu-yüan T'ai-shou'su Chang Ch'ang-sun 張 長 孫 isyan ederek, bütün boylarıyla Gök-Türklere bağlanmışlardı. Hsin, yine Hsie-li'ye, Ch'ang-sun'un Çin'e geri gönderilmesini ve Wu-yüan topraklarını geri istedi.

Hsie-li bunları kabul etti. Bu sebeble Gök-Türk ve Ch'ang-sun'un askerleri T'ai-tsung'un ordusuyla buluştular. Hsie-li baba ve ağabeylerinin gücünü elde tutması sayesinde asker ve atları bol idi. Bu sebepten dolayı Çin kayıtlarına kendine güvenen biri olarak geçti.

Kao-tsu, Chung-yüan(T'ang imparatorluğu) ilk kurulduğunda dışarıları kontrol etmede acele etmedi. Her iyi davranışta,

hediye sunuŖta baŖarı sağlanamadı. Hsie-li kendi ağzıyla karŖı geldiğini açıklayıp, sonra utanmadan barıŖ teklif etti. utanmadan barıŖ teklif etti.

4.yılın(621) 4.ayında(haziran) Hsie-li'nin bizzat kendisi on binden fazla süvariye kumanda ederek, Ma-i'li asi Yüan Chn-chang 6 bin kiŖiyle beraber Ting-hsiang prensi olan Hu Ta-en ona hücum edip geri çekildi. Neticede çok korktu. BarıŖ teklif edip, balık tutkalından bir kaç chin gönderip, iki ülkenin tutkalla aynı olmasını(yakınlaŖmasını) istediğini bildirdi.

5. yılda(622) ilkbaharda Hu Ta-en, Gök-Türklerde kıtlık olduğunu, bu sebeple Ma-i'yi ele geçirme planlarının yapılabileceğini rapor etti. imparatorluk, Ta-en ve Shu Hu-sheng 獨孤晟 'ı Yüan Chn-chang'ı cezalandırmak üzere gönderdi iki ay sonra Ma-i'de buluŖmaları mid ediliyordu. Sheng, sonra beklenen tarihte varamadığı için, Ta-en yalnız giremedi. Orduyu Hsin-ch'eng 新城 'a götürüp, bekledi. Hsie-li, bir kaç bin süvari ile Liou Hei-ta 劉黑闥 ortak ordu kurup, Ta-en'ı kuŖattılar. Generaller, prensler yenildi. Ta-en savaŖ alanında öldü. 6.ayda Liou Hei-t'a, tekrar on binden fazla Gök-Türk süvarisiyle Ho-peı'e girip, yağma yaptı.

Hsie-li tekrar elli bin süvariye kumanda ederek, güneye saldırdı. Ping eyaletine ulaŖtı.

T'ai-tsung, Çin generallerine kumanda ederek, Fu-chou-tao' 蒲州道 da onunla savaŖtı. Hsie-li saldırıp Ping eyaletini kuŖattı.Ayrıca askerlerini ikiye bölüp Feng ve Lu 汾 潞

ve benzeri eyaletlere girdi. Beş binden fazla kadın-erkek insan ele geçirdi. T'ai-tsung'un, Fu-chou'ya geldiğini duyunca askerlerini alıp, çin seddinden çıktı.

7. yıl(624) 8.ayda Hsie-li, T'u-li iki kagan tekrar Yüan-chou'ya girdiler. Güneyde askerlerini birleştirdiler. T'ai-tsung askerleri You eyaletine çekti. Hsie-li on bin süvariye kumanda ederek, kalenin batısına vardılar. Çok avantaj kazanmışlardı, karargahlarını kurdular. Generaller ve savaşçılar çok şaşırmışlardı. T'ai-tsung yakınındaki yüz süvari ile Gök-Türklerin karagahına giderek dedi ki:"Bizim devletimiz ve Kagan birbirlerine saldırmaya yemin etmişlerdi. Neden anlaşmayı bozup, Bizim topraklarımıza giriyorsunuz? Ben Ch'in prensiyim, bu sebeple karar verip buraya geldim. Kagan, eğer gelirse, ben ve kagan yalnız savaşırız. Eğer bütün asker ve atlarıyla gelirse biz sadece yüz süvari ile karşı koyacağım." Hsie-li, onu dikkate almadı, güldü ve karşılıklı vermedi.

T'ai-tsung, yine T'u-li'ye adam göndererek dedi ki:"Seninle ben eskiden yemin etmiştik, problem olduğunda birbirimizi kurtaracaktık, şimdi askerlerinle geliyorsun,nasıl yeminin duygusu yok? Erken çıkarsan zafer ve yenilgi için çarpışalım." T'u-li de cevap veremedi. T'ai-tsung'un T'u-li'ye müsamahakar davranmasından dolayı T'u-li çok memnun oldu ve kalbinden bağlandı. Bunu takiben savaşmak istemedi. Amca ve yeğenleri ayrıldığından dolayı Hsie-li savaşıp kazanamayacağını düşünerek, elçi gönderip barış teklifinde bulundu. Kabul edildi.

8.yılın(625) 7 ayında(eylül) Hsie-li, 100 binden fazla süvariye kumanda ederek, Shou eyaletinde büyük bir yağma yaptı. Tekrar general Chang Chin 'e T'ai-yüan'da süpriz bir saldırı yaptı. Chin bütün ordusuyla yok oldu. Kendisi çıplak vücut Li Ch'ing'in yanına kaçtı. Hsie-li'ye karşı savaşmaya giden kumandanlar başarılı olamadı. Ping eyaletinde mevzilendiler. T'ai-tsung bütün kumandanları idare ederek cezalandırmaya çıktığında Fu-chou da durduğu zaman Hsie-li askerlerini toplayıp döndü.

9.yılın(626) 7.ayında(eylül) Hsie-li yine yüz binden fazla süvariyle Wu-kung 武功'a girdi. Başkenti büyük bir korku kapladı. Sonra Kao-ling 高陵'e girip işgal etti.Harekat ordusu baş kumandanı Sol muhafızları generali Wei-ch'ih Ching-te 尉遲敬德 onunla 'da savaştı.Büyük bir bozguna uğratıp,erkin A-she-te-wu-mei-ch'o'yu esir aldı.Binden fazlasını öldürdü. Bunun üzerine Hsie-1070/A:

li kendi güvenilir adamlarından Chih-shih-ssu-li 執失思利 yi Cin sarayına gönderdi. Kendisi uzun ve güçlü görünümlü idi, dedi ki:"iki kaganın toplam askeri bir milyon, şimdi ilerlemeyi durduralım."

T'ai-tsung dedi ki:" Biz ve Gök-Türkler evlilik yoluyla akraba(müttefik) idik, bunu siz bozdunuz.Gerçekte bizim hiç utancımız yoktur. Ayrıca ihtilal ordusu başkente girdiğinin ilk zamanlarında Siz baba oğul bize yakınlık gösterdiniz. Size mücevher ve ipekli kumaş sunuldu. Önce ve sonra bunlar aşırı derecede devam etti. Nasıl eskinin bu büyük minnettarlığını

unutuyorsunuz. Şimdi seni öldürmem gerekir." Ssu-li korktu ve hayatının bağışlanmasını rica etti. Men-hsia-sheng'da hapse atıldı.

T'ai-tsung ile Shih-chung unvanlı Kao Shih-lien , Chung-shu-ling unvanlı Fang ~~X~~üan-ling 房元齡 , general Chou Fan hızla 6 süvari ile karşılıklı müzakere etmeye gittiler. Anlaşmaları bozması sebebiyle imparator ona kızdı. Onun ileri gelen şeflerinin hepsi atından inip onu selamladılar.

Sonra kalabalık ordu(gizlenmiş çin ordusu) aniden oraya ince bir patikadan geldi.Hsie-li ordunun çok kalabalık olduğunu ve Ssu-lin'in

tutuklandığını öğrendi. Neticede endişelendi. T'ai-tsung ve Hsie-li karşılıklı konuşarak nehrin kenarını dolaştılar.

Sancak generalleri ortaya çıkararak mevzilendiler. Hsiao Yü, düşmanın imparator tarafından dikkate alınmayışına karşı atını kamçilayarak, onu protesto ediyordu.

İmparator dedi ki: "Ben iyice düşündüm. Gök-Türklerin buraya gelmesinin sebebi, benim ailemin yeni tahta çıkmış olması ve ülkemizde problemler olduğunu duymuş olmalarıdır. Kendilerine karşı koyamayacağımı zannediyorlar. Bunun için eğer ben kapıları kapatırsam, büyük yağma yapacaklar. Kuvvetimizi zayıf göstermiş olacağız. Şimdi yalnız çıktım, onları hafife aldığımı gösteriyorum. Ayrıca ordularımızın azametli ve savaşa hazır olduğunu gösterdim.

Düşmanlar topraklarımıza bu kadar içeri girdiklerinden, bu mesafeden kendileri endişe ederler. Bundan dolayı savaşırsak zafer, barış yaparsak, avantajlı olacağız. Kuzey yabancılarını kontrol altına almanın zamanıdır."

Aynı gün Hsie-li barış teklif etti. İmparator kabul etti.

Bir kaç gün sonra kalenin batısını ziyaret edip, beyaz at kesti(kurban). Hsie-li askerlerini alıp geri döndü. Hsiao Yü, imparatora : "Gök-Türklerle barışmadan önce kumandanların çoğu savaşmayı kabul ettiler. Majesteleri buna müsaade etmediniz. Biz şüphelendik. Halbuki düşmanlar sonradan geri çekildiler. Bu nasıl izah edilebilir?"

İmparator dedi ki: "O sırada Gök-Türklerin askerleri kalabalık olmasına rağmen düzenli değildi. Bütün vezirlerin fikri

sadece hediye vb. düşünüyorlardı. Kagan suyun kenarında yalnız iken onun şefleri gelip, bizimle içki içtiler. O sırada süpriz bir saldırı yapsaydım, hepsini yakalardım. Savaşmamamın esas sebebi ben tahta yeni çıkmıştım. Memleketin uzun zamandan beri sükunete ihtiyacı vardı. Eğer savassaydık ölen ve yaralananların sayısı çok olurdu. Gök-Türkler mağlubiyetlerinden dolayı bize kin duyacak ve daha fazla tecavüzde bulunacaklardı.İşte bu sebeplerden dolayı onlara istedikleri altın ve kumaşları verdim. Arzuları tatmin edilince geri çekilirler. Ondan sonra yavaş yavaş yıkılırlar."

9.ayda(kasım) üç bin baş at,10 bin koyunu hediye olarak sunmak istedi ise de imparator kabul etmedi. Hsie-li tarafından Çin'den yağma sırasında götürülen Çinli ailelerin geri gönderilmesini istedi.

36

Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılında(627) Yin-shan 'ın kuzeyinde Sir Tarduş'lar, Uygur'lar, Bayırku'lar ve diğer on boyun hepsi Hsie-li'ye karşı isyan ettiler. Onun Yü-ku şadına saldırdılar. Hsie-li, T'u-li'yi onları tedip etmek için gönderdi. Kumandanları yenilerek hafif süvarilerle kaçıp geri döndüler. Hsie-li onlara kızdı ve on günden fazla hapse attı. T'u-li buna dayanamadı ve içinden isyan arzusu taşımaya başladı. 1070/B:

2.yılda(628)T'u-li elçi gönderip,Hsie-li ile aralarında ayrılık olduğunu bildirdi. Onunla çarpışılmasını rica etti. imparator, -----
36-Chen-kuan saltanat devresi 627-650 yılları arasını ihtiva etmektedir.

Ch'in Wu-t'ung 秦武通 Ping-chou'da asker ve atlarıyla onu karşılamasını emretti.

3.yılda(629)Sir Tardus'lar çölün kuzeyinde kendi kaganlıklarını ilan ettiler. Elçi gönderip vergi sundular. Hsie-li vassallığını ilan etti. Shang prensesi rica etti. Bütün Soğd'luların her bir kabilesiyle ilişkilerini yakınlaştırdı. Soğdların çoğu başı boş kalarak, fazla arzulu olmaya başladılar.Hukukî kuralların değiştirilmesiyle askerler neticede harekete geçti. Devlet adamları endişe etmeye başladılar, bütün boylar demir dövüyorlardı. Ertesi yılda büyük kar oldu. Hayvanlarının çoğu öldü. Ülke içinde büyük açlık çıktı. Hsie-li masrafları karşılayamadığı için tekrar ağır vergileri bütün boylara bindirdi. Halk bunu kaldıramadığı için içerde ve dışarda buna isyan etti.

imparator. onun önce barış teklif edip, sonra Liang Shih-tou'ya yardım etmesi üzerine fermanla, Ping-pu-shang-shu olan Li Ching, Tai-chou askeri valisi Chang Kung-chin'i Ting-hsiang-tao'ya, Ping-chou askeri valisi Li Chi 李勣, Sağ muhafızları generali Ch'iou Hsing-kung 邱行恭, T'ung-han-tao 通漢道 'ya çıkardı. Sol muhafızları generali Ch'ai Shao 柴紹 Chin-ho-tao 金河道 'ya çıktı. Wei Hsiao-chie, Heng-an-tao'ya çıktı. Hsie Wan-ch'e 薛萬徹, Ch'ang-wu-tao 暢武道 'ya çıktı. Hepsi Li Ch'ing'e destek olmakla vazifelendirilip, Hsie-li ile savaşacaklardı.

12.ayda T'u-li Kagan ve Yü-she Sad 郁討 ile Yin-nai-chin vb. kumandan bütün boylarıyla Cin'e gelip, teslim oldular.

4.(630)yılın ilk ayında Li Ching, O-yang-ling 惡陽嶺 'e

yıgınak yaptıktan sonra gece süpriz bir saldırı ile Ting-hsiang'ı ele geçirdi. Hsie-li şaşırarak endişeye kapıldı. Otağını Chi-k'ou 積口 'ya nakletti. Hu'ların reisi K'ang-su-mi 康蘇密 ve diğerleri Suei imparatoriçesi Hsia-hou ve Yang Cheng-tao gelip teslim oldular.

2. ayda T'ie-shan (Demir dağı)'da ava çıktı; hala bir kaç on bin askeri vardı. Elçi Chih-shih-ssu-li'yi Çin sarayına suçunu affettirmeye ve Çin'e bağlanmasının kabulünü ricaya gönderdi.

T'ai-tsung, Hung-lu-ch'ing unvanlı T'ang Chien, general An T'iao-jen'ı onun emniyette olduğunu bildirmek üzere özel elçi olarak gönderdi. Hsie-li kendini biraz emniyette hissetmeye başladı. Çinli kumandanlardan Li Ching, bu fırsattan acele yararlanmak istedi. Büyük bir bozguna uğrattı. Arkasından onun devleti yıktı.

Ting-hsiang ve Heng-an toprakları boşaldı. Büyük çöle kadar ulaşılip, burası sınır oldu.

3. ayda hareket orduları yardımcı baş kumandan yardımcısı Chang Pao-hsiang 張寶相 kendisine bağlı kuvvetleriyle Sha-po-lo'nun mevzilendiği yere geldi. Hsie-li'yi aniden canlı yakalayıp, başkente götürdü.

T'ai-tsung onun ailesiyle birlikte T'ai-pu binasında misafir olarak kalmasını devlet tarafında yiyecek ve sair ihtiyaçlarının karşılanmasını emretti. Hsie-li durgun sessiz ve isteksiz idi. Ailesi ve diğerleri beraberce ağıt yakarak ağlıyorlardı. imparator, onun üzgün ve tükenmiş halini gördü. Kuo 郭 eyaletine askeri vali tayin etti. Bu topraklarda çok geyik vardı, serbestçe avlanabilirdi. Bu şekilde tabii

karakterini kaybetmeyecekti.

Hsie-li gitmek istemediğini bildirdi. Bunun üzerine sol muhafızları büyük generali tayin edilip, tarla(av sahası gibi) ikametine sunuldu.

8.(634)yılda öldü. Onun devlet adamlarına gömmeleri emredildi. Kuei-i-wang unvanı sunuldu. Öldükten sonraki unvanına Huang dendi. Onun eski veziri Hu-lu-Ta-kuan(Uluğ Toygun) T'u-yü-hun-hsie üzüntüsünden kendi boğazını kesti ve
1070/C

onunla birlikte gömüldü.

Hun-hsie, Hsie-li'nin annesi Po-ch'i-shih 'nın evliliği sırasında Gök-Türklere gelmişti. Hsie-li doğduğunda Hun-hsie gönderilmişti. Öldüğü zaman çok üzüldü ve intihar etti.

T'ai-tsung bunu duydu ve hayran kaldı. Ona Chung-lang-Chiang'lık sundu. Ayrıca Hsie-li'nin mezarının yanına gömüldü. Ağaçtan bir levhayı kayıt olarak diktirdi.

BÖLÜM 199

BATI GÖK-TÜRKLERİ

Batı Gök-Türkleri Ta-lo-pien(Mukan'ın oğludur), başlangıçta Mukan ile Sha-po-lüe arasında çatlak vardı. Bu sebeble ikiye bölündüler(Ta-lo-pien ki A-po'dur) Onun ülkesi Wu-sun'ların eski topraklarında bulunmaktadır. Doğuya gidildiğinde Gök-Türk ülkesine varılır. Batıya gidildiğinde Lei-chu Hai³⁷ 雷轟海'a varılır. Güneyde Shu-lu - hai³⁸ 疎勒, kuzeyde Han Hai³⁹ 漢海 sınırdır.

38

Başkentten kuzey batıya doğru 7 bin li mesafededir.

Yen-ch'i(Karaşar)'den 7 gün kuzel batıya gidildiğinde onun güney merkezine varılır. Oradan tam kuzeye doğru yüründüğünde kuzey merkezine ulaşılır. Töles boyları, Kuei-tsu(Kuca) ve bütün batı bölgeleri dönüp ona itaat etmişlerdir.

Onun insanları çeşitlidir. Tou-lu, Nu-shih-pi, Ho-lo-lu(Karluk),Ch'u-yüe-mi, i-wu(Hami) ve diğerleri vardır. Bütün boy ların gelenekleri Gök-Türklerle aynıdır. Sadece konuşma dilinde çok küçük farklılıklar vardır.

Onun unvanları Yabgu, Şad, Tegin dir. Genellikle kaganın oğlu kardeşleri ve hanedandan olurlar. Ayrıca i-chin, Ch'ü-lü-ch'o(Kül Çor),Yen-hung-ta,ilteber,tudun, Ssu-chin vb. makamlara

39

37-Wu-sun'lar hakkında bkz. Ögel, Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Problemler, DTCF dergisi,VI, 1948,s.259-278.

38-Ch'ang-an

39-Yen-hung-ta, bu unvan Doğu Gök-Türklerinde görülmemektedir. Batı Gök-Türklerinde ise sadece burada zikredilmekte, başka her

herkes tayin olunabilirdi.

Ta-lo-pien, Ch'u-lo-hou tarafından yakalanınca (587) Yang-su Tegin'in oğlu Ni-li Kagan Ni-chüe-ch'u-lo kagan unvanıyla tahta geçti. Onun annesi Hsiang-shih çin asıllı idi. Ta-man'ı doğurduktan sonra Ni-li öldü. Hsiang-shih onun kardeşi P'o-shih Tegin ile evlendi. K'ai-huang saltanat devresinin sonunda (600) P'o-shih ile Ch'ang-an'a geldiler.

Ch'u-lo Kagan belirli bir mevkiide devamlı olarak oturmadı. Çoğunluğu Wu-sun'ların eski topraklarında küçük kagan olarak, bölünüp, bütün boylarını idare etti. Bir Shih-kuo (Taşkent) 石國'nun kuzeyinde bütün Soğd ülkelerini idare ederken, diğeri Kuei-ts'u (Kuca)'nın kuzeyinde ikamet etti. Onun topraklarının ismi Ying-p'o 應婆 idi. Her 5. ayda 8. ayda beraberce Tanrı'ya kurban sunarlardı. Yazın önemli vezirlerini kendilerinin ilk çıktıkları mağaraya gönderip, orada kurban merasimi ifa ederlerdi.

imparator Yang ta-ye saltanat devresinin 6. yılında (611) imparator, batıya T'u-yü-hun'lara saldıracaktı. Bunun için Shih-yü unvanlı Wei Chie gönderilerek, Ch'u-lo'yu, Ta-tuo-pa 大斗拔'da imparatorun konvoyuyla buluşmaya çağırdı. Onun ülkesinin insanları bunu kabul etmedi. Ch'u-lo elçiye teşekkür ederek, gelemeyişinin sebebini açıkladı.

Onun şeflerinden She-kuei'in elçi gönderip, evlilik için bulunduğu teklif müzakere edildiği sırada P'ei Chü bir rapor vererek dedi ki: "Ch'u-lo saraya gelmiyor; çünkü gücüne güveniyor bendeniz onun ülkesini kolayca parçalayıp, kontrol altına ----- hangi bir olayda geçmemekte, dolayısıyla icra ettiği fonksiyon bilinmemektedir.

alabilecek bir plan yaptım. She-kuei, Tou-liou'nun oğlu ve de Tardu'nun torunudur(Tardu eskiden batı tarafının kaganı idi)Önceden Sha-po-lüe ile arasında ayrılık vardı. Sonra doğu kaganlığından ayrıldı Yung-yü-lü öldükten sonra kendini Pu-chia Kagan ilan etti. Tardu öldükten sonra torunu She-kuei zayıf olduğu için tahta oturamamıştı). Soyu kagan soyundan geliyordu. Şimdi onun batı tarafını idare ediyor, onun (Ch'u-lo) otoriteyi kaybettiğini duydu. Ch'u-lo'ya tabi olduğundan, bu fırsattan yararlanıp, elçi gönderip, yardımlaşmak istiyor. Onun elçisine iyi merasim yapılmasını ve büyük kagan olarak selamlanmasını arzu etmekteyim. O zaman Gök-Türklerin gücü bölünür, ikisi de bize bağlanır".

Sonra elçi çağrılıp, ona Ch'u-lo'nun vefasızlığı söylendi. She-kuei ile dost olduklarını, büyük kagan ilan edileceğini, ama önce askerleriyle harekete geçip Ch'u-lo'yu cezalandırmak için harekete geçmesi emredildi. Bundan sonra evlilik gerçekleşebilecekti..

imparator, T'ao-chu-pai-yü-chien 桃竹白羽箭 (bambudan) bir cubuğu, She-kuei'e vermek üzere elçiye sundu ve dedi ki:"Bu iş acil halledilmeli elçinin hastalığı bu ok gibi".

Elçinin dönüş yolu Ch'u-lo'nun yakınından geçiyordu. Ch'u-lo oku sevdiği için onu tutuklayacaktı. Elçi yalan söyleyerek kendini gizledi. She-kuei olanları duydu ve çok memnun oldu. Askerlerini kaldırıp Ch'u-lo'ya ani bir saldırı yaptı. Ch'u-lo büyük bir yenilgiye uğradı. Karısını oğlunu atıp, etrafındaki bin

süvari ile doğuya kaçtı. Kao-ch'ang'ın doğusundaki T'e-lo-man

dağına sığındı. Kao-ch'ang kralı Ch'ü-po-ya durumu imparatora bildirdi. imparator, P'ei Chü'yü, Hsiang-shih ile onun önemli akrabalarını göndererek durumu anlattı. Bunu takiben Çin sarayına geldi. imparator, onun yorgun ve zayıf on binden fazla insanını bıraktı. kardeşi Kül Tardu Şad'a Huei-ning eyaletinde hayvanlarını otlatmasını emretti.

Ch'u-lo Kagan, imparator Yang Ta-ye saltanat devresinin orta sındaki yılda(611)teğini Ta-nai 大奈 ile saraya girdi ve imparator Yang tarafından müsaade edilmesiyle Kore'lilere saldırılar. Kendisine Ho-sa-na kagan unvanı sunuldu.

Chiang-tou karıştığında(isyan çıktığında), Yü-wen Hua-chi, Ho-pei'e vardı. Yü-wen Hua-chi büyük bir yenilgiye uğradı.

Büyük T'ang ihtilali olduğunda başkente döndü. Kendisine Kuei-i-chün Wang'lık 歸義郡王 tevcih edildi. Aniden Kao-tsu'ya inci sundu. imparator dedi ki:"incinin mücevher olduğuna inanılıyor. Fakat, prensin sadakati önemli, incinin hiç bir faydası yok, neticede kabul etmedi. Ch'u-lo'nun kendisi saraya geldikten sonra onun topraklarında She-kuei hüküm sürmeye başladı.

Ch'u-lo'nun önceden Shih-pi ile aralarında çatlak vardı. Bu sebepten dolayı elçi gönderip öldürtülmesini teklif etti. Kao-tsu kabul etmedi. Bütün vezirler dediler ki:" Şimdi eğer kabul edilmezse bir kişi hayatta kalır, bir devlet kaybedilir. Sonra çok büyük problem olurlar." Karar uzun süre ertelendi. Çare bulunamadı. Neticede Ho-sa-na iç saraya götürülüp, orada içki eğlencesi düzenlendi. Sonra bu sırada gelen Chung-shu-men-hsia-

sheng'a sunuldu. Bu sırada kuzey Gök-Türk elçisi, onu öldürdü. Sonradan T'ai-tsung tahta geçince onun defin merasimini değiştirilmesini emretti.

Kül Tardu Şad, önce Huei-ning'de ikamet ediyordu. Kendisine bağlı olan süvari sayısı üç binden fazlaya ulaşmıştı. Suei hanedanının sonuna gelindiğinde kendini Kül Kagan ilan etti.

Wu-te saltanat devresinin başlangıcında(618)kendi yakınlarından birini gönderdi. iyi hürmet gösterilip, pasifize edildi. Sonra Li Kuei tarafından yıkıldı.

Tegin Ta-nai,Suei Ta-ye saltanat devresinin ortasında(611) Ho-sa-na Kagan'la aynı zamanda Çin'e döndü. Sonra imparator Yang tarafından Liao-tung'a saldırtıldı. Başarısından dolayı Chin-tsu-kuang-lu tai-fu unvanı tevcih edildi. bundan sonra onun boyu Lu-kung'da bölündü. Kao-tsu ihtilal ordusunu harekete geçirdiğinde, Ta-nai kendi halkıyla(ona katılmayı) kabul etti.

Suei generali Sang Ming-ho 桑明和, ihtilal ordusuna süpriz bir darbeyi Yin-ma-ch'üan 飲馬泉 'da yaptı. Bütün ordunun çoğu kaçıp dağılmıştı. Ta-nai bir kaç yüz süvari ile Ming-ho'nın karşısına çıkıp, onu hazırlıksız yakaladı. Ani bir saldırıyla bozguna uğrattı. Bu sayede dağılmış olan ihtilal ordusu yeniden kendini toparlayabildi. Bu başarısından dolayı kendine Kuang-lu-tai-fu unvanı verildi.

Başkentte sukünet sağlandıktan sonra savaşlardaki başarılarından dolayı 5 bin top ipek sunulup, kendisine shih-shih soyadı tevcih edildi.

Wu-te saltanat devresinin başında(618) T'ai-tsung ile Hsie

Chü'yü yendiler. Yine Wang Shih-chung'u pasifize edip, Tou Chien-te ve Liou Hei-ta'ya saldırıp bozguna uğrattılar, hepsinde olağanüstü başarı vardı. Kendisine saray kızlarından üç tane çeşitli mamül renkli ipeklilerden on bin toptan fazla mükafat olarak bağışlandı.

Chen-kuan saltanat devresinin üçüncü yılında(629) Sağ muhafızları generalliğine yükseltildi. Feng eyaleti tu-tu'su müfettişi oldu. Tou-kuo düklüğü tevcih edildi. Üç yüz ailelik timar verilmişti.12.yılda(639) öldü. Kendisine Fu-kuo 輔國 (devlete yardım eden) büyük generali" unvanı sunuldu.

Eskiden Ho-sa-na, Sui sarayına geldiğinde(611) imparator Yang tarafından alı konulunca onun ülkesinin insanları, Ho-sa-na'nın babasının küçük kardeşini She-kuei unvanıyla tahta geçirdiler. Onun toprakları doğuda Altay dağlarına kadar uzanırken, batıya Batı Denizine(Hazar)kadar gidiyordu. Yü-men'dan batıya bütün ülke lerin hepsi ona ait idi. Sonra "Kuzey Gök-Türkler ile düşman oldu lar.Bunun üzerine merkezini Kuei-ts'u(Koço)'nun yakınıdaki San-mi-shan'da tesis etti. Sonra öldü. Kardeşi T'ung Yabgu tahta geçti. T'ung Yabgu bilgili ve cesurdu., savaşta mükemmel idi.

Kuzeyde Töles'ler beraber oldu. Batıda Po-ssu 波斯 ya karşı geldi. Güneyde Chi-pin 震旦 (Kaşmir)'i kabul etti. Neticede hepsi ona bağlandı. batı bölgelerinin şefi olmuştu. Wu-sun'ların eski topraklarını tamamen ele geçirmiş bulunuyordu. Ayrıca merkezini Shih-kuo 石國 (Taşkent)'in kuzeyinde Ch'ien-

40-Tun-huang'ın batısında son Çin kalesinin ismidir.

41-Çinliler Doğu Gök-Türklerine kendi yönlerine göre ad vererek kuzey Gök-Türkleri diye adlandırmışlardır.

ch'üan 千泉 'e nakletti. Onun batı bölgelerinin bütün prensleri, ilteber ve tudunların emrine girmişlerdi. Üstelik bir tudunu onları teftiş yoluyla idare için göndermişti ve bu şekilde onların vergilerini kontrol ediyordu. Batı Jung'larının zenginliği kalmamıştı .

Wu-te saltanat devresinin 3.yılında(620) T'iao-chih(büyük yumurta-balık yumurtası) hediye olarak gönderdi.

Kuzey Gök-Türkleri problem yarattığı zaman(Çin'i baskı altına aldıkları zaman) Kao-tsu, onları derin hürmetle teskin ederken aynı zamanda kuzey yabancılara karşı güç kullanma planları yapıyordu. T'ung Yabgu'nun müsaadesiyle 5. yılın(622) kışında büyük ordu saldıracaktı. Hsie-li çok korktu ve tekrar T'ung Yabgu'ya barış teklif etti. Karşılıklı savaşmadılar. T'ung Yabgu evlilik gayesiyle elçi gönderip, teklifte bulundu.

Kao-tsu bakan vezirlere dedi ki:" Batı Gök-Türkleri bizden uzak, acil bir dert olduğunda güç kazanamayız. Şimdi evlilik teklifinde bulundu. Onun planı nedir?". Feng Te-i 封德彝 karşılık olarak dedi ki:" Şimdinin işi uzakla ilişki, yakınla savaşın daha iyi olmasını gösteriyor. Kuzey Ti'leri korkutmak için evliliğe müsaade edelim. Bir kaç yıl bekledikten sonra Çin kuvvetlenince o kolaylıkla sakinleştirilebilir".

Kao-tsu, bunun üzerine evliliğe müsaade etti. Kao-p'ing prensi 高平王 olan Tao Li 道立 onun ülkesine elçi olarak vardı. T'ung Yabgu çok memnun oldu.

Hsie-li müteaddit defa yazları yağmaya girdiğinden, Hsi-fan

yolu tıkalı olduğu için evlilik işi gerçekleşemedi.

Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılında(627) Chen-shu-t'ung erkini Kao-p'ing Wang'ı Tao Li ile birlikte gönderdi. On bin altın kemer, telli altın eşyalar ve bin baş atı hediye olarak sundu. T'ung Yabgu'nun ülkesi kuvvetlendiğinde vefa bulmadı. Boylarının hepsi şikayet ettiler. Karluk boylarının çoğu isyan etti.

Hsie-li Kagan, Çin ile evlilik yoluyla yapılan ittifaktan memnun değildi. Defalarca asker gönderip, Çin'e akınlarda bulundu. Ayrıca T'ung Yabgu'ya adam gönderip dedi ki: "Eğer sen T'ang ailesinin kızıyla evlenirsen, benim topraklarımdan geçmesi gerekecek". T'ung Yabgu endişelendi. Evlilik gerçekleşemedi. Amcası tarafından öldürüldü. Onun unvanı Mo-ho-t'u(Bagatur) Mo-ch'ü-li-pi 莫賀咄俟毗 kagan oldu. T'ai-tsung, T'ung Yabgu'nun ölümünü duyunca çok çok üzüldü. Onun cenazesinde yakılmak üzere mücevherli ipekli elbiseler gönderdi. Ülkesi karıştı başarılı olamadı. Sona erdi.

2- TS'E-FU YUAN-KUEİ

Bölüm: 956

s.11251

30/a

Gök-Türkler önce P'ing-liang'ın karışık hu'larından idi. Kabile isimleri A-shih-na'dır. Sonraki Wei hanedanının hükümdarı T'ai-wu tarafından yıkıldılar. Boyun büyük bir kısmı ve Ch'ü boyu A-shih-na olaraktan beş yüz aile miktarında Ju-ju'lara kaçtılar. Soyun hepsi Altay Dağında ikamet ederek demir işinde çalıştılar. Altay dağlarının şekli miğfere benzediği için (Tou-mou) onların dilinde miğfere T'u-chüe dendiğinden dolayı bu onların unvanı oldu.

Ya da deniliyor ki; onların önceki ülkesi Hsi-hai'in(Etsin-Göl) yukarı taraflarında iken komşu devlet tarafından kadın ve erkekleri küçük büyük farketmeksizin hepsi öldürüldü.

s.11252

31/b

Sadece bir oğul sağ kaldı. Öldürülmeye kıyılmadı. Kolları ve ayakları kesilip büyük bir bataklığın içine atıldı. Dişi bir kurt vardı. Her et getirişinde hepsini ona yedirip, bu oğulu besledi ve dolayısıyla ölmekten kurtardı. Bundan sonra kurtla münasebette bulundular. Kurt gebe kaldı. O komşu ülkenin insanları tekrar adam gönderip, onu öldürtmek istediler. Sonra kurt oğulun yanında bulunduğu sırada tam yaklaşıp öldürecek iken, bu kurt kuvvetlenerek, tabiat üstü bir şekilde uçarak denizin doğusunda bulunan dağda durdu.

Bu dağ Kao-ch'ang'ın kuzey batısında idi. Dağın içinde mağraya benzeyen oyuk vardı. Kurt onun içine girdi. 2 yüz li'den fazla bir alandaki düzlükte bol otlulu yerle karşılaştı. Bundan sonra kurt 10 tane erkek çocuk doğurdu. Onlardan birinin adı A-shih-na idi. En saygın insanları kabile reisi olur. Bu sebeple otağının kapısına kurt başlı sancak dikilirdi. Bu aslını unutmadığını göstermekte idi.

Bir başka söylenişe göre; Gök-Türkler önce Suo ülkesinde ortaya çıktılar. Burası Hun'ların kuzeyindedir. Onun soyunun büyük insanı A-p'ang-pu dur. On yedi erkek kardeştirler. Onlardan birine i-ssu-ni-shih-tou derler. Kurttan doğmadır. P'ang-pu ve diğerlerinin yapısı biraz aptalca olduğundan, onların ülkeleri yı kılıp harap oldu.

Ni-shih-tou farklı bir karaktere sahipti. Rüzgara ve yağmura hükmedebilirdi.

31/b iki kadınla evlendi biri yaz tanrıçası, diğeri kış tanrıçası idi. Kadınlardan biri hamile kaldı ve dört erkek çocuk doğurdu. Onlardan biri değişti, Beyaz kuğu oldu. Onun ülkesi A-fu suyunun yanında idi ve unvanı Ch'i-ku(Kırgız)oldu. Bir diğeri'nin ülkesi Ch'u-hsi suyu kenarında iken bir başkasının ülkesi Chien-ssu-ch'u-hsi-ch'i

dağındadır. Bu büyük dağda yine A-p'ang-pu neslinden insanlar vardır. Ayrıca çok çiğ vardı. Ateşin oğlu ateş çıkararak besledi hepsine yardım etti. Bu sebepten onun oğlu reis oldu. Unvanları ise T'u-chüe idi. işte Na-tou-lio budur Tou-liou'nun on karısı vardı. Doğan çocukların hepsi kendi

annelerinin kabile adlarını isim olarak ladılar. Kabile ismi A-shih-na olan küçük karısının oğludur. Tou-liou ölünce on karısı ve oğulları bir seçim yaparak birisini seçmek istediler ve büyük ormanda ağaçların altında toplandılar; şöyle karar verdiler. Ağaç tarafından en yükseğe zıplayan reis seçilebilecekti. A-shih-na'nın oğlu genç idi ve en yükseğe zıpladı. Herkes onu reis olarak kabul etti. Unvanı A-hsien Şad oldu. Neticede hepsi kurt soyundandır.

Ona Sonra T'u-men denmeye başladı. Çin sınırlarının dışındaki pazarlarda ipek ticaretine başladı. Çin ile ilişki tesis etmek istedi.

958

s.11278

23/a

Gök-Türkler, Hun'ların başka bir kolu olup, Altay dağlarının kuzey taraflarında otururlar. Altay dağlarının şekli miğfere benzediği için, onların geleneginde miğfere T'u-chüe dendiğinden onların unvanı T'u-chüe oldu.

Bir başka deyişe göre Gök-Türkler P'ing-liang bölgesinin muhtelif Hu'larındandır. Batı Wei'in Fei imparatoru zamanında Mukan Kagan, batıya doğru ilerleyip Ye-ta'ları (Akhun) yıktıktan sonra, doğuya ilerleyip Ch'i-tan'ları, kuzeye Kırgız'ları yendi. Çin sınırlarının kuzeyindeki her tarafı kendine bağladı. Ülkesi doğuda Liao'dan batı Hsi-hai'a kadar on bin li uzanıyordu. Güneyde çöl (Sha-mo) den başlayarak kuzeyde Pei-hai'a kadar beş-altı bin li'lik bir alan ona ait idi.

23/b

Batı Gök-Türkleri aslında Kuzey Gök-Türkleri ile aynı atadandır. Önceleri Mukan Kagan ile Sha-po-lüe arasında ayrılık

vardı. Bu nedenle ülke ikiye ayrıldı. Wu-sun'ların eski toprakları onlara kalmıştı. Doğuda Gök-Türk ülkesi batıda Lei-chu denizine kadar, kuzeyde Han denizine kadar, güneyde ise Shu-lu 'ya kadar, Ch'ang-an'dan yedi bin li uzaklıkta idi. Yen-ch'i(Kara şar)den kuzey-batıya doğru yedi gün yüründüğünde güney merkezine varılır. Aynı zamanda kuzeye sekiz gün yüründüğünde kuzey merkezine varılır. Töles'ler, Kuca(Kuei-ts'u) ve batı bölgelerinin bütün Hu' (Soğd)ları dönüp ona bağlanmışlardı. Bir rivayete göre Sha-po-lüe⁴² Ye-hu⁴³ Kagan merkezini Luo-ho suyunun kuzeyine inşa etti. Yine rivayete göre suyun güneyinde güney başkent vardı; Doğuda i-lie⁴⁴(ili) nehri sınır oldu.....

Ch'i-tan'lar:

24/a

Sonradan Gök-Türkler tarafından sıkıştırılıp on bin aile ile Kao-li'lere sığındılar.

961

s.11310-11311

20/b

Gök-Türklerin soyu Altay dağında oturur. Onların geleneğinde hayvan sürüleriyle uğraşma işi vardır. Askerlerin savaş aleti olarak, yay, ok, mızrak ve kılıç vardı. Yanlarına yelek taşıyorlardı.

21/a

Sancaklarının üstüne altından kurt başı takarlar. Hükümdarın muhafızına Fu-li(Börü) derler ki; Çince anlamı kurt demektir. Bu aslında kurttan doğdukları gösterir eskiyi unutmadıkları içindir. Onun vergileri asker, at ve ekstra olarak

42-Burada karışıklık vardır; aslında T'ung Yabgu kasdedilmek istenmektedir

43-Luo-ho suyu ve güneyinin başkent olması sadece burada vardır.

44-ili nehrinin sınır olması sadece burada kayıtlıdır.

çeşitli hayvandır. Arabalarının kenarlarına ağaç oymalar(çentik) ile hesap yaparlardı. Ayrıca altın uçlu ok balmumuna sürme ve mühür olarak kullanma geleneği vardı.

Onların geleneğine göre isyan eden, adam öldüren zina yapan, bağlı at çalanlar öldürülürdü. Kadınları çapkınlık yapma yoluyla aldatanlar ağır şekilde mal mülk ödemekle cezalandırılır ve o kadınla evlenme mecburiyetinde bırakılırdı. Birini taciz ederek yaralayan, yaranın hafifliğine veya ağırlığına göre malla tazmin etmek durumunda idi. At ve mülk çalanlar, hepsinin on katından fazlasını ödemeye mahkum edilirdi.

Ölen birisi olduğunda cesedini otağının içine koyarlar, oğulları torunları ve bütün akrabaları kadın erkek hepsi at koyun kesme suretiyle otağın önünde kurban ederlerdi. Otağının etrafını yedi defa dolaşırlar, kapısına geldiklerinde kılıçla yüzlerini keserler, kan ve gözyaşı beraber akardı. Bunu yedi sefer yaparlardı. Uğurlu günlerinde öldürülen at kümelerini giydiği elbise ve kullandığı eşyaları cesetle aynı yerde yakarlardı. Onun küllerinin hepsi gömme zamanına kadar bekletilir. ilkbahar ve yazın ölenler, çayırların, ağaçların sararıp düşmesine kadar bekletilir; sonbahar ve kışın ölenlerin külleri ise çayırların, yaprakların ortaya çıkışına kadar bekletilirdi.

21/b

Sonra yeri kazarak bir mezar yaparlar ve küllerin mezara gömüleceği gün akrabaları, önceden olduğu gibi yeniden kurban merasimi yaparlar, atla etrafında dolaşıp, yüzlerini yine keserlerdi. Cenaze merasimi küllerin mezara konmasıyla son bulurdu.

Sonra yere dikilen bütün taşların sayısı onun hayatında öldürdüğü insanların mikdarı kadardı. Kurban edilmiş olan koyun ve at kafaları dikili taşların üstüne asılırdı. (Aynı gün) erkek çocuklar iyi elbiseler giymiş bir şekilde defin işleminin yapıldığı yerde topluca yemek yerlerdi.

Bir erkek bir kıza aşık olduğu ve iyi duygular beslediği zaman evlenmek için hediyelerle birlikte kızın anne ve babasına fazla itiraz etmemeleri için adam göndererek teklifte bulunulurdu. Baba, büyük erkek kardeş öldüğünde oğullar ve erkek kardeşler ve yeğen gibi diğerleri geride kalan ana ve hala ile evlenirlerdi. Bu onlar için şereftir ve asla şerefsizlik sayılmazdı. Bunu sadece saygı göstermek için yaparlar, kesinlikle cinsellik düşünmezlerdi.

Her ne kadar genellikle kaganlıklara bölünürler ise de, büyük kagan genelde Ötüken'de oturur, otağının ağzı doğuya doğru açılır. Yani günün doğduğu yere saygı gösterilir, her yaz bütün ileri gelen devlet adamlarına önderlik ederek, kurban sunmaya giderler. O önce gizlice yapar. Sonra beşinci ay ortasında on gün süreyle bütün halkını sel gibi toplayarak, Ötüken'de Gögün ruhuna kurban sunarlar.

Batıya doğru beş yüz li gidildiğinde yüksek bir dağ vardır. Dönerek çıkıldığında ot, çayır ve su olmadığı yer vardır ki; buraya pe-wai-ning-li derler; Çin dilinde yer ruhu demektir.

Onların yazısı Soğd'luların cinsindendir. Yıl ve takvim bilmezler. Çayırların yeşilliği hatıra olur. Onların reisi başa

22/a

s.11311

geçtiğinde yakınındaki hizmetçileri ve önemli vezirleri ve benzeri zevat onu bir keçe üzerine koyarak güneşi takiben 9 kere çevirirler. Her çevirişte vezirler aşağı eğilerek selamlarlar. Bu iş tamamlandıktan sonra bir ata bindirip boynunu ipek bezle bağlarlar, bu sırada kesinlikle itiraz edemez. Sonra gevşetirler, hemen sorarlar:"kaç sene kaganlık yapabilirsin". Kagan heyecanlanır, tam olarak kaç sene yapabileceğini söyleyemez. Vezirler ve diğerleri onun söylediği sözlerin eksikliklerini tamamlarlar ve sayıyı düzeltirler.

Bir söylenişe göre kız, erkek ağaçlık, sazlık yerde eğlenirler. Kız, erkek içine kıl doldurulmuş deriden toplarla ayak topu oynarlar. At sütünden mamül kızı içip, sarhoş olurlar, bağırarak şarkı söylerlerdi. Hep birlikte şeytanlara ve tanrıya saygı gösterirler; sihirbazlara büyücülere inanırlar. Askerlikte ölmek önemlidir. Hastalıktan ölmekten utanırlar. Nihayet en sonunda Hsiung-nu'larla aynı geleneğe sahiptirler.

Batı Gök-Türkleri, genellikle aynı noktada oturmazlar, çoğunluğu Wu-sun'ların eski topraklarında bulunur. Onların gelenğinde her 5. ay ve 8.ay tanrıya kurban kesilir. Yaz sonuna doğru önemli vezirlerinden birini soyunun ilk ikamet ettiği mağraya gönderip, kurban sunarlar.

962

s.11319

10/a

Gök-Türkler, Sonraki Wei zamanında kendilerini kagan ilan

ettiler. Onun karısının unvanı ho-k'o-tun(K'o-ho-tun); oğul ve kardeşlerine tegin derler; başka boyların askerlerini idare edenler şad'dır. Onların en yüksek unvanı Ch'ü-lü-ch'o dur;sonra A-p'o , sonra ilteber , sonra T'u-tun sonra erkin gelir.

Başlangıçta onun ülkesinde değerli değersiz büyük-küçük toplam ondan fazla unvan vardı. Bazen vücudlarının maddi görünüşleri, bazen yaşlı genç oluşları, bazen şakaklarındaki saçların bükümlerinin rengi, bazen içki ve et yiyişleri, bazen vahşilikleri isim oluyordu.

10/b

Onların cesur ve kuvvetli olanlarına işbara(shih-po-lo) derlerdi. Aynı zamanda Mo-ho-fu(Bagatur) da derler. Semiz geyiklere üç gök kubbesi(San-ta-lo) derler. Ta-lo-pien içki kapı demektir.

Ku lakap ve unvan olur, özellikle değerlidir. Sadece kaganın oğlu ve kardeşi olabilir. Yaşlı olanlara" ağabey li-ku"⁴⁵ derler; Ta-kuan vardır ki;" at" derler, o da ho-lan-ku dur.

Ho-lan-su-ni , Chüe-su-ni askerleri idare edenlerin unvanıdır.

Siyah renkli olanlara K'o-lo derler. Unvan olarak K'o-lo-ch'o , makamlar içinde en yükseğidir. Altmış yaşında olurlar. Saçlı olanlara So-ho-ku denir.

So-ho-t'u vardır ki; eyalet, kasaba gibi -----
45-Aslı T'ung Tien'deki gibi Ke-li-ku olmalıdır.

yerleri idare ederler.

içkiye Fu-ni-je-han-ku ,derler. Je-han'lar vardır ki kurban merasimlerini idare ederler, kötü ruhlara karşı gelmeyi önlerler

Ete An-tan-ku derler. An-tan-chü-ni vardır ki; aile işlerini idare eder, devlet memurları gibidir.

Bazı zamanlar komşu kaganlıklar ihdas edildiğinde ismi⁴⁶ Lang'dır. Ötekini kıskanır, öldürür ve kaganlığını ilan eder.

Kaganlığın altında yabguluk vardır. Ya da ikamet eden ailelerin büyük soyadlıları kendilerinin i Kagan ilan ederler.

Gök-Türkler buna i-yen-wu kagan derler.

Onların sonra büyük unvanı Ye-hu(yabgu),sonra şad, tegin, sonra

11/a

s.11320

ilteber, sonra Tu-tu-fa(tudun) ve daha sonra da 28'den fazla küçük unvan vardır. Bütün bunlar babadan oğula geçerler.

Batı Gök-Türkleri aslen kuzey Gök-Türkleri ile aynı atadan gelirler, öteki unvanları yabgu,şad'dır. Bunlar kaganın kardeşi oğlu veya kendi ailesine mensup biridir. Ayrıca i-chin(erkin),⁴⁷ Ch'ü-li-ch'o, Yen-han-ta, Hsie-li-fa, t'u-tun ve benzeri unvanlar kendi makamlarında irsidir.

22/a

s.11336

48

19. yılın(599) 4.ayında Gök-Türk Li Kagan, Çin'e bağlanıp Ch'i

46- TT 197'de mevcut değildir. Burada daha doğru olmalıdır.

47- Aslında Yen-hung-ta'dır.

48-T'u-li'nin kısaltılmış halidir.

49
Kagan oldu.

964

s.11337

1/a

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin ilk yılında(618) 7.ayda
Gök-Türk Ch'ang-p'o-na⁵⁰ Kagan'ın kardeşi Chüe⁵¹
elçi göndererek tabiiyetini bildirdi. imparator, çok hürmet
gösterip, onu T'u- wu-go-pa-chüe kagan olarak
selamladı.

12. ayda Gök-Türk Ch'ang-p'o-na Kagan, Yü Wen-hua⁵² ile
gelip, müttefik oldu kendisine dönen gönüllü prens unvanı tevcih
edildi.

1/b

T'ai-tsung Chen-kuan saltanat devresinin 3.yılında(629) 8.ayda
Hsie-yen-t'uo(Sir Tarduş) kaganı i-li-tuo-i-nan
Çin sarayına elçi göndererek vergi sundu. Fermanla Yao-ch'i
generali Ch'iao Shih-wang, mektupla i-nan'ı, Pi-chia(Bilge) Kagan⁵³
olarak selamladı. Büyük çölün kuzeyinde Chü-lun suyu kenarında
ikamet etmesi söylendi. Otağının güneye Ch'ang-an'a olan mesafesi
dört bin li'den fazla idi.

4. yıl(630) 3. ayda Gök-Türk Chia-pi Tegin Ho-shun
zorunlu dük A-shih-na-ssu-mo, Sağ Wu-hou büyük generali olarak,
Hua-chou Tu-tu⁵⁴ 'su oldular.

49-Ch'i-min Kagan'ın isminin kısaltılmış halidir.

50-Doğrusu Ho-sa-na Ch'u-lo'dur.

51-Kül Tardu Şad sonradan Kül Kagan.

52-Yü-wen Hua-chi'nin isminin değişik yazılışı

53-Chü-lun Suyu Kerulen Irmağı'dır.

53- Askerî vali

8/a-b

Kuzey Gök-Türkleri, Hsiung-nu'ların başka bir koludur. Sonraki Wei zamanında Unvanları T'u-men boyu oldu. Wei sonlarında i-li⁵⁵ Kagan vardı. i-li öldü kardeşi A-i Kagan olarak tahta geçti. A-i hastalandı sonra öldü. Oğlu She-t'u'yu bir kenara itip, kardeşi Ssu-chin'i Mukan Kagan unvanıyla tahta geçirdi. Mukan, yirmi yıl hükümdarlık yaptı. Ölmeden önce kendi oğlu Shih-lo-pien'i⁵⁶ tahta geçirmede ve adı T'a-po olan kardeşini tahta geçirdi. T'a-po Kagan, She-tu'yu Er-fu Kagan olarak doğu tarafını⁵⁷ idareye, yine küçük kardeşi Ju-tan'ın oğlunu Pu-nan olarak batı tarafını idareye memur etti.

T'a-po on yıl tahtta kaldıktan sonra hastalandı ve öldü . Oğlu An-lo 'ya dedi ki:"Ben duydum ki; akrabalarım kaganlık babadan oğula geçmedi. Benim ağabeyim kendi oğlunu sevmeyi ve ondan vazgeçip beni kagan seçti. Ben öldüğümde senin Ta-lo-pien'e karşı kenara çekilmen lazım". Sonra T'a-po öldü.

Devletin içinde(merkezinde) Ta-lo-pien tahta geçecek iken onun annesinin asil olmaması sebebiyle halk ona itaat etmedi. An-lo'nun annesi saf Gök-Türk olduğundan, onun etrafında biriktiler.

She-tu en sonunda devlet meclisinde ortaya çıkarak dedi ki:"Eğer An-lo tahta çıkarsa, ben ağabey ve kardeşlerimle liderlik ederek, ona karşı vazifemizi yaparız. Eğer Ta-lo-pien tahta

55-Bumın Kagan

56-Kardeşi ifadesi aslında hatalıdır. Kara Kagan, Bumın'ın oğludur.

57-Ta-lo-pien'in hatalı yazılışıdır.

58-Diğer kaynakların hepsinde Pu-li(Börü) şeklinde yazılmıştır.

çıkarsa benim sınırları muhafaza etmek için keskin kılıcım ve

9/a

s.11371

uzun mızrağım ile beklerim(muamele ederim). She-t'u uzun ve kahraman idi. Devlet adamlarının hepsi korktu. karşı gelmeye cesaret edemediler. Nihayet An-lo tahta geçirildi.

Ta-lo-pien'in kalbi mutlu olmamıştı. An-lo'ya itaat etmedi. Adam göndererek ona hakaret etti. An-lo kontrolü sağlayamadığı için She-t'u devlet meclisine geri çağırıldı. Yapılan müzakereler de dediler ki:"Bütün kagan oğulları içerisinde She-t'u kaganlığa en layık olanı, bu sebepten dolayı onu tahta geçirelim. Unvanı i-li-lü-she-shih-po-mo-ho(ıl Küllüg Şad işbara Baga)Kagan oldu. Bir unvanı da Sha-po-lüe idi. Ötüken'den ülkeyi idareye başladı. An-lo, ona bağlı olarak (Tola)Lo suyunun kenarında ikamet edip, kendini ikinci Kagan ilan etti. Suei hanedanı K'ai-⁵⁹huang saltanat devresinin ortasındaki yılda (590)öldü.

She-t'u,oğlunun zayıf bir kişiliğe sahip olması nedeniyle kendi kardeşi Yabgu(Ye-hu) Ch'u-lo-hou'nun tahta geçmesini emretti. Yung-yü-lü elçi göndererek Ch'u-lo-hou'yu tebrik etti. Ch'u-lo-hou tahta geçecek iken ona dedi ki:"Biz Gök-Türkler, Mukan Kagan'dan beri olageldiği üzere çoğunlukla küçük kardeş büyük kardeşin yerine ve genellikle esas anneden doğanlar geçti. Babanın kanununa göre böyle senin korkmaman gerek.

Senin tahta geçmenden benim korkmamam lazım. Seni selamlamaktan korkmuyorum. Yung-yü-lü tekrar elçi göndererek Ch'u-lo-hou'ya dedi ki:"Amcalarım ve benim babam birlikte

59-Bu bilgi sadece burada vardır.

çalışarak gelenekleri tesis etmişler. Ben bir onların torunuyum. Beni çok sakın bir şekilde prens() yapabilirmisiniz. Aynı toruna ikinci kez emrediniz, amca ve babalarımın saygıları altında bana bir yer emrediniz. Babamın hayattaki emrini göz ardı edebilirsiniz. Arzu ediyorum ki; siz amcam hiç şüphe etmeden müsaade edersiniz".

60
Ch'u-lo-hou neticede tahta geçti. Ye-hu kagan onun unvanı idi. Yung-yü-lü da Ye-hu(Yabgu) oldu. Suei Kao-tsu'suna elçi göndererek durumu sözle bildirdiler. Kao-tsu ona sancak ve davul sundu. Sancağının probagandasını yaptı.

Sonra Yü(ch'u)-lo-hou, batıya A-po'ya saldırdı.Ülkede durumunu sağlamlaştırdı. Çok geçmeden öldü. Onun halkı Yung-yü-lü'yü reis olarak seçti. Onun unvanı Hsie-chia-ch'i-tou-na-tou-lan Kagan oldu. Tou-lan, K'ai-huang saltanat devresinin sonunda(600) emrindekiler tarafından öldürüldü. O zaman Sha-po'nun 61 oğlu Jan-kan , T'u-li unvanını aldı. i-ch'eng prenses Jan-kan'ı şereflendirip, i-chen-tou-ch'i-min olarak selamladı. Bunun Çin dilinde anlamı" akıllı ve sağlıklı" dır.

Shuo-fang'da Ta-li kalesini inşa etti ve ikamet etmeye 62 başladı. Ta-ye saltanat devresinin 10. yılında Ch'en-tou 'da imparatorun karşısına çıktı. Hastalıktan öldüğü zaman(609) imparator Yang sarayda üç gün yas ilan etti.

10/a

Onun oğlu Tou-chi-shih , Shih-pi Kagan

60-Aslında Baga Kagan unvanını almıştır.

61-Doğrusu Ch'u-lo-hou'nun oğludur.

62-Aslında Ta-ye saltanat devresinin üçüncü yılı(607)olması gerekir.

unvanıyla tahta geçti.

T'ang Wu-te saltanat devresinin 2. yılında(619)öldü.Onun oğlu Shen-po-pi 'nin yaşı küçük olması sebebiyle tahta geçemedi. Ni-pu Şad olarak Yu eyaletinin kuzey taraflarını idare etmekle vazifelendirildi. Kendi kardeşi Ssu-li-wu Şad, Ch'u-lo Kagan unvanıyla tahta geçti. O da i-ch'eng prensesle evlendi.3.yılda Ch'u-lo(620)öldü.i-ch'eng prenses, onun oğlu Wo-she Şad'ın zayıf ve çirkin olmasından dolayı tahta geçirtmedi.

Bunun üzerine Ch'u-lo'nun kardeşi Tou-pi , Hsie-li Kagan unvanıyla tahta geçti. Shih-pi'nin oğlu Shen-po-pi, T'u-li Kagan unvanını alması üzerine, Hsie-li, Chen-kuan saltanat devresinin 4. yılında(630) sınırlara saldırdı. Harekat ordusu yardım baş kumandanı Chang-pao karşı çıktı. Yakalayıp başkente getirdi. T'u-li kendiliğinden gelip Çin'e teslim oldu. Pei-p'ing Wang'lık ve Shun-chou tu-tu'luğu(askerî valilik) tevcih edildi. Ülkesine halkıyla beraber geri gönderildi. Beş yıl Çin sarayına vergi sundu. Ping-chou-tao'a vardı. Burada hastalanıp öldü. Oğlu Ho-lo-hu tahta geçti.

967
10/a-b

s.11371

Batı Gök-Türkleri Mukan Kagan'ın oğlu Ta-lo-pien'dirler. Sha-po-lüe ile aralarında anlaşmazlık çıkınca ikiye bölündüler. Ta-lo-pien, Ch'u-lo-hou tarafından tutuklandı. Onun ülkesinde Yang-su Tegin'in oğlu Ni-li unvanıyla kagan oldu. Ni-li ölünce oğlu Ta-man tahta geçti. Unvanı Ni-ch'üe-ch'u-lo

Kagan oldu. Suei Ta-ye saltanat devresinin ortasındaki yılda(611) imparator Yang tarafından Ch'ang-sa-na Kagan unvanıyla Kao-li'lere saldırtıldılar.T'ang Wu-te saltanat devresinin ortasında gelip, teslim oldu ise de Kuzey Gök-Türklerinin elçileri tarafından öldürüldü. Önceden (Ho)-sa-na, Suei sarayına gelmişti.

Devlet adamları ülkenin içinde (Ho)-sa-na'nın babasının küçük kardeşi olan She-kuei'i tahta geçirdiler. She-kuei ölünce kardeşi T'ung Ye-hu (Yabgu) Kagan, onun yerine geçti. T'ung Yabgu kendi babasının büyük kardeşi tarafından öldürüldü.

969
14/b

s.11393

Pei Ch'i'nin imparatoru Wen-hsüan, T'ien-pao saltanat devresinin 4.yılında(553) 12.ayda Gök-Türkleri bastırdı. Gök-Türkler müttefik olmayı rica ettiler. Neticede vergi, hediye sunma işi karşılıklı devam etti.

5.yıl(554) 8. ayda Gök-Türkler, Çin sarayına elçi gönderip vergi sundular. 6.yıl(555) 4.ayda Gök-Türkler, 5.ayda Ju-ju'lar,11. ayda Kao-li'ler, 12. ayda K'u-mo-hsi'ler elçi gönderip, çin'e vergi sundular.

15/a

s.11394

T'ien-ch'ung saltanat devresinin 2. yılında(566) Gök-Türkler, ile beraber Çin'e vergi sundular.

15/b

3. yıl(562) 10.ayda Gök-Türkler, Çin'e elçi gönderip vergi

63- Ch'u-lo, 619 yılında öldürülmüştür. Dolayısıyla bu tarih de hatalıdır.

sundular.

Wu-p'ing saltanat devresinin 3.yılında(572) Hsin-lo, Pai-ch'i, Wu-chi ve Gök-Türkler beraber elçi gönderip Çin'e vergi sundular.

Sonraki Chou'nun Ming imparatoru zamanında ikinci yılı(558) 6.ayında Ye-ta'lar elçi gönderip hediyeler sundular.12. ayda Gök-Türkler elçi gönderip hediye sundu.

imparator Wu'nun Pao-ting saltanat devresinin ilk yılının(561) başında Gök-Türkler, T'u-yü-hun'lar, Kao-ch'ang'lılar, 1.ayda Gök-Türklerden T'ang-ch'ang ,5.ayda Gök-Türk Kuei-ts'u(Kuca) aynı zamanda elçi gönderip hediye sundular.

4.yıl(564) 5.ayda Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

16/a

T'ien-ho saltanat devresinin ikinci yılının (567) 5. ayında Gök-Türkler, An-hsi,T'u-yü-hun'lar elçi gönderip hediye sundular.

4.yıl(569) 7. ayda Gök-Türkler elçi gönderip at sundular.

Chien-te saltanat devresinin 3. yılının(574) başında Gök-Türkler elçi gönderip at sundular.

Hsüan-cheng saltanat devresinin ilk yılında(574) 3. ayda Gök-Türkler, 10.ayda Pai-ch'i elçi gönderip hediye sundular.

970

s.11395

1/a

Suei K'ai-huang saltanat devresinin ilk yılının(581) 8. ayında Gök-Türk A-po Kagan, 9.ayda Gök-Türk Sha-po-lüe elçi gönderip vergi sundular.

1/b

3.yıl (583) 4.ayda Gök-Türkler vergi sundu.

7.yıl (587) Gök-Türk Sha-po-lüe kendi oğlunu elçi olarak gönderip vergi sundu. Aynı yıl Gök-Türk Tou-lan Kagan kendi annesinden doğma küçük kardeşi Ju-tan Tegin'i Hoten'in yeşim taşlarıyla göndererek, bunları sundu.

2/a

8.yılda(588) Gök-Türk Tou-lan büyük insanlarıyla 10 bin baş at, yirmi bin koyun, beş yüz baş sığır sundu.

11.yıl(591) 4.ayda Gök-Türk Yung-yü-lü elçi gönderip vergi sundu.

12.yıl(592) ilk baharında başlangıçta imparator, Jen-shou-kuan 'da iken Gök-Türkler, Kao-li'ler, Ch'i-tan'lar elçi gönderip vergi sundular.

2/b

17.yıl(597) 7.ayda Gök-Türkler vergi sundu.11.ayda Gök-Türkler, Çin'e elçi gönderdiler.

imparator Yang, Ta-ye saltanat devresinin 3.yılı(607) 5. ayda. Gök-Türk Ch'i-min Kagan oğlu Chao Tegin'i Çin sarayına gönderdi. Büyük oğlu Pi-li-chia Tegin'i Çin sarayına gelmesi için gönderdi.

64

6.ayda T'u-yü-hun, Kao-ch'ang ve Gök-Türk Mo-ho Kagan elçi gönderip vergi sundular.

5. yıl 8.ayda Gök-Türk Sha-po-lüe Kagan oğlu K'u-she

65

Tegin'i Çin sarayına gönderdi.

64-Mo-ho(Baga) Kagan olarak gösterilen şahıs aslında Töles boylarının kendi içlerinde kagan ilan ettikleri Erkin Ch'i-pi Ke-leng'dir.

65-Belgeler karışmıştır; aslında 585 yılı kastedilmektedir.

3/a

11. yılın(615) ilk ayında Gök-Türkler ve Çin'in bir çok komşusu elçi gönderip vergi sundu.

3/b

T'ang Kao-tsu'su henüz reis iken, Gök-Türkler çok güzel atlarından sundular.

Wu-te saltanat devresinin ilk yılının(618) 5.ayında Shih-pi Kagan 7. ayında Batı Gök-Türklerinden Chüe Kagan elçi gönderip vergi sundular. 9. ayda Shih-pi Kagan, yine Ku-tu-lu Tegin'i çin sarayına gönderdi.

4/a

2.yıl(619) 4. ayda Ho-sa-na Kagan bir çok inci(büyük inci) sundu. Aynı ay Shih-pi Kagan Çin'e elçi gönderip hediye sundu.

5. ve 6. aylarda Gök-Türkler hediye vermeye devam ettiler.

8.ayda Gök-Türkler hediye sundular.

4.yıl(621) ilk ayda Gök-Türk, Hsie-li Kagan, 3. ayda Ye-hu Kagan elçi gönderip vergi sundular.

4/b

5.yıl(622) 4.ayda Batı Gök-Türk Yabgu Kagan elçi göndererek, aslan kürkü sundu.Yine 8.ayda elçi gönderip meşhur atlardan sundu.

5/a

s.11397

Aynı yıl Gök-Türk Hsie-li Kagan ve Kao-li'ler elçi gönderip vergi sundular.

6.yıl(623) 4. ayda Batı Gök-Türk, 12.ayda Gök-Türkler elçi gönderip vergi sundular.

7. yıl(624) 6.ayda Batı Gök-Türk Bagatur(mo-ho-t'u)Kagan elçi gönderip vergi sundu.

5/b

8.yılın(625) ilk ayında Gök-Türk Hsie-li Kagan elçi gönderip hediye sundu.

9.yılda(626) Batı Gök-Türklerden Ye-hu Kagan, 4.ayda, yine 7 ayda elçi gönderip hediye sundu.

9.ayda Hsie-li Kagan üç bin baş at, on bin koyunu hediye olarak sundu ise de kabul edilmedi.

T'ai-tsung Chen-kuan saltanat devresinin ilk yılının(627) 1. ayında, Batı Gök-Türkler, yine 10.ayda elçi göndererek hediye sundular.

6/b

2.yıl(628) 4. ayda Batı Gök-Türkleri elçi göndererek hediye sundular.

9.ayda Kao-li kralı Chien-wu , elçi göndererek tebrik için hediye sundu. Gök-Türk Hsie-li Kagan'a saldırması için imparator ona sınır haritası sundu.

6/b

11.ayda Hsie-li Kagan elçi göndererek at ve sığırdan bir kaç on bin başdan fazla sundular.

Aynı yıl Töles'ler elçi göndererek vergi sundular.

3.yılın(629) 8.ayında Sir Tarduş'lar, Pa-ye-ku'lar,Pu-ku'lar,T'ung-lo'lar ve benzeri Töles boyları elçi gönderip vergi sundular.

11.ayda Batı Gök-Türkleri

4.yılda(630) Sir Tarduş'lar ve T'u-yü-hun'lar Çin'e elçi gönderip hediye sundular.

5.yıl(631) 9.ayda Sir Tarduş'lar elçi gönderip vergi sundular.

973

s.11431

10/a

Suei imparatoru Yang'ın tahta çıktığının başlangıcında Töles'ler sınırlara tecavüz etmişlerdi. General P'ing Hsiao-ts'u savaştı ise de başarılı olamadı. Sonradan Töles'ler elçi gönderip suçlarının affını rica ettiler. imparator, Huang-men-shih-lang unvanlı P'ei Chü'yü onu pasifize etmekle vazifelendirdi.

10/b

T'u-yü-hun'lara karşı Töles'ler saldırı yapmak için ikna edildiler. Töles askerleri T'u-yü-hun'lara sürpriz bir hücum yaparak bozguna uğrattılar.

T'ang Kao-tsu'su önce gönüllü ordusunu Chin-yang'a gönderdi. Liou Wen-ching'e, Gök-Türklere elçi olarak gitmesini emretti. Gök-Türk Shih-pi Kagan askerlerinin beraber gitmesine razı oldu. imparator Lung-men'a vardığında Shih-pi Kagan, K'ang-ch'iao-li Tegin ve beraberindekileri iki bin baş at ve beş yüz askerle gönderdi Huei 'nin aşağısında buluştular. Tekrar iki binlik genç süvari ordusunu P'ing-liang-ch'eng 'a gönderdi.

Wu-te saltanat devresinin 3. yılında(620) T'ai-tsung sınırda iken Liou Wu-chou'nun saldırı haberi gelmesi üzerine T'ai-yüan'e geldi. Gök-Türk Ch'u-lo Kagan'ın kardeşi Pu-li Şad'ı bin süvari ile gönderip, çinli kumandanlarla buluşturdu.

974

s.11440

8/a

Sonraki Chou'nun Wu imparatoru zamanında Gök-Türklerde, Ssu-chin'in tahta çıkmasıyla onların ülkesi kuvvetlendi. imparatorla mukayese edecek seviyeye geldi. Evlilik yoluyla ittifak yapıldı.

Yazları yüz bin top işlenmiş ipek(çeşitli renklerde)sunuldu.

Başkentte bir kaç bin Gök-Türk hürmet görerek, güzel yiyeceklerle beslenerek kaldılar.

Suei Kao-tsu,K'ai-huang saltanat devresinin başında (581)
66
Sha-po-lüe vassal olduğunu ilan etti. Bunun üzerine imparator bir fermanla kutsal tapınaklarda ve yer yüzünde onun propagandasını yaptı. Kendisi cevabi mektubunda karısının(Chou Ch'ien-chin) ismi farklı olduğu için ismini açıklamadı.

Bunun üzerine ona Yang-shih soy ismi sunuldu. imparatorluğun tabiyetine sokulup unvanı Ta-i prenses olarak değiştirildi.

7.yılının(587) ilk ayında önce Gök-Türk Sha-po-lüe, Ch'ang ile Tai arasında ava çıktı. Sonra Tsu-ho 'daki garnizona döndüğünde ateşlendi. Sha-po-lüe'nin hastalığı bir ay sürdü ve öldü. Bu haber ulaştığı zaman imparator üç gün yas ilan etti. T'ai-ch'ang makamındaki kişiyi göndererek kurban işine katıldı.Beş bin top ipek sundu. Onun kardeşi Ch'u-lo-hou tahta
8/b
geçince imparator, onun sancağının propagandasını yaptı.

10. yılda(591) Gök-Türk i-li-mi-tou-ch'i-min, Jan-kan iken Çin'e geldiğinde Wu-an sarayında nişancılık(ok atışı) yaptı.Mükemmel nişancılardan on iki kişi seçildi. İki guruba ayrıldılar. Ch'i-min dedi ki:"Ben, büyük elçi Ch'ang Sun-sheng sayesinde imparatoru görebildim. Bugün onun ekibinde ok atmak istiyorum. Sheng'a altı adet ok sunuldu. Attığı okların hepsi geyiğe girdi. Ch'i-min'in

66- Bu tarihin aslında 585 yılı olması gerekir. Yani K'ai-huang saltanat devresinin 5. yılı

ekibi neticede yarışmayı kazandı. Bunun üzerine Ch'ang Sun-sheng Gök-Türkler üzerine gözetme için özel elçi tayin edildi.

imparator Yang, Ta-ye saltanat devresinin üçüncü yılında (607) Yü-lin 'i ziyaret ettiğinde, Gök-Türk Ch'i-min Kagan, imparatorun yanına geldiği zaman kendisine üç bin top ipek hediye olarak sunuldu. imparatorun maiyetinden bin kişi, büyük otağın içinde Ch'i-min'e ve üç bin beş yüz kişiye eğlence tertip ettiler. Hepsine yirmi bin top ipek sunuldu. Hiç birine fark gözetilmemişti.

977

s.11479

15/a

Suei Kao-tsu, K'ai-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin 4. yılının(584) 2.ayında Gök-Türk Su-ni boyu , erkek kadın onbinden fazla insan Çin'e gidip bağlandı. Aynı ay Gök-Türk Kaganı A-shih-na-tien(Tardu) kendisine bağlı olanlarla gelip Çin'e teslim oldu(Aslında çinle müttefik oldu).19. yıl(599) 4. ayda Gök-Türk Li Kagan, gelip Çin'e bağlandı. O sırada Ch'i-tan'lıların değişik boylarından dört bin aile de Çin'e bağlanmıştı. imparator onlara dostça davrandı. Yeniden uzaklardaki insanların kalbini kazanması için..hepsine yeteri kadar yiyecek sunuldu. Gök-Türk ülkesine gitmelerini önlemek için sert bir şekilde Çin'de kalma ları emredildi.Geri gitmediler.

Jen-shou saltanat devresinin (601)5.ayında Gök-Türkler erkek-kadın on bin kişi Çin'e gelip bağlandılar.

imparator Yang saltanat devresinin 3. yılında(607) Ch'i-min Kagan, imparatora temsilci göndererek, Çinliler gibi giyinip, şapka takmak, değişmek istediğini bildirdi.

8.yılda(613) ilk ayda Gök-Türk Ch'u-lo Kagan yabancılar ülke sinden dönerken, imparatorun fermanıyla yaşlı ve zayıf insanlardan on binden fazlasını bıraktı. Bunlara onun kardeşi Chien-tu(aslında Kül Tardu) liderliğinde Huei-ning bölgesinde hayvancılık yapmaları emredildi.

16/a

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin ilk yılında(618) 7. ayda Chüe Kagan elçi gönderip itaat etti. Kül Kagan Batı Gök-Türkleri Ho-po(sa)-na Kagan'dan sonra yerine geçen kardeşidir. Önce unvanı Kül Tardu Şad idi. Boylarını Huei-ning

bölgesinde idare etti. Üç binden fazla süvari sicim gibi dizildiler.Suei hanedanı yıkılınca kendini"Kül Kagan" ilan etti.

Önce Li Kuei in savaş teklifini üzerine Batı Jungları elçisi olup Kan-chou 'da ikamet eden Ts'ao Ai' ile ordularını birleştirip, Kuei'in karşısına çıktı. Kuei tarafından yenilgiye Ta-wai-pa vadisinde uğratıldıktan sonra kaçarak T'u-yü-hun'larla birleşti. Onlarla beraber Çin'e elçi göndererek vergi sundu.

Gök-Türk Ho-p'o(sa)-na, Yü Wen-hua ile gelip teslim oldu.

T'ai-tsung Chen-kuan saltanat devresinin 3.yılıının(629) 9.ayında Gök-Türk Ssu-chin dokuz kişi üç bin süvariye kumanda ederek gelip teslim oldular. 12.ayda kuzey Gök-Türk Li Kagan ; A-shih-na, Shen-po-pi ile Hsie-li arasında anlaşmazlık vardı. Bütün boylarına kumanda ederek gelip teslim oldu.

978

s.11493

15/b

Sonraki reis Wu-p'ing saltanat devresinin 4.yılında(575) Göl Türk elçisi evlilik teklifinde bulundu.

16/b

Sonraki Chou T'ai-tsu'su, Wei iken Gök-Türk T'u-men ile karşılıklı elçilik teatisinde bulundu. Elçiler hediye sundular.

Töles'ler Ju-ju(Juan-juan)'lara saldıracakları zaman T'u-men bütün boylarını toplayarak, onları bozguna uğrattı. Hepsini teslim aldı. Onun halkının sayısı elli binden fazla oldu. Kendi gücüne güvenerek ju-ju'lara evlilik teklifinde bulundu. Ju-ju reisi Ana-kuei çok kızıp elçiye hakaret ederek dedi ki:"Sen benim demir işlerimde çalışan kölemsin, nasıl söz söylemeye cesaret edersin?". T'u-men'da çok kızdı. Onun elçisini öldürüp, münasebetlerini kesti. Sonra Chou T'ai-tsu'ya evlilik teklifinde bulundu. Wei Ch'ang-lo prensesle evlenmesine müsaade edildi.

imparator Wu zamanında Ch'i'ler ile bir çok savaş oldu. Bu mücadeleler sırasında yazları Gök-Türkler daima birleşerek yardımcı oldular. Önce Wei Kung-ti zamanında Gök-Türk Mukan kızının T'ai-tsu'ya gönderilmesine razı olmuş, ancak henüz anlaşma sağlanamadan imparator ölmüştü. Mukan'ın kızının müsaade işi tam bir karara bağlanmadan, Ch'i'lerde elçi gönderip Mukan'dan evlilik isteğinde bulundular. Onların hediyesinin fazlalığından dolayı vazgeçecek idi.Pao-ting saltanat devresinin ortasında(563) fermanla Liang-chou valisi Yang Chien, Wu-po unvanlı Wang Ch'ing ve diğerleri prensesi gelin olarak almak üzere gönderildiler.

16/b

Ch'ing ve diğerleri vardığında Mukan'la yaptıkları görüşmelerde Ch'i elçisinin reddedilmesini sağladıkları gibi evliliği kesinleştirdiler.5.yılda Ch'en dükü Ch'un, Kültür Bakanı

Yü Wen-kuei, Sheng-wu dükü Tou i, Nan-an dükü Yang Chien ve diğerleri kızı almaya gittiler.

T'ien-ho saltanat devresinin ikinci yılında(567) Mukan elçi gönderip hediye sundu. Ch'en dükü Ch'un ve diğerleri Mukan'ın yanına vardıklarında Mukan tekrar Ch'i meselesini ortaya attı.Toplantı sırasında rüzgar ve fırtına değişti. Sonra Ch'un ve diğerlerinin Chün-hou ile dönmelerine müsaade etti.

Hsüan imparator,Ta-hsiang saltanat devresinin ilk yılında(580) Gök-Türk T'a-po evlilik ittifakı teklifinde bulundu.imparator, Chao prensi Shao 'nun kızı Ch'ien-chin prensesle evlendirilmesi ni emretti.

2.yılın(581) 2.ayında Gök-Türkler elçi gönderip hediye sundular. Ayrıca Ch'ien-chin prensesi rica ettiler.

Suei Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin ortasında Gök-Türk Sha-po-lüe ve kardeşi Ti-chin-ch'a ile arasında anlaşmazlık(çatlak) vardı. Her ikisi de elçi gönderip barış teklif ettiler, yardım isteğinde bulundular. imparator ikisine de müsaade etmedi.

16/b

Sonra Chou Ch'ien-chin prenses imparatora mektup göndererek, bir oğul gibi dikkate alınmasını Kao-tsu'ya teklif etti.

17/a

s.11494

Kao-tsu, K'ai-fu unvanlı Hsü P'ing-ho 'yı Sha-po-lüe'ye gönderdi. Gizlice imparatora elçiyle mektup

gönderen Sha-po-lüe dedi ki:" Bu yılın 9.ayında Tanrıda olmuş Büyük Gök-Türklerden, yeryüzünün bilgili faziletli göğün oğluna, il küllüg Şad Baga işbara Kagan, Büyük Suei imparatoruna mektup gönderdi. Elçi K'ai-fu Hsü P'ing-ho geldi. Tenezzülde bulunarak, sözle durumu bildirdi. her şeyi duydum. imparator eşimin babası ise o halde kayınpeder olur.kızın oğlun gibi sayılmalıdır. Her ne kadar sınırlar farklı ise de duygularımız, düşünücülerimiz bir, şimdi yeniden eski dostluğumuzu pekiştirelim. Oğul oğul, torun torun 10 bin nesil kesilmesin, tanrı tarafından teyid edilen anlaşma bozulmasın. Bu ülkenin bütün at ve koyunlarının hepsi imparatorun sürüsü, oradaki ipekli kumaşların hepsi buranın malı olması nasıl garip olabilir".

Kao-tsu karşılık olarak mektup gönderip, dedi ki:" Büyük Suei Göğün oğlu, büyük Gök-Türk il küllüg Baga Şad Sha-po-lüe Kagan'ın gönderdiği mektubu aldım. Çok nazik, kibar olduğunuzu idrak ettim. Mademki, Sha-po-lüe'nin kayınpederiyim. Şimdi Sha-po-lüe'yi bütün oğullarımdan farklı görmüyorum. O halde eski akrabalığa hürmeten genelin dışında şimdi özel büyük vezir(başbakan-Ta-ch'en 17/b

) Yü Ch'ing-tse'yi kızımı ve oğlum Sha-po-lüe'yi görmesi için gönderiyorum.

18/a

17.yılda(597) Gök-Türk T'u-li Kagan Jan-kan elçi gönderip, bir kız ile evlenmek istediğini bildirdi. T'ai-ch'ang 6 seromoniyi (liou-li)öğretti.

Önceleri imparator Chou prensesi Ch'ien-chin'in unvanını

Ta-i prenses olarak değiştirmişti. Sonra imparator, Ch'en Shu-pao'nun prensesi paravana olarak kullanıp ona başka prenseslik verince prensesin kalbi rahat olamadı. Bu sebeple şiir yazıp, Ch'en'in arta kalanlarına gönderdi ve durumu anlattı.

imparator bunu duydu ve çok kızdı. Prensес yine batı tarafı Gök-Türk kaganı Ni-li Kagan ile irtibat kurup, anlaştı. imparator onun değişmesinden korktu ve hemen plan yapıldı. Aynı sıralarda Prensес Hu(Soğd)'lar ile özel ilişki kurdu. Onun bu işlere kalkışması üzerine bir ferman yayınlanarak prenseslikten çıkarıldı. Tou-lan Kagan'ın kabul etmemesinden korktuğu için Chi-chang unvanlı Niou Hung, dört güzel cariye ile onu teskin etmek için gönderildi.

Sha-po-lüe'nin oğlu ki; ona Jan-kan derler. Kuzey tarafta ikamet ederdi. Elçi gönderip evlilik ricasında bulundu.

imparator, P'ei Chü'ye emrederek dedi ki: "Ta-i prensesin öldürölmesi gerek". T'u-li'nin iftira etmesiyle Tou-lan kızmaya başladı. Bunun üzerine prensesi çadırında öldürdü. En nihayet Tsung (hanedan) ailesinin kızı An-i prensesle evlendi. imparator,

18/b
kuzey yabancılarını kendi aralarında ayırmak istiyordu.

Bunun için hususi hürmetini ve çok hediye sunmak için, Niou Hung, Su Wei, Hu-lü Hsiao-ch'ing birbirlerini takip ederek, Gök-Türklere elçi olarak gönderildi. Aşağı yukarı Çin sarayına gönderilen elçi sayısı 370'den fazla idi.

T'u-li aslında kuzey tarafında Shang prensesle oturuyordu Güneye Ötüken(Tu-chin-chiou-chen) taşınmak istiyordu.

19.yılda(599) Kao Kung ve Yang Su Gök-Türklere saldırıp,Tien-

chüe(Tardu)'yi büyük bir bozguna uğrattılar. Jan-kan, i-li-tou-ch'en-ch'i-min Kagan olarak selamlandı. Shou eyaletinde Ta-li kalesini inşa ederek, orada ikamet ettiler. An-i prenses öldüğü

19/a

s.11495

zaman imparator onu Tsung(hanedan)ailesinin kızı i-ch'eng prenses ile evlendirdi.

imparator Yang Ta-ye saltanat devresinin 3. yılında(607) Yü-lin'i ziyaret ederken, Ch'i-min ve i-ch'eng prenses seyyar saraya gelip, yaklaşık üç bin baş at sundular. imparator çok memnun oldu. on üç bin top ipek bağışladı.

Ch'i-min, imparatora rapor vererek dedi ki:" Önceden bilge imparator Wen , Mo-yüan Kagan'ın hayatında olduğu aylarda komşu vassal iken An-i prenses sunulmuştu. Hiç bir şey eksik değildi. Şimdi saygı değer imparator yer yüzünün dört tarafını kontrolü altına aldı. Ayrıca vassalını ve Gök-Türk ahalisini gerçekten eksiksiz destekledi. Vassalınız(bendeniz) bilgenin desteğini hatırlıyor. Rapor edilenlerin hepsine müsaade edilmeyebilir. İmparator samimi bir şekilde Ch'i-min'in ikamet ettiği yeri şereflendirdi. Ch'i-min, imparatora şarap sunup, saygısını göstermek için diz çöküp yerlere kadar uzandı. Hürmetinin derecesi çok aşırı idi. İmparator, Ch'i-min ve prensesin her birine birer çömlek altın sundu. Ayrıca ipekli elbiselerden, değerli kumaşlardan teginlerine hiç bir fark gözetmeksizin verildi.

19/b

10.yılın(614) ilk ayında Tsung ailesinin kızı Hsin-i pren-

ses olarak Gök-Türk Kao-ch'ang Sha-na Kagan'la evlenip, kendisine, parlak muhtelif renklerde on cübbe hediye edildi. Onun ipeği 10 bin top idi. imparator, ona eski toprakları verecekti. Ancak Liao-tung'daki vazifesi nedeniyle gerçekleşemedi.

T'ang Kao-tsu'su, i-ning saltanat devresinin ortasındaki yılda(617) Hsiang-wu ülkesi dükü Ch'en ile T'ai-ch'ang-ch'ing unvanlı Cheng Yüan-shou'yu güzel cariyeler sunmak ve evlilik yoluyla ittifak işini halletmek için Gök-Türk Shih-pi Kagan'a gönderdi.

Wu-te saltanat devresinin 5. yılında(622) Batı Gök-Türk Yabgu Kagan elçi göndererek evlilik teklifinde bulundu.

6.yılda(623) Gök-Türkler yine evlilik yoluyla ittfaq ve Ma-i'ye gelme teklifinde bulundular.

20/a

8.yıl(625) 4.ayda Batı yabancıları Gök-Türklerinin elçisi şerefine eğlence tertip edildi. Gök-Türkler arasında problem olduğu zaman, bu sebepten ötürü, Batı Gök-Türkleri ile barış ittifakı için elçi gönderilip, kuzey yabancılarına karşı hazırlandı. Neticede Yabgu evlilik teklifinde bulunduğu zaman imparator Shih-chung unvanlı P'ei Chü'ye dedi ki:"Batı Gök-Türkleri ile biz çok uzaktayız. Her hangi bir tehlike olursa, birbirimize karşılıklı yardım edemeyiz. Şimdi gelip evlilik teklifinde bulundu. Onun maksadı nedir?" karşılık olarak"saygılı imparatorun buyurdukları gibi Batı Yabancılarının sancağı bizden uzaktır. Ancak, kuzey yabancıları güçlenip, kuvvetlenip, sınırları taciz edebilirler. Evliliğin yapılmasına müsaadelerinizi tavsiye ederim. Yakın olması sebebiyle Hsie-li'yle bunun

yanında elbisesini bağlayalım. Bir iki yıl beklendikten sonra Çin'e karşı sonuçta onları bir bağlarız. Plan yapma zamanı dedi.

İmparator, Kao P'ing-wang'ı olan Tao Li'nin, onun ülkesine gitmesi emredildi. Ülkesine vardığında T'ung Yabgu çok memnun oldu.

Hsie-li sık sık hasat zamanı(yaz sonu)Çin sınırlarına tecavüz ettiğinde Batı Yabancılarının yollarını tıkayarak neticeye varmalarını önledi(Evlenme işini engelledi).

980

s.11509

4/a

Sonraki Chou,T'ai-tsu'su Batı Wei Ta-tung saltanat devresinin 11.yılında(545) Gök-Türk T'u-men'in boyu derece derece gittikçe kuvvetlendi. Çin ile ilişki kurmak istedi. İmparator, Chiou-ch'üan'li bir Soğd olan An-no-p'an-t'o'yu elçi olarak gönderdi. Onun ülkesinde herkes karşılıklı birbirini tebrik ederek "Şimdi büyük ülkenin elçisi geldi, bizim ülkemiz gelecekte çabucak yükselecektir" dedi.

İmparator Wu,Chien-te saltanat devresinin ilk yılının (572) 2. ayında büyük general Ch'ang-ch'eng dükü Sun Shen elçi olarak Gök-Türklere gönderildi.

Suei imparatoru Wen K'ai-huang saltanat devresinin 8.yılında Gök-Türk Ch'u-lo-hou öldü. Ch'ang Sun-sheng taziyelerini sunmak için gönderildi. Diğer taraftan Ch'en-kuo lular bütün değerli eşyalarını Yung-yü-lü'ye sundular.

4/b

18.yılda(598) Gök-Türk Ch'i-min Kagan, Tardu tarafından saldı

rıya uğradığında imparator askerlerle hareket edip yardım etmelerini emretti. Ch'i-min başarılı olduktan sonra imparator teşekkür temsilcisi göndererek dedi ki:"Büyük Suei'in bilge aziz kişisi Mo-yüan Kagan ahalisini destekleyip, besledi. Göğün gizlediği yerin desteklediği gibi. Bütün kabileler şükran sadakatını taşıyarak gelip itaat etti. Diğer boylar da gelip, bilge insana kagana bağlanacaklar.

5/a

s.11510

Belki güneydeki Ch'ang-ch'eng, belki Pai-tao'a doğru insanlar at ve koyunları ile dolacak. Jan-kan, kuru ağaç dal ve yapraklarının yeniden yeşermesi, kuru kemiğin yeniden et ile dolması gibi hayatı uzayacak, Büyük Suei'e at ve koyun besleme vazifesini üstlenecektir.

Ta-ye saltanat devresinin 3. yılında(607) Ch'i-min Kagan, imparatora temsilci göndererek, Çin'e bağlanmak, onlar gibi giyinmek istediğini bildirdi. imparator, bakanlar ve dükler arasında müzakere açtı. Bunlar kabul edilemeyeceğini imparatora rapor ettiler. Bunun üzerine imparator bir fermanla dedi ki:"Önceki kral devleti tesis ettiğinde, yabancılar ile Çin'in geleneği farklı idi. Gerçek centilmenler halka geleneklerin değiştirilmesinin rica edilemeyeceğini öğretiler. Saçları kesip dövme yaptırarak, hepsinin tabiatı sakın olur, yün(kürk vs) elbise yerine bitki elbiseler giyilirse, her bir toprak müsait olur. Bu sebepten hepsinden yararlanılabilir. Bu onun en büyük yoludur. Değişip, yakalarını kesmek, uzun çene kayışlarını(püsküllerini)bağlamakla, değişen tabiatla uzak

toprakları kontrol edemeyiz. Elbiseler aynı değil, vahşilerin kimliğini farketmek önemli, büyük kısmı ayrı bölgelerde bulunursa yer ve gökte geniş alanlar hissedilir."

Sonra imparatorun, resmi cevabi mektubu Ch'i-min'e ulaştı. Chi-pei henüz tam sükunete hasıl olmamıştı. Yine uzakta savaşa ihtiyaç vardı. Ancak memurların vefakarlığına ihtiyacı vardı. Böyle bir durumda nasıl elbise değiştirebilirdi?

5/a

T'ang Kao-tsu Wu-te saltanat devresinin 4. yılında(621) Ting-hsiang prensi Hu Ta-en , Gök-Türk Hsie-li'ye, Yen-men'da yenildi. Önceden Han-yang dükü Kuei , T'ai-ch'ang-ch'ing olan Cheng Yüan-shou, Sol süvari muhafızı Ch'ang-sun Shun-te ve diğerleri beraber Gök-Türk Hsie-li'ye elçi olarak gittiler. Hsie-li onları tutukladı. karşılık olarak Çinliler de onun elçisini alıkoydular. Yaklaşık bir kaç heyet vardıktan sonra Ta-en kendisine yapılan hakaretlerden dolayı çok korktu. Sonra Shun-te'nin geri dönmesine müsaade etti. Üstelik barış teklif edip, balık tutkalın 'dan bir kaç on chin sundu. İki ülkenin arasının bu tutkal gibi olmasını istediğini bildirdi.

imparator çok sevindi. Onun elçisi Je-sai , A-shih-te ve diğerlerinin altın ve ipeklerle dönmelerine müsaade etti.

6/a

7. yıl(624) 8.ayda Hsie-li Kagan amcası(babasının küçük kardeşi) Pi Tegin ile A-shih-na Ssu-mo 'yu Çin sarayına gönderdi. imparatorun yatağına kadar götürülüp orada sert bir şekilde imparatoru başıyla selamladı.

imparator dedi ki:" Hsie-li dürüst kalbli, tegini Çin

sarayına gönderip selamladı. Şimdi tegini gördüğünde Hsie-li'yi görmüş gibi oldum". Hemen elçiyle gizli görüşmelere başlandı. Kagan ile majesteleri Sarı nehir ile Çölün kuzeyini ayrı ayrı idare ediyorlar. Şimdi nasıl savaşımaya cüret ederler. Fakat Çinli insanlar savaş istemiyor. Şimdi Ch'in prensi oğul oğul torun torun ebediyete sürecek olan yabancıların bağlanma anlaşması yapmak istediğini görüyorum.

Aynı ayda, Shang-shu-you-p'u-she unvanlı P'ei Chi , Gök-Türklere elçi olarak gönderildi.

8. yıl(aslında 9 olması gerekir)da(626) Gök-Türk Hsie-li, yüz bin süvariyle Wu-kung 'a tecavüz etti. Başkentte sıkı yönetim ilan edildi. Kao Ling'e saldırıp girdi.

T'ai-shou, Shih-lang unvanlı Kao Shih-lien Chung-shu-ling unvanlı Fang Hsüan-ling , büyük general Fan , altı süvari ile hızla Wei Suyunun yukarısına gidip, Hsie-li ile karşı karşıya geldiler. imparator, sözle onu anlaşmayı bozmasından dolayı azarladı. Onun reislerinin hepsi attan inip, geniş bir alana dizilerek imparatoru selamladılar. Hsie-li barış teklif etti. imparator da kabul etti. Kalenin batısına gitti. Beyaz at kurban etti(öldürdü);Hsie-li ile Pien-ch'iao 'da yemin etti.

981

s.11525

3/b

T'ang kao-tsu Wu-te saltanat devresinin 7.yılıının (624)8. ayında Hsie-li ile T'u-li iki kagan ülkelerini birleştirip(kuvvetlerini), Çin'e saldırdılar. Yüan eyaletindeki taburlar güneye geldi. imparator kuzeye savaş için Ch'in prensine

4/a

emir verdi. Yağmacılar ile You eyaletinde karşılaştı. Kötü bir sarsıntıdan sonra barış teklif etti. T'ai-tsung'un müsaadesiyle yemin edildi ve geri gitti.

T'ai-tsung Wu-te saltanat devresinin 9.yılı (626)8. ayda tahta çıktı. Aynı ayda Gök-Türkler Kao Ling'e saldırdılar. imparator Wei suyunun yukarısında Hsie-li ile karşı karşıya gelip, onu anlamayı bozmasından dolayı azarladı. Hsie-li barış teklif etti. imparator da kabul etti. Sonra kalenin batısına gitti. Pien-ch'iao'da Gök-Türkler ile yemin etti. Sonra Gök-Türkler gitti.

984

s.11558

12/a

Pei Ch'i Wen-hsüan'in T'ien-pao saltanat devresinin 4. yılının(553) 12.ayında Gök-Türkler, Ju-ju'lara saldırdılar.Ju-ju'lar bütün milletiyle güneye kaçıp sığındılar. imparator Chin'in kuzeyinde Gök-Türkleri durdurdu. Sonra Onların reisi K'u-t'i 'yi sur klase ederek, A-na-kuei'in oğlu An-lo-chen'ı tahta geçirerek reis yaptı. Ma-i eyaletine yerleştirdi. Ona ihtiyacı olan yiyecek ve mamül ipek sundu. Gök-Türk samimiler bir şekilde Shuo eyaletine çekildikten sonra, Gök-Türklerin teklifi üzerine onlara teslim etti. Gök-Türkler geri döndü. Neticede vergi ve hediye sunma işi karşılıklı devam etti.

13/b

s.11559

Wu-ch'eng , Ho-ch'ing saltanat devresinin 3. yılının 4. ayında general Hu Lü-kuang süvarilere kumanda ederek, Gök-Türklere saldırıp, bin baştan fazla at ele geçirdi.

s.11560

Suei Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin 2. yılının(582) 4. ayında büyük general Han Tsen-shou , Chi-t'ou-shan da Gök-Türkleri yendi. Shang-chu-kuo unvanlı Li Ch'ung Gök-Türkleri Ho-pei-shan'da yendi.

6. ayda Li Ch'ung, Gök-Türkleri Ma-i'de yendi.

11.ayda Gök-Türk Sha-po-lüe bütün halkını toplayarak Mu-hsia , Shih-men , gibi iki yoldan saldırıya geçerek, Wu-wei , T'ien-shuei ,An-ting ,Chin-ch'eng

, Shang-chün , Hung-hua ve Yen-an 'ın hayvanlarının hepsini yağma ettiler. imparator çok kızdı ve dedi ki:" Wei'e doğru gittiğimizde başarısız düştüğü felaketlerin 16/b

birbirini takip ettiği sırada Chou ve Ch'i birbirleriyle mücadele ederek, bütün Çin'i bölüp yaraladılar. Gök-Türklerin yağmacıları iki ülkeyle münasebet tesis ettiler. Chou'nun insanları Ch'i'nin derin ilişki kurmasından endişe ettiler. Ch'i ailesi de batıdan Chou'ların Gök-Türklerle çok iyi ilişki kurmasından korktu. Yani düşmanın fikrine göre kendilerini emniyette veya tehlikede olur diye telakki ettiler. Askerlerini hareket ettirmeden büyük düşmanın üzüntüsü olduğunda bir sınırdaki savunmanın azaltılması hissediliyordu. Halkın gücünün hepsi o tarafa aktarılırsa, hazinenin zenginliği azaltılıp çöle atılırsa, Çin'in toprakları gerçekten büyük güçlüklerle karşılaşılıyordu. Hakikaten Türklerin hükmetmesinden ahali rahatsızlık duyuyordu. Tekrar gelip saldırdığı zenginlikleri savunma kalelerini(işaret ateşlerinin yakıldığı kaleleri), ahaliyi sivil memurları öldürmedikleri yaz ayı yoktu. Nefret ve felaketler birikip, dolarak bugüne kadar durmadı.

Ben erken talihim ile çok geniş bir alana yayılarak() merhametli tebamım gayretiyle, bu zamana kadar olan bütün kötülükleri bertaraf edeceğim. Onlara çok iyi muamele edildiğinde daima kötü olayların belirtisi oldu. Çoğu vahşi ve harisleşerek, hiç bir zaman minnettar olmadılar. Desteklendiklerinde zarar verdiler. Göğün ve yerin arzusu bu, imparatorun kralın değil.

Festivallere gönderilen hediyeler boş harcama sayılmaz. Vergilerden tasarruf edilerek fazlasını devlet kullanır. Bunun sayesinde savaşçıların çoğaltılmasıyla tehlikeli yollardaki ahalinin erkekleri toprağı işler, kadınları dokuma yapar. Sınırları kontrol altına alırsak zafere ulaşmayı tamamlamanın planı kalbimde. Kötü, çirkin ve aptallar henüz imparatorun emrini

17/a

s.11563

iyi idrak edemiyorlar. Gelecekte büyük belirli günde, Chan-kuo(sa vaşan devletler zamanındaki eski neslin gururuyla şimdinin nefretini halledeceğiz. Yakınlarda onlar sık sık sınırlara her taraftan tecavüz ediyorlar. Ben orduları dağıtarak mevzilere yerleştireceğim, hepsinin önü kesilecek, onların derinlere girmelerini bekliyorum. Bu teşebbüslerinde yıkılacaklardır. Sonra uzak garnizonlardaki yedek generaller çekilir, arkasından kıstırılıp, kuvvetleri azaltılır. Güneye inme fırsatı tanınmaz. aniden kuzeye kaçmaları önlenir, bir ip gibi, bıçak sırtı gibi yarısı geri dönemez.

Diğer taraftan onların 5 lideri var. Küçük kardeş büyük kardeşle kavga ediyor. Baba ve amcadan şüpheleniyor. Dışarıya karşı bir vücut gibi görünüyorsa da içeride birbirlerine karşılar, nesilleri zalim usulleri acımasızdır. Doğudaki bütün yabancılar(Türk olmayanlar) hepsi onları sıkıştırmış. Batı Jung'ları çok kalabalık hepsinin eski kinleri var. Gök-Türklerin kuzeyinde Ch'i-tan'lar ayakta hazır vaziyette dişlerini gıcırdatarak konuşuyorlar.Münakaşa ediyorlar. Onların genelde Çin'e hizmet etmeleri uygundur.

Ta-t'ou(Tardu) önceden Chiou-ch'üan'e saldırdı. Ondan sonra Hoten , Po-ssu ,i-tan üç ülke bir olup, isyan ettiler. Sha-po-lüe, Chou-p'an'la yakınlaştı. Onun boyları içinden Po-hu , Shu-ho-lo döndüler.

Geçen yıllarda Li-chi-Ch'a , Kao-li , Mo-ho tarafından çok büyük bir bozguna uğratıldı.

Sha-p'o Şad, Ho-chih kagan tarafından 17/b

öldürüldü. Onun bütün komşularının hepsi onu ortadan kaldırmak arzusudur. Boylarının içinde bütün halkı bir soy, on bin nesil intikam hissi içinde göz yaşı kan akıtarak, göğüslerine vurarak acılarını ağızlarında tutarak nefretlerini biriktiriyorlar. Başından ayaklarına kadar onlar da insan ayrılanları ben kucaklarım.

O topraklarda kötüler, esrarengiz, şeyleri yapıyorlar. Gelecek on iki yılda insanların ruhları değişiyor. Deniyor ki; onun ülkesi mahvolacak, sonunu göremiyorum. Her kış gök gürültüleri toprağa dokunur ve ateş çıkarır. Halk toprağa sadece su ve çayırlara bağlı olarak yaşar. Geçen yaz dört mevsim yağmur ve kar yağmadı. Dereler kurudu, çekirge sürülerinin istilasına maruz kaldılar. Bitkiler, ağaçların bütünü kavruldu. Açlıktan kıtlıktan perişan oldular. insanları ve hayvanları yarı yarıya azaldı. Eski ikamet ettikleri yerler kızıl toprak oldu . itaat edeni yok; güneye hareket ettiler, bir an için hayatîyetleri için hırsızlık yaptılar. Örtü tanrının kızgınlığı ile parçalandı. Onu Baltayla kovaladı. Karanlık ve aydınlık anlaştı. Şimdi onun zamanıdır.

Seçme generallerin askerleri idare etmesi yiyecek ve saire desteklenmesi, gönüllü savşçıların gücü yükseltsin. Kuvvetli adamları aşırı sinirleniyor. Meşhur prenslerinin kafasını istiyorum. Ch'an-yü'yü sırtından vurmayı düşünüyorum. bulutlar dönüyor, sis duman sayısız miktarda toplanıyor.

Doğuya en uzağa mavi denize, batıya bütün kumlu tortulu yerlere olan doğrultuda kazanılan askerler, batıdan doğuya on bin 18/a

li'nin ahalisine kuzeyin vahşi topraklarını takip edeceğimizi ilan ediyorum. tanrı tarafından kayalıkların temizleneceğinin umuyorum. Wang Huei'in dediği gibi onu çıbanından vurur sak nasıl daha düşmanlık yapabilir? karşı gelebilir; nasıl uzaklar itaat etmez? Fakat atalardan kalanlara göre kuzeyin karanlık yerlerinde vahşilik vardır. Yerleşiklik bir tarafa atılmıştır.

Onun topraklarını ele geçirsek, ikamet edemeyiz, halkını ele geçirsek hepsini öldürmeye kıyamayız. askerın gücünü kullanmadan uzak ve geniş alanın düzenini sağlayamayız. Bütün generaller şimdi harekete geçip tek vücut olarak canı gönülden ileri giderek teslim olanları kabul edin, karşı gelenleri öldürün. Yabancı bölgelerin farklı gücü eskiden dinlenirdi. Sınırlar geniş bir şekilde açılıp, sert bir şekilde idare edildiğinde onun elçileri güneye gelmeye cesaret edemezler. İlelebed itaat ederler. Sınırlarda davul çalıp, işaret ateşleri yakarak, geçici gayretle 68 kaçırabiliriz. i'ler ve Ti'ler kontrol altına alınabilir. Fikir 67-Hun hükümdarlarının unvanı, genel görüş bildirildiği için bu sırada Gök-Türkler için kullanılmıştır. 68-i= doğudaki yabancılar; Ti= kuzeydeki yabancılar

budur. Nasıl hizmetçinin oğlu saray idare eder? Sakinlik gayreti Wei-ch'iao'da selamlanır. Ben fikirlerimi bütün ülke için ilan ediyorum.

En nihayet Ho-chien-wang olan Hung, Shang-chu-kuo unvanlı , Tou Jung-ting, Tso-p'u-she unvanlı Kao Kung, You p'u-she unvanlı Yü Ch'ing-tse hepsi kumandan oldular. Çin sınırlarının dışına çıkıp, savaştılar. Sha-po-lüe, A-po ve T'an kaganlar ile diğerlerine kumanda ederek, çin ordusuna karşı koyup 18/b

savaştılar. Hepsi yenildi ve kaçarak gittiler. Gök-Türkler yiyecek ve açlık çektileri zaman yiyecek bulamadılar. Neticede kemik tozuyla beslendiler. Ayrıca büyüük bir salgın hastalık çıkmasıyla halkın çok fazla bir kısmı öldü.

3. yıl(583) 4. ayda Wei-wang Wei-wang unvanlı , Göl Türkleri Pai-tao'da bozguna uğrattı.

5.ayda Harekat ordusu baş kumandanı Li Huang , Gök-Türkleri Ma-na-tu-k'ou 'da yendi. Harekat ordusu birinci kumandanı Tou Jung-ting Gök-Türkler ve T'u yü-hun'ları Liang-chou'da yendi.

8.ayda Yü Ch'ing-tse, Yüan-chou birinci hareket ordusu kumandanı olarak, Hu'lara saldırdı.

19/a

s.11562

18.yılda(598) Yung-yü-lü defalarca sınırlara tecavüz etti. parator, Shu Wang-Hsiou'ya, Liang-chou garnizonuna çıkıp, onunla savaşmasını emretti.

19.yıl(598) 4.ayda Tardu Kagan, Çin sınırlarına saldırdı. 8

ordu baş kumandanı Shih Wan-suei gönderilip, onu yendi. Aynı yıl Han-wang'ı liang, birinci kumandan oldu. Tso-p'u-she unvanlı Kao Kung, general Wang Ch'a'ya liderlik etti. Shang-chu-kuo unvanlı Chao Chung-ch'ing, Shuo eyaleti yoluna çıktı. You-p'u-she unvanlı Yang Su, Chu-kuo unvanlı Li Ch'e Han Tsen-shou'ya liderlik ederek, Ling eyaletine çıktı. Shang-chu-kuo unvanlı Yen Lao, You eyaleti yoluna çıktı. Hepsi saldıracaklardı. Aynı sırada Ch'i-min Kagan, Çin sarayına geldi. imparator, Shou eyaletinde Ta-li kalesini inşa ettirip, orda ikamet ettirdi. Yung-yü-lü tekrar ona saldırdı. imparator tekrar ona Çin sınırlarına girmesini emretti. Yung-yü-lü'nün saldırı ve yağmaları durmuyordu. Bunun üzerine nehrin güneyinde 19/b

Hsia ve Shen gibi iki eyaletin arasına bir kaç yüz li uzunluğunda doğudan batıya kanal kazıldı. Bu alanın kapladığı bütün yerlerde Ch'i-min'in sürüleri kalacaktı.

Neticede Yüe-kuo dükü Yang Su, Liang eyaletine çıktı. Harekat ordusu baş kumandanı Han Tsen-shou, Ch'ing eyaletine çıktı. T'ai-p'ing dükü Shih Wan-suei, Yen eyaletine çıktı. Orgeneral Yao Pan, Ho eyaletine çıktı. Beraber Tou-lan'a saldırmak için hazırlandılar. Kumandanlar yerlerinden çıkmadan önce Tou-lan emrindekiler tarafından öldürüldü.

Bunun üzerine Tardu kendini Pu-chia Kagan ilan etti. Onun ülkesinde büyük karışıklık çıktı.

Gönderilen T'ai-p'ing dükü Shih Wan-suei, Shou eyaletine onunla çarpışmak için çıktı. Tardu ile Ta-chin-shan'da

karşılaştı. Tardu savaştı ve kaçtı. çinli kumandan askerleriyle takip ederek, 2 binden fazla kişinin başını kesti.

20. yıl (600)4.ayda Gök-Türkler sınırlara saldırdılar. Chin Wang Harekat ordusu kumandanı olarak savaşıp onları yendi.

Jen-shou saltanat devresinin ilk yılının(601) ilk ayında Heng-an'ı işgal ettiler. Gönderilen Chu-kuo unvanlı Han Kung hücum 20/a

edip onları yendi. Kung sonradan Gök-Türkler tarafından yenildi. çok sayıda insan ortadan kaldırıldı.

Fermanla Yang Su, Yün eyaleti garnizon kumandanı olarak, Ch'i-min'e liderlik ederek kuzeye saldırıya gitmesi emredildi. Hu Hsie ve bazı küçük boylar önce Ch'i-min'e bağlanmışlardı. Sonradan isyan ettiler. Su'nun ordusu nehrin kuzeyinde bulunuyor-ken, Gök-Türk A-wu-ssu-li Erkin güneye geçip, Ch'i-min Kagan'ı yağma etti. iki yüz binden fazla koyun ve altı bin insanını ele geçirdiler. Sonra geri döndüler. Su yüksek büyük general Liang Mo ile birlikte hafif süvarilerle takip etti.

Altmış li'den fazla dönerek savaşıldıktan sonra büyük bir çatışma sonrasında erkin yenilgiye uğradı. Teslim alınan bütün insanlar ve sürüler Ch'i-min'e götürölüp, ona verildi. Su, yine Chang Ting-ho ile Lin-chün generali Liou Shen'ı ayrı yollardan savaşa davet etti. Çoğu yakalandı ve öldürölldü, sonra geri dönölldü. Askerler nehri geçince yağmacılar tekrar Ch'i-min'in halkını yağma etti. Su, P'iao-ch'i olan Fan Kuei'e liderlik ederek, K'u-chie-ku'da kuvetleriyle

doğudan batıya çarptı. Tekrar bozguna uğratıldı. 80 li den fazla
69
takip etti.

990

s.11632

17/a

Yang imparator, Ta-ye saltanat devresinin başında(605), Kao-tsu
nun Gök-Türkleri Çin sınırları içine kabul edip, ikamet ettirmek
istemesi, prensesle evlendirmesi çok fazla hediye onlara sunarak
yığması, üstelik imparator Yang'ın gönlünde çok fazla taht
17/b

kurması ve hürmete mazhar olan vahşi ve haris ülkeyi tariz
etmesinden korkarak, imparatora rapor veren Sağ Kuang-lu-tai-fu
unvanlı Tuan Wen-chen , dedi ki: Ben duydum ki; eskiden
yakındaki yabancılar ile uzaktakiler ayrılmadığı zaman Çin'e zarar
veremezler. Chou dışarıdan Jung ve Ti'leri bertaraf etti. Ch'in
imparatoru on bin li uzunluğunda kale(sed) inşa etti.

Acizane ben görüyorum ki; devlet Ch'i-min'i ikamet ettirip
her yönden desteklemekte, onların askerleri toprağın yararlarıyla
yatmış besleniyor. Vezirinizin aptal fikrine göre planın sonu
emniyetli görünmüyor. Yabancıların yapısı samimi değildir ve
arzuları zayıftır. Diğer taraftan kuvvetlenip dert olabilirler,
sonra ötekileri de davet ederler, bu onların kalbinde gizli. ben
geniş şekilde öğrenmeden uzakların görülemeyeceğini sanıyorum.

Ayrıca Chin hanedanı döneminde(265-420) Liou Yao-liang .
yakın işlerde halkın tecrübesine baş vurdu.

69- Bu metnin devamı Chang Jen-t'ang tarafından tercüme edilmiş
tir,bkz.s.56-57.

Tahminime göre devlet tehlike altına girer. Benim planıma göre onlarla konuşulup Çin seddinin dışına çıkmaları emredilsin. Sonra sınır garnizonlarındaki işaret ateşi kuleleri inşa edilsin. Savunma şimdi daha acil, böylece on bin yılın uzun planı yapılabilir.

18/a

s.11632

70

8.ayda(Ta-ye'nin 3.yılı(607) yok) imparator çin seddinin kuzeyine teftişe çıktığında Ch'i-min'in otağını da ziyaret etti.

18/b

Kao-li'ler önceden Gök-Türklerle münasebet tesis etmek istediklerinde, Ch'i-min gizlemeye cesaret edemedi. imparatorun önüne getirdi. Bu sırada imparatora rapor veren Nei-shih-shih-lang unvanlı P'ei Chü dedi ki:"Kao-li'lerin toprağı aslında Ku-chu ülkesidir. Chou'lar devrinde Ch'ing-tse buraya tayin edilmiş, Han devrinde bölge üç düklüğe ayrılmış, Chin hanedanı da Liao-tung'u idaresi altına almıştı. Şimdi bize tabi değiller, dış bölgelerde kalmaktalar. Önceki imparatorun hastalıktan ölmesi üzerine uzun süre savaşıma arzusu taşıdılar. Fakat Yang Liang ordusunu vaktinde harekete geçirdiği için savaşa giden kumandanlar başarısız oldu. Siz majestelerinin zamanında nasıl başarılı olunamaz? Elçiler onları medenileştirdiği zaman kuzey ve güney yabancıları gibi sınırda dizilebilirler. Şimdi onun elçisi Gök-Türk ülkesinde Ch'i-min'le görüşüp beraber değişecekler, imparatorun korkusu uzaklara kadar yayılacak, baygın vaziyete düşecek, perişan olarak saraya gelmeye mecbur olacaklardır.

imparator" nasıl?" dedi.

70-Bu olayın ay kaydı SS 84 ve 67'de bulunmamaktadır.

Chü" lütfen onların elçilerini bağışlayarak, kendi ülkesine dönmeleri müsaade edilsin, o ülkenin kralına acele haber gönderilerek gelip, size itaat etmelerini söyleyiniz. Eğer kabul etmezlerse üzerlerine Gök-Türk yardımıyla gidip, cezalandırılırsınlar" diye cevap verdi.

19/a s.11633
imparator kabul etti, Kao-yüan emre uymayınca, üstelik Liao'da savaş planları ve hazırlıkları yapılmaya başlandı.

6.yılda(610) Shih-yü-shih unvanlı Wei Chie ,Ch'u-lo'ya imparatorun konvoyu ile Ta-tou-pa-ku' 'da buluşmasını emretti. Onun ülkesinin insanları kabul etmeyince, Ch'u-lo elçiye teşekkür ederek, durumu gelemeyişinin sebebini açıkladı.

imparator buna çok kızdı"neden böyle?" dedi. Bunun üzerine onun küçük kumandanlarından daha önce elçi gönderip evlilik teklifinde bulunmuş olan She-kuei'in elçisiyle müzakerelere başlandı. P'ei Chü bu sırada rapor vererek dedi ki:" Ch'u-lo, Çin sarayına gelmedi, gücüne güveniyor. Bendeniz onun ülkesini kolayca itaat altına alacak bir plan düşünüyorum. Eğer onların ülkesini parçalarsak kolayca kontrol altına alabiliriz. She-kuei aslında Tou-liou'nun oğlu Tardu'nun torunudur. Kaganlık soyundan geliyor. Bendeniz batı tarafını ziyaret etti. Şimdi duyuyorum ki; onun teşkilatı bozulmuş, Ch'u-lo'ya bağlanmak durumundadır. Bu sebeple elçi göndererek yardımlaşmak istiyor. Onun elçisine çok iyi merasim yaparak büyük kagan şeklinde selamlayalım. O halde Gök-Türklerin gücü bölünür. İki taraf da bize itaat eder."

19/b

imparator" dükün söylediği doğru" dedi. Bundan dolayı P'ei Chü, gece saraya gelerek, onunla batı bölgeleri hakkında gizli müzakerelerde bulundu.

imparator, Jen-feng sarayında onun elçisini kabul edip, Ch'u-lo'nun vefasızlığından bahsederek She-kuei hakkında iyi şeyler düşündüğünü bildirdi. Eğer She-kuei askerleriyle harekete geçip, Ch'u-lo'yu cezalandırırsa evlilik işinin gerçekleşebileceğini üstelik büyük kagan ilan edileceğini bildirdi.

imparator, bir T'ao-chu-pai-yü-chien(bambudan yapılmış ok),
71 vererek" bu acil bir iş elçinin hastalığı bu çubuk(ok)gibi" dedi.

Elçiler geri dönerken yolları Ch'u-lo'nun bölgesinden geçiyordu. Ch'u-lo oku sevdiği için alıkoymak istedi ise de elçiler yalan söyleyerek kendilerini gizlediler.

She-kuei bunları duyunca çok sevindi. Askerlerini harekete geçirip, Ch'u-lo'ya sürpriz bir hücumda bulundu. Ağır bir bozguna uğrayan Ch'u-lo, hatununu çocuklarını bir kenara atarak, etrafındaki bir kaç bin süvariyle doğuya kaçtı. Yolda tekrar hücumlara maruz kalınca Kao-ch'ang'ın doğusundaki Shih-lo-man-shan 'da saklandı. Kao-ch'ang kralı Ch'ü-po-ya, imparatora durumu bildirdi.

Bunun üzerine imparator, P'ei Chü'yü Hsiang-shih ve yakın akrabalarıyla beraber Yü-men-kuan-chin'deki Ch'ang-ch'eng 'a gittiler.

71-Chavannes'e göre birbirine mesafeleri dört aralıktan oluşan bir bambu deyimidir.

Chü, Hsiang-shih'ı Ch'u-lo'nun bulunduğu yere gönderdi. Hsiang-shih, Çin'in zenginliğinden kendisine nasıl baktıklarını anlatarak, Çin'e itaat etmesini istedi. Bir sürü tavsiyede bulundu. Bunun üzerine hoşnutsuz bir şekilde Çin sarayına geldi.

10/a

11.yıl(615) 8.ayda imparator ve prensler Yen-men'da Gök-Türkler tarafından kuşatıldı. Nei-shih-shih-lang unvanlı Hsiao Yü ileri çıkıp planını şöyle belirtti. Shih-pi büyük ihtimalle av yaparak buraya kadar geldi. i-ch'eng prenses onun kalbindeki saldırı fikrini bilmiyordu. Diğer taraftan kuzey yabancılarının geleneğine göre hatunlar asker ve at işlerini bilirler. Eskiden Han Kao-tsu'su, Yen-shih'nın gücü sayesinde P'ing-ch'eng'da kuşatmadan kurtuldu. Ustelik i-ch'eng imparatorun kızı olarak onunla evlendi. Büyük ülkeye yardımda bulunması gerekir. Eğer ülkede bir ordu hareketi başladığı zaman elçiyle bilidirilmesi lazım, işleri aksatmadan, azaltmadan.

Ben yine duydum ki siz majesteleri Gök-Türkleri düzenledikten sonra Liao-tung işi var. insanların kalbi bir değil, bir aksilik olduğu takdirde lütfen orduya Kao-li'lerle savaştan vaz geçilip, Gök-Türklerle saldırılsın, o zaman halkın kalbi savaş yoluyla rahat sakin olur. imparator Yang kabul etti. Neticede

10/b

hemen hatuna elçi ulaştırıldı. imparatorun emri bildirildi. Sonra Gök-Türkler kuşatmayı çözüp gittiler. Sonra onun casusları yakalandı. Deniyordu ki; i-ch'eng elçi gönderip Shih-pi'ye kuzey taraflarda isyan çıktığını söylemesi üzerine Shih-pi kuşatmayı

çözmüştü. Yani i-ch'eng prensesin yardımıyla kurtulunmuştu.

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin başında(618), Gök-Türklerin sık sık gelmesi üzerine Feng eyaletinin sivil memurları tahammül edemez oldular. Yin T'ai-tse olan Chien, Feng eyaletinde ki ahalinin Ling eyaletine nakledilmesini teklif etti. Wu-yüan ,Yü-p'ing 'in toprakları bölündü. Neticede Gök-Türkler Ch'u-lo'nun oğlu Tou-she Şad on binden fazla boyunu idare edip, Ho-nan'ın topraklarına yerleşti. Ling eyaleti sınır oldu.

21/a

5.yılın(622) 6.ayında Liou Wei ,Gök-Türk kuvvetlerine kumanda ederek Shan-tung'a tecavüz etti.

8.ayda Gök-Türk Hsie-li Kagan sınırlara saldırdı. sol Wu generali Tuan Te-ts'ao, Yün eyaleti valisi Li Ho ve diğerleri askerlerle karşı çıktı.

Hsie-li Kagan yüz elli bin süvariye kumanda ederek Yen-men'a girdi. Gök-Türkler Ping eyaletine de girdiler.

Gök-Türkler Yüan eyaletine girdiler.

22/a

6.yıl(623) 7.ayda Gök-Türkler Yüan eyaletine sonra Shuo eyaletini işgal ettiler Sağ Wu-hou büyük generali Li Kao-ch'ien karşı çıkmaya cesaret edemedi. Ahaliyi toplayıp kaçarken Gök-Türk ler tarafından bozguna uğratıldı. Harekat ordusu kumandanı Ch'ih Ching-te kumandanlarla yardıma gitti.

23/a

s.11635

Hsie-li Kagan Hsiang eyaletini işgal etti. Tai eyaleti valisi Gök-Türklerle Hsin-ch'eng da savaştı ise de

galip gelemedi.

Tekrar harekat ordusu baş kumandanı Ch'ang Ch'ien-pei Ch'ao-ta-ku'da Gök-Türklerle savaşması emredildi.

8.ayda Gök-Türkler Shih-ling 'den geçerek, Ping eyaletine saldırdı. Arkasından Gök-Türkler Liang eyaletini istila ettiler. Gök-Türkler Lu-pi-han'da üç eyaleti işgal etti.

9.ayda Gök-Türkler Lan eyaletini işgal ettiler....

10.ayda Gök-Türkler Shan eyaletini işgal ettiler.

9.yılın(626) ilk ayında Gök-Türklerin Ch'ih eyaletine girecekler duyulduğu için ilçelerin surları, duvarları tamir edilip, işaret ateşi kulelerinde ateşler yakıldı.

2.ayda Gök-Türkler Yüan eyaletini işgal ettiler. General Yang Mao çarpışmaya gönderildi.

24/b

6.ayda Gök-Türkler bir kaç bin süvariyle Wu-ch'eng '1 kuşattılar.

Gök-Türkler Wei eyaletine saldırdılar. Sağ muhafızları generali askerlerle savunmaya gönderildi.

991

s.11636

1/a

T'ang T'ai-tsung Wu-te saltanat devresinin 9. yılında (626)

8.ayda Gök-Türkler, Ching eyaletine girdiler. Bir kaç gün sonra Gök-Türkler Wu-kung'a saldırdılar.

1/b

Gök-Türkler, Kao-ling'e saldırdılar. Harekat ordusu baş kumandanı Wei-ch'ih Ching-te ile Gök-Türkler Ching-yang'da savaştılar. Gök-Türkler yenildi. Erkin A-shih-te-wu-mei-ch'o

ele geçirildi. Binden fazlasının başı kesildi.

Gök-Türkler yakın adamlarından Chih-shih-ssu-li

'yi bu erkin için gönderdiler. Kendisi uzun güçlü görünümlü idi. Dedi ki:"Her iki kaganın toplam bir milyon askeri var. Şimdi savaşa son verelim." T'ai-tsung karşılık olarak dedi ki: Biz Gök-Türkler ile evlilik yolu ile ittifak yapmıştık, siz bunu bozdunuz, bizim suçumuz yok. Eskiden gönüllü ordu başkente girdiğinin öncesinde senin babanın oğlu bize yardım etmiş, bizde size mücevher ve kumaş sunmuştuk. Sonradan bu aşırı derecede devam etti. Siz nasıl askerlerinizle generallerinizle, bizim merkezimize yakın yerlere girersiniz. Ayrıca bir çok insanın kalbi var, nasıl eski minnettarlığı unutursunuz? Kuvvetinizi abartıyorsunuz. Önce seni öldürmem gerekiyor."

Ssu-li çok korkup hayatının bağışlanmasını rica etti. Hsiao Yü, Feng Te-i ve diğerleri merasimle gönderilmesini rica ettiler. imparator" olmaz eğer dönmesine müsaade edersek, korktuğumuzu söylerler"dedi.Akabinde Gök-Türk elçisi Men-hsia-sheng'da

2/a

hapsettirildi.

Arkasından Hsiao Yü ve Te i askerlerle eğlenmeye gittiler. Sonradan imparator, vezirler Kao Shih-lien, Fang Hsüan-ling ve general Chou Fan hızla 6 süvariyle Hsüan-wu-men 'dan çıktılar. Wei Suyu'na geldiler. imparator nehrin karşı tarafında bulunan kaganla konuşup, onu anlaşılmayı bozmakla suçladı. Onun komutanları çin imparatorunu görünce atlarından inerek, imparatoru selamladılar. Az sonra kalabalık bir Çin ordusu

görüldü. Tarlalar, yollar, mızrakla dolmuştu. Hsie-li, Çin ordusunun kalabalıklığını görünce, üstelik de Ssu-li'nin hapiste olduğunu öğrenince çok endişelendi. İmparator, Hsie-li ile yalnız kalarak ırmağın kenarında konuştular. Bu sırada bütün generaller savaşa hazırlandı.

Hsiao Yü düşmanın hafife alınmasını atına kırbaç vurarak
72
protesto ediyordu.

995

s.11684

9/b

Pei Ch'i, Wen Hsüan, T'ien-pao saltanat devresinin 3.yılı(563) 2.ayda Gök-Türkler, Ju-ju'ların reisi A-na-kuei'i bozguna uğrattılar. Kuei kendisini öldürdü. Onun veliahtı An-lo-chen ve kardeşleri, Teng-chu,Hou-li,Teng-chu'nun oğlu K'u-t'i arta kalan 10/a

Ju-ju'ları toplayıp kaçtılar. Dağınık olanlar ise Teng-chu'nun öteki oğlu T'ie-fa'yı reis yaptılar.

4.yıl(564) 2.ayda Teng-chu ve öteki oğlu K'u-t'i kuzeye gönderildiler. T'ie-fa, Ch'i-tan'lara sığındı. Azalan devlet adamları tekrar Teng-chu'yu reis yaptılar. Diğer taraftan onun büyük insanlarından A-tang-ti ve diğerleri K'u-t'i'yi reis yaptılar. 12.ayda Gök-Türkler tekrar ju-ju'lara çarptılar. Ju-ju'lar devletlerini kaldırıp, güneye kaçtılar. İmparator Chin-yang'ın kuzeyinde Gök-Türkleri durdurdu. Ju-ju'ları teslim aldı. Onların reisi K'u-t'i'yi saf dışı edip, A-na-kuei'in oğlunu reis

72-Bu metnin devamı Chang Jen-t'ang tarafından tercüme edilmiştir,bkz.s.43-45

olarak oturttu. Yiyecek ve içecek açısından besleyip, yakınlık gösterdi. Takip eden Gök-Türkler Shuo eyaletine vardı.

Gök-Türklerin teslim teklifi üzerine onlara verildiler.

Neticede vergi ve hediye işi karşılıklı devam etti. Suei Kao-tsu zamanında Sha-po-lüe ile A-po karşılıklı savaştılar. Evvelen Hou-wei devrinin sonunda Gök-Türk il Kagan askerleriyle Töles'leri yenmiş, elli binden fazla aile teslim alınmıştı. Sonra ju-ju'lara evlilik teklif etmiş, ju-ju reisi A-na-kuei çok kızarak elçi gönderip il kagan'a hakaret etmişti. il Kagan onun elçisini öldürüp, ju-ju'lara aniden saldırıp, bozguna uğrattı. Kardeşi i-hsi-chi Kagan'da Ju-ju'ları yendi. Kardeşi Mukan tahta geçti. O da Ju-ju'ları imha etti. Sha-po Kagan ikinci Kagan A-po'nun gücünden ve sertliğinden korktu, kıskandı. Bu sebepten dolayı önce onun boylarına sürpriz bir saldırı yaparak, A-po'nun annesini öldürdü. A-po bir daha geri dönemedi, Tardu'nun yanına kaçtı. Tardu'nun ismi Tien Chüe'dir. Gök-Türk Sha-po-lüe'nin babası ile akrabadır. Eskiden"Güney Batı Kaganı"idi. çok kızdığı gibi A-po'yu askerlerle doğuya gönderdi. Onun askerlerinin sayısı yaklaşık yüz bin süvariye bulmuştu. Bunun üzerine Sha-po-lüe ile karşılıklı savaştılar. Ayrıca T'an-han Kagan vardı. A-po ile dost idi. Sha-po-lüe, onun üzerine yürüyerek onu da bozguna uğrattı. T'an-han perişan olup, Tardu'nun yanına kaçtı. Sha-po-lüe'nin kardeşi Ti-chin-ch'a başka bir boy idare ediyordu. Sha-po-lüe ile aralarında ayrılık vardı. Tekrar isyan edip A-po'nun yanına döndü. Askeri birlik dağıldı.

Hepsi imparatorun sarayına elçi gönderip, ittifak ve yardım istediler. imparator hepsine müsaade etmedi.

K'ai-huang saltanat devresinin 6.yılında(586) Ch'i-tan'lar ile Gök-Türkler karşılıklı savaştılar. Önceden Sonraki Wei zamanında
11/b

Ch'i-tan'lar, Kore'liler tarafından hücumla maruz kalınca 10 binden fazla insan gelip Çin'e itaat etmişlerdi. Bundan sonra Gök-Türkler tarafından sıkıştırıldıkları için 10 bin aile Kore'ye gönderildiler. Neticede bütün boyların arasında uzun süre savaş durmadı.

Jen-shou saltanat devresinin ilk yılında(601) Batı Gök-Türk, Nili Kagan ile, Yabgu Töles'ler tarafından mağlup edildiler. Pu-chia (Tardu) çok karıştı. Hsi(K'u-mo-hsi), Hsi gibi beş boy içeriden hareket edince Pu-chia, T'u-yü-hun'lara kaçtı.

imparator Yang, Ta-ye saltanat devresinin ilk yılında(605) Batı Gök-Türk Ch'u-lo Kagan'aniden Töles'lere saldırıp, bütün boylarının mallarına çok yüksek vergiler koydu.

Sir Tarduş'lar ve bazı boyların değişmesinden korkarak, bir kaç yüz şefini toplayıp öldürdü. Neticede bir kere isyan ettiler. Ch'u-lo'yu bertaraf edip, ilteber Erkin unvanlı Ch'i-pi-ko-leng, i-wu-mo-ho(Baga) Kagan oldu. T'an-han dağında ikamet etti.

Tekrar Sir Tarduş'lar içlerindeki erkin Ye-shih, Küçük Kagan oldu Ch'u-lo Kagan her Chiang-tou'yu teftiş ettiğinde isyan ettiler.

11/b

Hua Chi'yi takip ederek nehrin kuzeyine geldi. Hua Chi bozguna uğrayacağını anlayınca başkente kaçtı. Yalnız kalan Ch'u-

lo kuzey Gök-Türkleri tarafından katledildi

T'ang Kao-tsu Wu-te saltanat devresinin sonunda (626)A-shih-na-she-er, Çin'e girerek, saldırdı. Döndükten sonra Tarduş, Uygur gibi boyların hepsinin isyanıyla karşılaştı. Yü-ku-she-She-er tarafından hücumla maruz kaldılar. Tekrar Tarduş'lar tarafından yenilgiye uğratıldılar. Bunun üzerine arta kalan boylar batı kaganlığına bağlandı.

996

s.11691

5/a

Pei Ch'i'nin son reisi Wu-p'ing saltanat devresinin sonunda(575) Shih-chung unvanlı Liou Shih-ch'ing, dört yabancı dilde ilişki kurabiliyordu. O zaman Ch'i reisinin emriyle Shih-ch'ing, Türk dilinde Nie-p'an-ching(Nirvana)'i yazdı. Gök-Türk kaganına gönderildi. Li Te-lin, ona(T'a-po) tanıttı.

996

s.11695

14/a

Suei Kao-tsu, K'ai-huang saltanat devresinin 6.yılında, Ch'i-tan'ların bütün boyları uzun süre kendi aralarında savaştılar. Yine Gök-Türkler ile savaştılar. Kao-tsu elçi gönderip onları azarladı.

997

s.11698

2/a

Kuzey Ch'i zamanında Gök-Türk Mukan Ssu-chin görünüşü çok garip idi. Yüzünün genişliği bir ayak(ch'ih)dan fazla rengi kızıl-sarı, gözleri opak idi.

2/b

Sonraki Chou döneminde Gök-Türk, Yen-tou(Mukan)'nun görünüşü çok garipti. Yüzünün genişliği bir ayaktan fazla, rengi çok kızıl,

gözleri donuk(opak cam gibi) idi.

Suei imparatoru Wen zamanında Gök-Türk Yabgu(Baga) Kagan uzun yanaklı, sırtı kambur, alnı açık idi.

997

s.11701

7/a

Gök-Türk She-t'u bir unvanı Sha-po-lüe idi. Cesur olduğu için halkının kalbini kazanmıştı. Kuzeydeki yabancıların hepsi ona itaat etmişti.

Ch'ang ile Tai arasında av düzenledi. Bir on sekiz geyiği eliyle öldürmüştü. Kuyruklarını ve dillerini hediye olarak sundu.

7/b

Batı Gök-Türk Yabgu Kagan cesur ve zeki mükemmel savaşçı idi.

997

s.11703

11/b

T'ang devrinde Gök-Türk Shih-pi Kagan, Kao-tsu'nun gönüllü ihtilal ordusuna yardımcı kuvvet göndermişti. Başkent sakinleştikten sonra gücüne güvenerek boş alanları gittikçe artan bir hızla işgal etti. Ona bütün sunulanlara rağmen kayde değer başarı kazanılmamıştı. Onun elçisi Ch'ang-an'a vardığında, imparatora çok kibirli ve küstah davrandı. Çin'de henüz tam sulha kavuşulamamıştı. Her seferinde iyi karşılandı.

Gök-Türk Hsie-li Kagan tahta çıktığında baba, büyük kardeşlerinin desteğiyle asker ve atlarının sayısı arttı. Çin'e karşı kötü davrandı. Chung-yüan(T'ang) yeni kurulduğu için dışarıya

karşı koyamıyor, dışarıları kontrol edemiyordu. Hepsine iyi muamele edildi. Bağışlar yolu ile de başarı kazanılamadı. Hsie-li kendi nefretini açıklayıp can sıkmadı.

998

s.11310

6/b

Suei'ler, Hsi'lere aslında K'u-mo-hsi derlerdi. Suei Kao-tsu zamanında Gök-Türkler vassal olduklarını ilan ettikten sonra onlar da Çin sarayına elçi gönderdiler. Ne ilişki kuruldu, ne de reddedildi, güvenilmemişti.

Gök-Türk Shih-pi kagan, Ch'i-min'in oğludur. Ta-ye saltanat devrinin 11.yılında(615) Tung-tou 'ya geldi. O yılda imparator, Feng-yang-kuan 'da yaz için dinlenmeye çekilmişti.

8.ayda Shih-pi boylarını idare ederek, hücum kalkıp, Yen-men'da imparatoru kuşattı. Bütün eyaletlere askerle yardıma gitmeleri için ferman çıkarıldı. Yardım ordusu vardığında Shih-pi ordusunu toplayıp gitti. Neticede saraya vergi işini durdurdu. Ertesi yıl tekrar Ma-i'ye hücum ettiğinde, T'ang dükü askerleriyle savaşarak onu geri püskürttü.

s.11711

7/a

T'ang hanedanının başlangıcında Gök-Türkler çok kuvvetli idiler. Wu-te saltanat devresinin 8.yılında(625) 3.ayında Gök-Türklerin Çin'e saldırı yapacağı duyuldu. Ch'in prensine Lu eyaletinden geçerek kaganın otağını basması emredildi. Saldırı olmayınca durdu.

999

s.11718

7/a

imparator Yang Ta-ye saltanat devresinin 3.yılında

73- bu bilgiler CTS ve HTS'de bulunmamaktadır.

6.ayında Ch'i-min Kagan Çin sarayına gelirken, imparator Hung-lu-ch'ing unvanlı Shih Yang 'ı onu karşılamak için gönderdi.

7/b

7.yıl(612) 12.ayda Batı Gök-Türk Ch'u-lo-to-li Kagan Çin sarayına geldi. imparator çok memnun olup, onun için farklı merasim yaptırdı.

10.yılda(614) Gök-Türk Ch'i-min oğlu Tuo-yen-li ile Tung-tou'da imparatorun huzuruna geldi.

s.11721

Suei imparatoru Wen K'ai-huang saltanat devresinin ortasında(587) Sha-po-lüe , Çin'in müttefiki olduktan sonra Ch'ang ile Tai arasında av yapma teklifinde bulundu. Müsaade edildi. Ayrıca adam gönderip, kendi içki ve yiyeceklerinden sundu. Sha-po-lüe boylarına liderlik ederek, tekrar selamladı. kendisine sunulanları kabul etti.

T'ang Kao-tsu, Wu-te saltanat devresinin 2.yılıının(619) 9.ayında Gök-Türkler elçi gönderip Ho-sa-na'yı Chung-shu-men-hsia-sheng'da öldürdüler.

Önceden Shih-pi ile aralarında anlaşmazlık vardı. Sonra Ch'ang-an 14/a

da olduğunu duyunca Kao-tsu'ya teslim edilmesini teklif etti. imparator şüphelendi, bütün vezirler dediler ki:" Eğer bir kişinin hayatı ile düşman bir ülkeyi kızdırırsak, hücumu uğrar ve durduramayız Neticede kabul edilmedi.

1000

s.11372

8/b

Sonraki Chou zamanında Gök-Türklerin çoğalmasıyla T'a-po'nun

yay çekenleri bir kaç yüz bine ulaştı. Çin ondan çok korktu. Chou ve Ch'i birbirleriyle mücadele ederek onunla evlilik ilişkisi sayesinde dost oldular. Hazine o işlere harcandı. T'a-po, gururunu artırarak etrafıdakilere devamlı "benim güneydeki vefakar oğullarım niye kavga ediyorlar?" diye konuşurdu.

Suei devrinde Gök-Türk Sha-po-lüe'nin eşi Yü-wen ailesinin kızı idi. Unvanı Ch'ien-chin prenses idi. kendi ailesi
9/a s.11733

yıkıldıktan sonra gece ve gündüz Sha-po-lüe'yi etkiledi. Neticede 400 bin yay çeken ordusuyla Çin'e saldırdı. Kao-tsu'nun emriyle Chu-kuo unvanlı P'ing Yü, i-fu-po'yu, Lan eyaleti baş kumandanı Ch'i-li Ch'ang-ch'a 'ı korumaya, Chu-kuo unvanlı , You eyaletine, Ta-hsi Chung-ju, ise T'ung-yüe 'ye çıkarıldılar. Gök-Türkler hepsini bozguna uğrattı.

s.11733

Mo-ho(Baga) Kagan Gök-Türklerin başka bir soyudur. Ch'u-lo Kagan yenildikten sonra Mo-ho Kagan büyümeye başladı. Mo-ho cesaretle eşsiz olduğu için halkın kalbini kazanmıştı. Komşu ülkelerin hepsi ondan korktular. Hami, Kao-ch'ang, Yen-ch'i gibi bütün ülkeler ona bağlandı.

Shih-pi Kagan, Ta-ye saltanat devresinin sonunda(615) bütün boylarıyla Yen-men'a saldırdı. Ertesi yıl tekrar Ma-i'ye saldırdı. Suei hanedanı karıştığı zaman sayısız sayıda insan onlara sığındı. Bunun üzerine çok kuvvetlendi, gücü arttı. Hsiao
9/b

Huang-hu, çin'e gelip Ting-hsiang'da ikamet ettirilince Gök-Türklerle sığınmış olan çinli devlet adamı ve generallerinin ki bu

generallar kagan unvanı almışlardı. Birbirlerini takip ederek Çin'e geldiler.

T'ang zamanında Batı Gök-Türk kralı Yabgu Kagan cesur ve akıllı idi. Komşularını savaşla kendisine bağladı. Yay çekenlerden bir kaç yüz bin askeri vardı. Wu-sun'ların eski topraklarında oturuyordu.

1000

s.11735

14/b

Batı Gök-Türk T'ung Yabgu Kagan gücüne güvenerek, minnettar olmadığı için ülkedeki boyların hepsi şikayet eder oldu. Karluk'lar(Ke-lo-lu) soyunun çoğu isyan etti. Hsie-li Kagan çin ile evlilik yoluyla ittifak yapmak istemedi.

Chen-kuan saltanat devresinin başında defalarca asker gönderip, Çin'e saldırdı. Ayrıca T'ung Yabgu'ya adam göndererek dedi ki:"Eğer T'ang ailesinin prensesiyle evlenirsen, benim ülkemin topraklarından geçmen gerek, geçemezsin " Bu durum T'ung Yabgu'yu endişelendirdi. Evlilik gerçekleşmedi.

3-TSU-CHIH T'UNG-CHiEN

159

s.4926

545 yılı 2. ay

⁷⁴ Wei başbakanı ⁷⁵魏丞相T'ai泰, Chio-Ch'üan 酒泉 'li bir Soğd(Hu) olan An-no-p'an-t'o 安諾槃陀 'yu Gök-Türklere göndererek, onlarla elçilik münasebetini başlattı. Gök-Türk-ler aslında batı tarafında küçük ülkedir. Kabile isimleri A-shih-na 阿史那 dır. Nesilleri Altay dağlarının kuzey yamaçlarında oturur ve Jou-jan ⁷⁶柔然 lara demircilik yaparlardı. Reisleri T'u-men kuvvetlenmeye başladığında sık sık Wei'in batı sınırlarına ⁷⁷ saldırırdı. An-no-p'an-t'o vardığında onun ülkesinin insanların hepsi memnun olarak "Büyük ülkenin elçisi geldi. Bizim ülkemiz bundan dolayı çok çabuk yükselecektir" dediler.

164

552 yılı 1.ay

5.5077

Gök-Türk T'u-men aniden sürpriz bir şekilde Jou-jan'lara saldırıp, büyük bir bozguna uğrattı. Jou-jan'ların reisi T'ou-ping 頭兵 kendini öldürdü. Onun veliahtı An-lo-ch'en 菴羅辰 ve

74-M.s. 424 yılında resmen kurulan Türk asıllı Tabgaç devleti zamanla tamamen Çin kültürünün tesirine girerek Çinlileşmiş, Wei adını almıştı. Bu devlet 535 yılında Doğu ve Batı olmak üzere ikiye ayrıldı. Burada Batı Wei hanedanı kastedilmektedir.

75-Chio-ch'üan bugün Kansu'da Chang-ye kasabası yakınında bulunmaktadır

76-391 yılında tesis edilen Moğol asıllı bu devlet 552 yılına kadar Orta Asya'nın en büyük devleti olma özelliğini devam ettirmiştir. Kaynaklarda daha çok Juan-juan ismiyle zikredilen bu kavim, Ju-ju ve Jou-jan de diye adlandırılmaktadır. Bu kavim ve Çin ile olan ilişkileri için tafsilen bkz. Fan Kuo-chien, Pei Wei Juan-juan Kuan-hsi Yen-chio, Tai-pei, 1988.

77-Bu bilgi sadece burada bulunmaktadır.

A-na-kuei 阿那瓌 Teng-chu-ssu-li, Teng-chu'nun oğlu K'u-t'i ve diğer liderler, yanlarındakilerle Ch'i'lere sığındılar. Arta kalan halk tekrar Teng-chu'nun ikinci oğlu T'ie-fa 鐵伐 yı reis yaptılar.

s.5078

T'u-men, il Kagan unvanını aldı. Karısının unvanına Katun(K'o-ho-tun), oğul ve kardeşlerine Tegin denirdi. Diğer askeri yöneticilerin hepsine şad(she-設) denirdi.

165

s.5097

553 yılı 3.ay

Gök-Türk il Kagan öldü. Yerine oğlu K'e-lo(Kara) 科羅⁷⁸, i-hsi-chi 乙息記 kagan unvanını alarak tahta geçti. Üçüncü ayda elçi gönderip Wei'e elli bin at sundu.

Jou-janların başka bir kolu A-na-kuei'in amcasının oğlu Teng-shu-tsu 鄧叔子 kagan oldu. Onu, Kara Kagan Wo-ye⁷⁹ 沃野nin kuzeyinde Mu-lai-shan 木剌山⁸⁰ 'da büyük bir yenilgiye uğrattı. i-hsi-chi öldü. Oğlu She-t'u'nun yerine kardeşi Ssu-chin tahta geçti. Unvanı Mukan Kagan oldu. Mu-kan'ın görünüşü çok farklı idi; olağanüstü cesur bir şahsiyeti vardı. Zeki ve taktikçi idi. Askerini çok iyi kumanda ediyor, komşu devletlerin hepsi ondan korkuyordu.

78-K'o-lo'nun Kara kelimesinin karşılığı olduğu TFYK, TT ve WHTK da belirtilmektedir.

79-Wo-ye, Han hanedanı zamanında kurulan bu vilayet Wei zamanında garnizon haline çevrilmişti. Şimdi Suei-yüan eyaleti ile iç-moğolistan ve Ordos'un sınırları arasındadır.

80-işbara Kagan'ın ilk ismidir.

165

s.5107

11.ayda GÖK-Türkler tekrar Jou-jan'ları bozguna uğrattılar.
81
Jou-jan'lar ülkelerini kaldırıp, Ch'i'lere sığındılar.

Ch'i reisi, Chin-yang'dan kuzeye Gök-Türklerle saldırdı. Jou-jan'ları kabul etti. Sonra onların kaganı K'u-t'i'yi tahttan indirip, yerine A-na-kuei'in oğlu An-lo-chen'ı kagan olarak Ma-
82
i'de yerleştirdi. Ona yiyecek ve ipekli kumaş sundu. Gök-Türkler, Shuo eyaletinde durduruldular.

Gök-Türkler barış teklif ettiler. Geri dönmeleri kabul edildi. Vergi ve hediye sunma işi karşılıklı devam etti.

Wei, Shang-shu unvanlı Yüan Lie 元烈, Yü Wen-t'ai'ı öldürmeyi planlıyordu. Fakat iş açığa çıktı. T'ai, onu öldürdü.

166

s.5140

555 yılı sonu Gök-Türk Mukan Kagan, Jou-jan'lardan Teng-shu-tse'ya saldırdı ve yıktı. Shu-tse arta kalanlarla Wei'e sığındı.
83
Mukan batıda Ye-ta'ları bozguna uğrattı. Doğuya Ch'i-tan'ların üzerine yürüdü. Kuzeyde Kırgız'ları(Ch'i-ku) itaat altına aldı. Çin sınırlarının dışındaki bütün ülkeler korkularından ona iutaat
84
etmişlerdi. Onun toprakları doğuda Liao-hai'dan başlayıp, batı Hsi-hai'a on bin li kadar uzunluğunda idi. Güneyde çölün kuzeyinden

81-Kuzey Ch'i devleti 550 yılında Doğu Wei'in yerini almış ve varlığını 577 yılında Chou hanedanı tarafından yıkılana kadar sürdürmüştür.

82-Ma-i, şimdiki Shan-hsi'nin, Hsi-shuo kasabası sınırları içinde olan bu yer, Wei döneminde Shuo eyaleti olarak kurulmuş, Kuzey Ch'i hanedanı döneminde Pei-shuo yapılmış, Sui döneminde Ma-i adını almıştır.

83-Akhun(Eftalit)devletini Çin kaynaklarındaki adıdır.

84-Sarı Denizin kuzeyindeki körfezin karşılığıdır.

başlayıp, 5-6 bin li'lik mesafenin hepsi ona itaat etti.

Mukan gücüne güvenerek Wei'den Teng-shu-tse'yi istedi. Elçiler karışıklıkla yolda devam ettiler. T'ai-shih unvanlı kişi Teng-shu-tse ile üç binden fazla insanını Ch'ing-men'in dışında Gök-Türk elçisine teslim etti; hepsi öldürüldüler.

166

s.5152-5153

556 yılı 9.ay

Gök-Türk Mukan Kagan, T'u-yü-hun'larla savaşabilmek için Liang-chou⁸⁵ 涼州 dan geçebilme müsaadesi istedi. Wei hanedanı T'ai-shih(nedim)太師 T'ai 泰 memur olarak Liang-chou askeri valisi Shih Ning 史寧'i süvari kumandanı olarak onları takip etmesi için gönderdi. P'an-ho 潘禾'ya vardılar. Bu arada T'u-yü-hun'lar durumun farkına varıp, Nan-shan 南山'a kaçtılar. Mukan çeşitli kollara ayırıp takip edecekti. Fakat, Ning dedi ki: "Shu-tun⁸⁶ 樹敦 Ho-chen 賀真 iki kale şehir T'u-yü-hunların perili mağralarıdır. Onların asıl köklerini çekiniz, halkının çoğu kendiliğinden dağılacaktır". Mukan kabul etti.

Mukan Kuzey yoldan Ho-chen'ı, Ning güney yoldan Shu-tun'u kuşattı. T'u-yü-hun'ların kaganı Ho-chen'da idi. Onun memuru Cheng Nan-wang 征南王 bir kaç bin kişi ile Shu-tun'u koruyordu.

Mukan, Ho-chen'a saldırıp, K'ua-lü 夸呂'nün karısını ve oğlunu ele geçirdi. Ning, Shu-tun'a saldırıp, Cheng Nan-wang'ı

85-Bugünkü kansu eyaletinin ismidir.

86-Shu-tun, şimdi Ch'ing-hai'in kuzey doğusundadır.

yakaladı. Sonra geri dönerek Mukan ile Ch'ing-hai 青海 'da buluştu. Mukan, içini çekerek, Ning'in cesur kararına hayran kaldı ve çok miktarda hediye sundu, itibar gösterdi.

169

s.5236

563 yılı 9. ay

Önceleri Chou'lar Mukan Kagan'la askerlerini birleştirip, Ch'i'lere saldırmak istediler. Onun kızının prenses olarak alınması kabul edildi.

Yü-po-tai-fu 御伯大夫 unvanlı Yang Chien 楊苻 ile Sol Sol Wu-po unvanlı T'ai-yüan'li Wang Ch'ing Gök-Türk prensesini gelin olarak almaya gittiler. Ch'i'ler bunu duyunca çok korktular, onlar da elçi gönderip, evlilik ricasında bulundular. Ayrıca çok miktarda hediye sundular. Mukan hediyelerin çok olduğunu görünce Çin elçisi Yang Chien'i ve yanındakileri tutuklayıp Ch'i'lere sunmak istedi.

Chien, bunu öğrendi ve Mukan'a kızarak "T ai-tsu nun eskiden kagana karşı saygılı iyi komşuluğu vardı. Juan-juan'lar binlerce kişi gelip teslim oldular. T ai-tsu hepsini kagana gönderip teslim etti. Kaganın isteğinin çabuk olması için. Şimdi nasıl olur da aniden bu iyiliği unutursunuz. Sadece Tanrı ve ruhlardan utanmıyormu? dedi. Mukan uzun bir süre üzüntülü durdu ve dedi ki: "Söyledikleriniz doğru, benim düşünceme göre doğudaki isyancılar ile aynısınız. Bundan sonra kızımı gönderiyorum".

Chien ve yanındakilerin hayatını bağışladı.

Dükler ve bakanlar yüz bin kişiyle Ch'i'lere saldırmasını rica ettiler. Chu-kuo unvanlı Yang Chung tek başına on bin süvari ve piyadeyi kumandasına aldı. Yang Chung on bin süvari ile kuzey yolundan Gök-Türklerle beraber Ch'i'lere saldırdılar. Aynı zamanda büyük general Ta Hsi-wu, otuz bin süvariyle güney yolundan P'ing-yang'a çıktı. Tesbit edilen tarihte Chin-yang'da oldular.

169

s.5237

Chou'lardan Yang Chung, Ch'i lerin 20 den fazla kalesine saldırıp, ele geçirdi. Ch'i'lerin insanları Hsing-ling 'i savunmaya çalıştılar. Chung, buraya da saldırıp yıktı.

Gök-Türk, Mukan, Ti-t'ou 土頭, Pu-li 步離 üç kagan ile yüz bin süvari birleşti. Üç yola ayrılıp beraberce girdiler.

Bir kaç on gün büyük kar olduğu zaman güneyden kuzeye binden fazla li alan bir kaç ch'ih(ayak) yüksekliğinde dümdüz oldu. Ch'i lerin reisi Ye (bugünkü Ho-nan)den kaçarak, Chin-yang'a vardı.

Hu-lü-kuang 斛律光 generali 30 bin askerle P'ing-yang garnizonuna ilerledi. Sonra Chou'ların generalleri ile Gök-Türkler Chin-yang'ı muhasara ettiler. Ch'i'lerin reisi onların

kuvvetinden çok korktu. Savaş eşyalarını kumandanlarıyla alıp doğuya kaçarak saklanmak istedi.

87- Şimdi Shan-hsi'de P'in-fen vilayetinin güneyindedir.

88- Bugün T'ai-yüan vilayeti sınırları içerisinde.

ilkbaharda Ch 'i lerin reisi, kuzey kaleye 北土城 sığındı. Ordular tam karşı karşıya geldi. Gök-Türkler çekinerek Chou lara:" Siz dediniz ki; Ch'i'ler zor durumda, karıştılar, bu sebeble itaat altına gelecekler, şimdi Ch'i insanların gözlerinin içinde sanki demir var. Nasıl karşı karşıya gelinebilir? Chou'nun insanları askeri disiplin içersinde ön kuvvet olarak Hsi-shan 西山 'dan dolaşarak, kalenin 2 li yakınına geldiler. Bütün generaller hep beraber saldırmak istiyorlardı. Tuan Shao 段韶 dedi ki:" Düzenli orduyu ilerletme gücünün de bir haddi olmalıdır. Şimdi kar yığınları zaten çok kalın, karşılıklı savaş uygun değil, en iyisi ordunun beklemesi, bu iş beni kaçırıyor, yenilebiliriz de". Neticede Ch'i'ler büyük gürültüler kopararak kaleden çıktılar. Gök-Türkler büyük bir dehşete kapıldılar. Hsi-shan'ın yüksek yerlerine çekildiler. Gök-Türkler savaşmakta isteksiz davranınca Chou'ların kumandanları büyük bir yenilgiye uğradılar. Sonra Kumandanlar geri döndü.

Gök-Türkler askerlerini toplayıp, Çin sınırlarını terkettiler. Bu arada askerlerinin çok büyük yağma yapmasına müsaade ettiler. Chin-yang'dan giderken 700 li lik bir alanda insan ve hayvan sürüsü olarak bir şey kalmamıştı. Tuan Shao onları takip etti, fakat sıkıştırmaya cesaret edemedi. Gök-Türkler geri dönerek, Hsing-ling' e vardılar. Buz kaygan olduğu için keçe kilimleri yayarak geçtiler.

Hu'ların 胡 atları kıştan dolayı zayıfladı,

hepsinin dizlerinin altına kılıkları döküldü. Bu şekilde Çin seddine vardılar. Atları öldü, ayrıca hepsi bölümlere ayrılarak mızraklarla geri döndüler.

169

s.5242

Chou'lar önce Chin-yang'a saldırmışlardı. Fakat başarısız oldukları için Gök-Türklerle beraber tekrar Ch'i lerin üzerine yürümeyi planladılar. Ch'i lerin reisi bunu duydu ve çok korktu. Hu'nun annesinin batıya gönderilmesine müsaade etti. Ayrıca dostça ilişkiler kurmayı rica etti ve kız kardeşini de gönderdi.

Chou lar, Chu-kuo unvanlı Yang Chung'u Gök-Türklerle gönderip, birlikte Ch'i'lere saldırmak için toplanıldı. Pei-ho 北河 ya vardılar, sonra geri döndüler.

169

s.5243

Gök-Türkler, Ch'i'lerin, You ~~ku~~ eyaletine 100 binden fazla kişi ile saldırdılar. Çin Seddine girip büyük yağma yaptılar ve döndüler.

169

s.5244

Tuan Shao, Gök-Türk ordusunu Çin sınırlarının dışında savuşturduğu zaman Ch'i'lerin reisi Huang-men unvanlı Hsü Shih-jung'u özel elçi olarak mektupla Chou'lara gönderdi.

169

s.5245

89

Gök-Türkler, You eyaletinden döndüler. Dönerken Çin Seddinin

89-Bugün Shan-tung'dadır.

ve sınırlarının kuzeyinde karakol kuvvetleri bıraktılar. Sonra bütün boyların askerini toplayarak, Chou lara elçi göndererek, daha önce kararlaştırıldığı gibi Ch'i'lere beraberce saldırmak istediklerini bildirdiler. Gök-Türkler, Ch'i'lerin You eyaletine saldırıp işgal ettiler.

Chin dükü Hu annesine daha yeni kavuşmuştu. Dolayısıyla Ch'i'lere saldırmak istemedi. Gök-Türklerin anlaşmadan dolayı kendisine saldıracağından korktuğu için, sınırlarda değişiklik yapıp yeni organizasyona gitti. Daha vakit gelmeden 24 kolorduyu ve Sol ve Sağ kanatlarındaki Ch'in(şimdi Şansi), Lung (şimdi Kansu),Pa(şimdi Szuchüan)bölgelerindeki takviye kuvvetleri çağırdı. Ayrıca Hu'lar ve Ch'iang lar da bunlara katıldılar. Toplam 200 bin asker oldu...

169

s.5247

Ch'i'ler, Lang-ling prensi Ch'ang Kung ve Orgeneral Hu Lü-kuang 斛律光, Lo-yang'ı kurtarmak için gönderdi. Chou askerlerinin kuvvetinden korkuyorlardı. Girmeye(ilerlemeye) cesaret edemediler.

Ch'ilerin reisi P'ing eyaleti askeri valisi Tuan Shao'ya çağrıda bulunarak dedi ki: " Lo-yang kuşatılmış durumda, şimdi prensi kurtarmak için Gök-Türkler kuzeyde tekrar saldırıları bekleniyor. o zaman nasıl olacak".

Tuan Shao karşılık olarak" kuzeydeki akıncıların sınırlara saldırmaları yaranın her zamanki kaşınması. Şimdi, batı komşudan gelen hücum vücudun içinden, onun için güneye hareket etmenizi rica ediyorum. Ch'i reisi, "benimle senin fikrin aynı" dedi ve

Shao'ya hafif süvarilerden oluşan bin kişilik kuvvetle Chin-yang a saldırmasını emretti.

Sonra Ch'i reisi de Chin-yang'dan Lo-yang'a gitti.....

169

s.5249

Yang Chung askerlerini toplayıp, Wo-ye 'e çıktı. Gök-Türk askerleriyle buluştu. Askerlerin yiyeceklerini vermediler. Bütün ordu üzülp,endişe etmeye başladı. Çıkış yolu olmadığına karar verildi. Chung, Chi-hu 'ların şeflerinin beraberce görevden alınmalarının gerektiğini belirtti.

Yalandan Ho eyaleti askeri valisi Wang Chien askerlerine davul çaldırtarak dedi ki: "Büyük idareci Lo-yang'da rahat,Gök-Türklerle beraber Chi-hu'lara saldırıp, itaatsizliklerini cezalandırmak istiyoruz".Ayrılmış olan Soğd'luların hepsi çok korktu.Chung, onlarla güzelce konuşarak gönderdi.

Neticede bütün Soğdların reisleri yiyecek ve taşımak için araba verdiler. Askerlerin levazımatı ve erzakı tamam oldu. Destekli Chou generalleri iş bittikten sonrd da geri döndü. Chung da geri döndü.

169

s.5249

565 yılı 2.ay

2. ayda Chou'lar Ch'en dükü Ch'un, Hsü dükü Kuei, Sheng-wu dükü Tou i, Nan-an dükü Yang Chien ve beraberinde bir heyet Huang-hu,i-wei-hsing-tien ' de hazırlanıp 6 saraydan 120 kişi ile Gök-Türk Kaganının otağına kızı almaya gittiler.

169

s.5252

565 yılı 5.ayda Gök-Türkler, Ch'i'lere elçi gönderdiler. Elçi Ch'i'lerin yanına vardığında Ch'i-Gök-Türk münasebetleri başladı.

166

s.5260

Ayrıca önceden Gök-Türkler, Ping eyaletine vardıklarında Hsiao Wang 孝琬 miğferini çıkarıp yere atmıştı.

170

s.5271

567 11.ayda Chou'ların Hsü-mu 許穆 dükü, Yü Wen-kuei 宇文貴, Gök-Türklerden dönerken Chang-ye'de öldü.

170

s.5273

568 yılı 2.ayda Mukan Kagan,Chou'lara vekil olarak hizmet ederken sonra değişti. Ch'i'lerle evlilik yapılmasına müsaade etti. Ch'en dükü Ch'un ve yanındakileri alıkoyarak yıllarca geri dönmelerine müsaade etmedi. Bu arada korkunç bir kar fırtınasıyla karşılaştı. Yurtların,çadırların hepsi yıkıldı.10 gün durmadan devam etti. Bunun üzerine Mukan çok korktu. Tanrının kendini ayıpladığını zannedip, kızını Chou'lara gönderme hazırlıklarına başladı. Tamamlandıktan sonra Ch'un ve yanındakilere sunup, geri gönderdi.

Ch'ang-an'a vardıklarında Chou'ların reisi akrabalarıyla, onu törenle karşıladı....

171

s.5301

572 yılı 2.ayda Chou'lar büyük general Ch'ang-ch'eng dükü

Shen'ı, Gök-Türklere saygı göstermek için elçi olarak gönderdi.

171

s.5305

572 yılında Ch'ang-ch'eng dükü Shen, Gök-Türklerden henüz dönmeden K'ai-fu-i-t'ung-san-ssu unvanlı Yü Wen-te'yi 宇文德 gönderip, resmî mektupla hemen öldürttü...

171

s.5307

572 yılı 5.ay

Kuang 'ın kardeşi Hsien(赧), tu-tu(ordu kumandanı) olarak You eyaletinin eyaletinin askeri valisi ve T'ai-shang-shu-ling 臺尚書令 görevlerinde bulunurken, aynı zamanda askerlerini çok iyi idare ediyordu. Süvarileri çok kuvvetlendi. Ordu iyi disipline edildi. Gök-Türkler ondan korkmaya başlamışlar ve "Güney Kagan 南可汗" demişlerdi.

171

s.5314

572 yılı

Yazın Mukan Kagan öldü. Ölmeden önce oğlu Ta-lo-pien 'i bir kenara atıp kardeşini kagan tayin etti. O da T'a-po kagan idi. T'a-po, She-t'u 提圖 yu Er-fu 爾伏 kagan tayin edip, doğu tarafının idaresini ona verdi. Ayrıca kardeşi Ju-tan'ı oğlu Pu-li 步離 Kagan'ı batı tarafına tayin etti. O da batı tarafında oturmaya başladı. Chou'larla evlilik yoluyla müttefik olunduğu için yaz mevsiminde kendilerine işlenmiş ve ham renkli ipeklilerden oluşan 100 bin top ipek verildi(gönderildi).

Ch'ang-an'da çok rahat bir vaziyette oturan sayıları bin

civarında olan etle beslenen,(çinlilerden farklı olarak) Gök-Türkler vardı.

Ch'i'ler de aynı zamanda onun saldırısından kortuğu için acele çok miktarda hediyeği Gök-Türklerle gönderdi. T'a-po pervasızlığını daha da artırarak elçilere" benim güneydeki iki fedakar, bağılı oğlum, nasıl üzülp, yoksulluk içindeler"dedi.

A-shih-na-hou(imparatoriçe), Chou'larda gözde olamadı. Shen-wu dükü To i, Hsiang-yang prensesi destekledi. Genç kız (olgunluğa erişmemiş, bakire) henüz çok genç idi.Gizlice imparatora dedi ki:"Şimdi Ch'i'ler, Ch'en'larla üçlü ittifak yapalım. Gök-Türkler kuvvetlendi. isteniyor ki; dayılık duygularıyla teskin edilsin, halk tarafından hatırlansın".

s.5315

imparator onun dediklerini çok uygun buldu.

171
573 yılı

s.5332

Yazın, Gök-Türkler Ch'i'lere evlilik teklifinde bulundu.

172

s.5360

576 yılı 11.ay

Eğer, Chin-yang'ı koruyamazsak, Gök-Türklerle kaçalım. Vezirlerin hepsi bu fikre katılmadılar. imparator da kabul etmedi(Ch'i imparatoru An-te).

.172

s.5361

576 yılı

Ch'i'lerin reisi gece Wu-lung-men 五龍門 a

saldırdı. Gök-Türklere sığınmak istiyordu. Subaylarının çoğu dağılmıştı.

173

s.5375

577 yılı

Chao i 紹義, Pei-shuo eyaletini korumak için geri döndü. Chou, Tung-ping 東平 dükü olan Shen Chü 申舉 askerleriyle Ma-i' yi sıkıştırıp, kuşattı.. Chao i savaşta yenilince kuzeye Gök-Türklere sığındı. Yanında 3 bin kişi vardı. Emrindekilere dedi ki: "Onun beklediği gibi geri dönmek istiyorum". Neticede gittiğini ilan ederek ikiye ayrıldı(yarımlara ayrıldı).

Gök-Türk T'a-po Kagan, sık sık Ch'i Hsien-tsu'nun kahraman bir göğün oğlu olduğunu, Chao i'nin onun ayak bileklerine benzediğini, bu yüzden onu çok sevdiğini ve Ch'i'lerin bütün insanlarını kuzeyde desteklediğini, hepsinin kendisine ait olduğunu söylüyordu.

173

s.5376

577 yılı

Chou generalleri Chin-yang'ı fethettiler. Ch'i elçisi K'ai-fu-i-t'ung-san-ssu unvanlı He-hsi Yung-an 紇奚永安 Gök-Türklere yardım istemek için gitti. O Gök-Türk başkentine vardığında Ch'i ülkesi yıkılmıştı. T'a-po Kagan, onu T'u-yü-hun elçisinin alt tarafına oturttu.

Yung-an, T'a-po'ya dedi ki: " Şimdi Ch'i ülkesi yıkıldı. Yung-an artık(geride kalan) halkı nasıl idare etsin? Kendimi boğarak öldürmek istiyorum. Ancak, Büyük Ch'i'nin vezirinin şerefsizce öldüğü yeryüzünde söylenir. Bana bir kılıç verin, uzakların

yakın olduğunu göstereyim ". T'a-po çok memnun oldu. Elçiye 70 baş at sundu, sonra ülkesine geri döndü.

173

s.5383

577 yılı

Kao Pao-ning, kendisi Huang-lung 黃龍 'dan Kao Chao-i'ye destek vererek, onu tahta çıkarmak için ikna etti. Bunun üzerine Chao-i imparator olduğunu ilan etti. Saltanat devrinin adını Wu-p'ing 武平 olarak değiştirdi. Pao-ning de başbakan(baş vezir) oldu.

Gök-Türk T'a-po Kagan, asker göndererek ona yardım edip destekledi.

173

s.5387

578 yılı

Yazın dördüncü ayda Gök-Türkler, Chou'ların, You eyaletine saldırdılar. Memurlar ve halkı yağma edip öldürdüler.

Fan t 樊毅 orduyu Huai 淮 'dan geçirip kuzeyine göndererek, Ch'ing-k'ou 清口 'da Çin seddini tamir ettirdi. Sonra Çin seddi muhafaza edilemedi.

5. ayda Chou'ların Kao-tsu'su bütün orduların hepsine kumanda ederek, Gök-Türkler saldırdı. Chu-kuo devletin direği unvanlı Yüan 原 dükü Chi Yüan 姬願 Tung-p'ing 東平 dükü Shen Chü ve diğerlerine Wu-tao'daki bütün girişlere gitmelerini emretti.

Veliaht tahta geçti. A-shih-na-shih 阿史那氏 imparatorun saygı değer annesi 太后 oldu.

173
578 yılı

s.5389

Yıl sonunda Ch'i'lerin Fan-yang prensi 范陽 Chao-i Chou imparatoru Kao-tsu'nun ölümünü duydu ve Tanrının yardımını kazandığını zannetti. You eyaleti insanlarından Lu Ch'ang-ch'i 盧昌期 askerleriyle Fan-yang'ı işgal etmeye başladı. Chao-i'yi davet etti. Chao-i, Gök-Türk askerlerini alıp gitti. Buna karşılık Chou, Chu-kuo unvanlı Tung-p'ing dükü Shen Chü'yü, Ch'ang Ch'i'ye saldırması için gönderdi.

Chao-i, You eyaleti askeri komutanının askerleriyle dışarı çıktığını görünce, onun bu durumundan faydalanıp, Chi'ye saldırıp, ele geçirmek istedi.

Shen Chü, büyük general Yü Wen-en 宇文恩'ı 4 bin askerle kurtarmaya gönderdi ise de askerlerin yarısı Chao-i tarafından öldürüldü. Shen Chü, Fan-yang'ı istila edip, Ch'ang Ch'i'yi yakalayacağı sırada Chao-i, bunu duydu ve beyaz yas elbisesi giyerek Gök-Türklere döndü.

Kao Pao-ning, 100'li ve çinli askerlerden oluşan bir kaç on bin süvari ile Fan-yang'ı kurtarmaya gitti. Lu-shuei'e vardı. Ch'ang Ch'i'nin öldüğünü duydu. Geri dönüp Ho-lung'u işgal etti.

173

s.5391

578 yılı

11.ayda Gök-Türkler, Chou'ların sınırlarına saldırdılar. Chio-ch'üan 酒泉'i kuşattılar. Sivil memurlar ve halkı yağma edip öldürdüler..

173

s.5395

579 yılı 2.ay

Gök-Türk, T'a-po Kagan, Chou'lara barış teklif etti. Chou'ların reisi, Chao prensi Chao 'nun kızının Ch'ien-chin prensesi olarak evlendirmek, ayrıca Kao Chao-i'yi tutuklu olarak almak istedi. T'a-po kabul etmedi.

173

s.5398

579 yılı 5.ayda

Gök-Türkler, Chou'ların Ping eyaletine saldırdı. 6. ayda Chou'lar, Shang-tung'un bütün halkını Çin seddinin tamirine çağırdılar.

174

s.5404

580 yılı

2. ayda Gök-Türkler, Chou'lara vergi gönderdiler. Ayrıca Ch'ien-chin prensesi kabul ettiler.

174

s.5409

580 yılı 5.ay

Chien dışardaki bütün prenslerin değişmesinden korkuyordu. Bu sebeple Ch'ien-chin prensesin Gök-Türklerle gidişi sırasında, onların vazgeçebileceği düşüncesiyle Chao ,Ch'en ,Yüe , Tai , T'eng , gibi beş prensi saraya çağırdı.

174

s.5410

580.yılı 5.ay

90

Saygı değer A-shih-na T'ai-hou, T'ai-huang-t'ai-hou oldu.

90-Çin'de imparatoriçelerin yükseldiği en yüksek makamdır.

174

s.5415

580 yılı 6. ay

Chou, Ju-nan 汝南 dükü Shen Ch'ing, Ssu-wei-shang-she unvanlı Ch'ang sun-sheng, Ch'ien-chin prensesi Gök-Türklere götürdüler.

s.5416

Ayrıca Chien-wei-hou unvanlı Ho Jo-i'yi T'a-po kagana hediye sunması için gönderdi. Ayrıca Kao Chao-i'yi istediğini bildirdi. T'a-po sahte bir şekilde Chao-i'yle güney sınırlara doğru ava çıkardı. Bu sırada cinli memurlar Kao Chao-i'yi tutukladılar. Sonbaharda 7. ayda Chao-i, Ch'ang-an'a getirildi. Daha sonra Tu 'ya nakledildi. Uzun süre sonra Tu 蜀 'da hastalıktan öldü.

175

s.5449

581 yılı sonu

Gök-Türk, T'a-po kagan hastalandıktan sonra ölecek iken oğlu An-lo 荅羅 ya dedi ki: "Benim ağabeyim, kendi oğlunu tahta geçirmedi, tahtı bana sundu. Ben ölünce, sen de tahtı Ta-lo-pien'e sun". Sonra öldü. Devlet adamları Ta-lo-pien'i tahta geçirecek iken onun annesinin asil olmaması sebebiyle, halk bunu kabul etmedi. An-lo gerçekten değerli(asil 貴), tertemiz Gök-Türk soyundan geliyordu.

En sonunda She-t'u geldi ve devlet adamlarına dedi ki: "Eğer An-lo tahta geçerse ben normal olarak, büyük kardeş küçük kardeş gibi izinden gideceğim. Eğer Ta-lo-pien tahta geçerse devleti korumak gerek, keskin bıçağım, uzun mızrağımla sınırlarda bekleyeceğim.

She-t'u kuvvetli , ayrıca cesur ve kahraman idi. Devlet adamları karşı gelmeye cesaret edemediler. Neticede An-lo tahta geçti. Ta-lo-pien tahta çıkamadığı için kalpten An-lo'yu kabul etmiyordu. her elçi gönderişinde An-lo'yu rahatsız edip, korkutuyordu. An-lo, kontrolü sağlayamadı. Devlet adamları tekrar She-t'u'ya döndüler. Devletin içinde tartışarak dediler ki: "Dört kagan oğlundan en bilgisi, en layığı She-t'u'dur.". Beraberce She-t'u'yu çağırıp, onu tahta davet ettiler.

s.5450

She-t'u, Sha-po-lüe unvanıyla kagan oldu. Ötüken'de oturmaya başladı. An-lo, Tu-lo(Tola) suyunda oturmaya başladı. Kendini ikinci kagan ilan etti.

Ta-lo-pien, Sha-po-lüe'ye dedi ki: " Ben ve sen hepimiz kagan oğullarıyız. Bütün saygı değerler ve babandan sonra sen şimdi olağanüstü saygı değersin, sadece ben tahtsız kaldım(makamsız). neden?" Sha-po-lüe, onun A-po Kagan olarak idare ettiği boyların başına dönmesinden endişelendi. Sha-po-lüe'nin Tien-chüe(batı tarafında oturan, unvanı Ta-t'ou(Tardu) olanla da ihtilafı vardı. Bütün kaganlar dört ayrı tarafta ikamet ediyorlardı.

Sha-po-lüe, çok cesur olduğu için boylarını kuvvetlendirdi. Kuzey tarafında bulunan boyların hepsi korkularından ona itaat ettiler.

Suei reisi tahta geçince Gök-Türklerin. tebrik heyeti beklendiyse de, Gök-Türkler çok kin duyuyorlardı.

Ch'ien-chin prenses kendi atalarının soyunun yıkılmasından çok derin üzüntü duyuyor ve gece gündüz ağlayarak, Sha-po-lüe'den

Chou'ların intikamını alması için yalvarıyordu. SHa-po-lüe vezirine dedi ki: " Ben ve Chou akrabayız. Şimdi Suei'lerin reisi tahta geçti ve önlenemedi. Bu sebepten karımın yüzüne nasıl bakarım". Sonra eski Ch'i'lerin Ying eyaleti askeri valisi Kao Pao-ning ile işbirliği yaparak saldırdılar Suei reisi endişe etti. Bir ferman çıkararak, sınırları korumayı Çin seddinin yükseklerini tamir ettirmeyi, emretti. Ayrıca Shang-chu-kuo unvanlı Wu-wei, Yin-shou, You 幽 eyaleti garnizonu, Ching-t'ao 京兆 idarecisi Yü ch'ing-tse, Ping eyaleti garnizonu kumandanı olmalarını, sınır askerlerinden on binlercesi ile hazırlanmalarını emretti.

Önce Ch'e-tou-wei 車都尉 unvanlı Ch'ang Sun-sheng, Ch'ien-chin prensesi Gök-Türklere sunduğu sırada, Gök-Türk kaganı fevkalade nişancılığından dolayı onu çok sevmiş ve yaz sonuna kadar alıkoymuştu. Bütün oğullarına, kardeşlerine ve ileri gelen devlet adamlarına onunla yakın dostluk tesis etmelerini emretmiş, onun nişancılık tekniğini kazanmalarını ümid etmişti.

Sha-po-lüe'nin kardeşi Ch'u-lo-hou 處羅侯 ki; onun unvanı T'u-li Şad'dır. Halkın gönlünü özellikle kazanmıştı. Sha-po-lüe tarafından kıskanıldı. Kalbinin içinde gizli planlar yaparak Sheng ile yeminle anlaştı. Sheng, onunla çıktığı av seyahatinde kutsal dağlarının derelerin durumunu, boylarının kuvveti, zayıfı hakkında öğrenmediği bilmediği kalmadı.

Sonra Gök-Türkler girip saldıracak iken, Sheng, imparatora mektup göndererek dedi ki: " Şimdi her ne kadar bütün Çin emniyette ise de yabancılar hala diken batırıyor, savaş için şimdi seferberlik ilan edilmiş ise de, onun şimdi zamanı değil, o bir kenara bırakılsın. Ayrıca kendi içlerinde düzensizlik, çekememezlik var. Gizlice plan ve strateji ile orada karışıklık çıkarılabilir.

s.5451

She-t'u'nun çatlağı Tien-chüe 玷厥 nin askerleri kuvvetli dışarıdan desteklenip, içerideki çatlak dışarıya vurulur, içindeki duygular harekete geçirilir ise kendiliğinden gidip savaşır.

Ayrıca Ch'u-lo-hou var ki; She-t'u'nun kardeşi çok kurnaz ve güçlü, halkının kalbini kazanıyor ve devlet adamları tarafından seviliyor. Bu sebeple She-t'u tarafından kıskanılıyor. She-t'u'nun kalbinin içi sıkıntılı, rahat değil, ayak izleriyle ayrılıkları, ihtilafları, huzursuzlukları kapatıyor. Aslında şüphe içinde ve korkuyor.

Ayrıca A-po baş kemirgen bölgesi, onun(She-t'u) arasında, She-t'u'dan korkuyor. Onun liderliğini kabul ediyor. Fakat, kuvvetine kendisi karar veremiyor.

Şimdi uzak ile münasebet tesis etmek, yakın ile savaşmak daha uygun olur. Kuvvetliden ayrılıp, zayıf ile ilişki kuralım. Tien-chüe(Tardu)'ye elçi gönderip, dostluk tesis edelim, A-po'ya ortaklık teklifinde bulunalım. Normal olarak She-t'u askerlerini toplayıp, sağdaki batı tarafındaki toprakları korumaya çalışacaktır.

Aynı zamanda Ch'u-lo'yu kendi tarafımıza çekmek Hsi 91, Hsi'lerle temasa geçerse, She-t'u'nun gücü bölünür ve sol tarafa doğru dönüp, hazırlanır. Başının içinde kıskançlık ve şüphe sonunda kalbinin içinde durur. 10 sene sonra çıkıp, onunla savaşılır. Böyle bir plandan sonra onun ülkesi boşalır.

İmparator, bunu iyice tetkik ettikten sonra çok mutlu oldu. Bu sebepten dolayı Sheng'i saraya çağırdı.

Sheng bu sefer kendi ağzıyla tekrar durumu anlattı. Eliyle dağların derelerin resmini yaptı. Onun(She-t'u) gerçek fiili vaziyetini yazdı. Hepsini avucunun içi gibi gösterdi. İmparator içini derin derin çekerek hayran olduğunu belirtti. Planın hepsini uygulamak üzere kabul etti.

T'ai-p'u unvanlı Yüan Huei , t-wu-tao'dan Tardu'nun yanına özel olarak gönderilip kurt başlı sancak sundu. Tardu'nun elçisi geldiğinde onu Sha-po-lüe'nin elçisinin üst tarafına oturttu. Savaş arabaları generali olan Sheng, Huang-lung-tao 黃龍道 dan gönderilerek Hsi, Hsi ve Ch'i-tan'lara hediyeler sunuldu.

İmparatorun, Ch'u-lo-hou'nun bulunduğu yere selamıyla haberi -----
91- Bu boyun asıl ismi K'u-mo-hsi'dir

gönderilip, derin saygı ve selamları sunulup, Çin'e bağlanması teklif edildi. ittifak yapanlar gerçekten harekete geçince netice de kendisinden şüphelendi.

175

s.5456

582 yılı

4.ayda Suei'lerin büyük generali Han Seng-shou 韓僧壽 Chi-t'ou-shan 雞頭山 'da Gök-Türkleri yendi. Shang-chu-kuo unvanlı Li Ch'ung 李充 ,Ho-pei-shan'da Gök-Türkleri yendi.

5. ayda Kao-pao-ning, Gök-Türk askerleriyle Suei'in Ping eyaletine saldırdı. Gök-Türkler hepsi bir araya geldiler 5 kagan dört yüz bin savaşçı Suei'e karşı harekete geçtiler, Çin seddine(Çin sınırlarına) girdiler.

6. ayda Suei'in Shang-chu-kuo unvanlı Li Kuang, Ma-i'de Gök-Türklerle yenildi. Gök-Türkler ayrıca Lan eyaletine girdiler. Liang eyaleti 涼州 askeri valisi Ho-lo Tse-kan, 賀婁子幹 K'o-lo-hai 可洛峽 'da yenildi.

175

s.5458

582 yılı

Kışın onuncu ayda Suei veliahdı Yung 勇 , Hsien-yang 'a asker yığarak, Gök-Türk hücumlarına karşı hazırlandı. 12.ayda Suei'ler, Ch'in-yüan 沁源 dükü, Yü Ch'ing-tse'yi Hung-hua 弘化 'ya gönderip, asker yığdırtıp, onu oraya yerleştirdiler.

Harekat orduları baş kumandanı Ta-hsi Chang-ju iki bin askerle yola çıktı. Sha-po-lüe Kagan ile Chou-p'an 周槃 'da

karşı karşıya geldi. Sha-po-lüe'nin ordusu 100 binden fazla olduğu için Çin ordusunda büyük korku başladı. Chang-ju ateşli, heyecanlı haliyle bir taraftan savaşırken, bir taraftan hareket ediyordu. Yağmacılar tarafından saldırıya uğrayarak dağıldılar. Sonra tekrar bir araya toplandılar, dört taraftan hücumla maruz kaldılar. Üç gün dönerek savaştılar. Beş subayla birlikte bütün askerler yumruklarıyla mücadele ettiler. Ellerin hepsinde kemik görünür oldu. On binden fazla asker öldü ve yaralandı. Gök-Türkler, gittikçe kızarak güçlerini artırdılar., gitmeye karar verdiler. Chang-ju beş yerden yaralanmıştı. Onun savaşında ölenlerin sayısı 80-90 kişi idi.

什凡九)idi.

imparator, fermanla Chang-ju'ya Shang-chu-kuo unvanını verdi. Seref unvanlarına bir tane daha eklendi.

Chu-kuo P'ing Yü 馮昱, t-fu-po 乙弗泊 'ya savunma yapmak için mevzilenirken, Lan eyaleti baş kumandanı Ch'i-lie Ch'ang-ch'a,

Lin-t'ao 'yu muhafaza etmeye çalışırken, Shang-chu-kuo Li Ch'ung You eyaletinde savunma hazırlıkları yapılırken, bunların hepsi Gök-Türkler tarafından hezimete uğratıldılar. Neticede

Gök-Türkler , askerleriyle serbestce Mu-hsia ve Shih-men daki iki yoldan ilerleyerek, Wu-wei 武威 T'ien-shuei 天水

, Chin-ch'eng 金城 , Hung-hua 弘化 , Yen-an 'a girdiler.

s.5459

at sığır, koyun vb. hayvanları tükettiler(yağma ettiler).

92-Mu-hsia ve Shih-men bugün P'ing-kaio ilçesinde bulunmaktadır.

Sha-po-lüe daha da güneye ilerlemek istiyordu. Tardu kabul etmedi. Askerlerini yanına alıp geri döndü. Bu arada Ch'ang Sun-sheng, Sha-po-lüe'nin oğlu Jan-kan'a yanlış bir şekilde(sahte) Sha-po-lüe'ye "Gök-Türklerle karşı Töles'lerin isyan ettiğini ve onun otağına sürpriz bir baskın yapmak istediklerini" söyledi.Bunun üzerine Sha-po-lüe büyük bir endişeye kapıldı. Askerlerini geri çevirip, çin sınırlarından dışarı çıktı.

175

s.5460

583 yılı

ilkbaharda ikinci ayda Gök-Türkler, Suei'lerin kuzey sınırlarına saldırdılar.

175

s.5462

583 yılı yaz 4. ay.

Gök-Türkler defalarca saldırmaları üzerine. Suei'in reisi bir ferman yayınlayarak dedi ki:" Chou ve Ch'i'lere baktığımızda, onlar Çin'i ikiye böldüler. Gök-Türklerin yağmacıları iki ülkeyle de ilişki kurdular. Chou'lar doğudan endişe ettiler, Ch'i'lerin derin dostluk kurmasından korktular. Ch'i soyu da batının (Chou), Gök-Türklerle iyi dost olup, zenginleşip kuvvetlenmesinden korktu. Derlerdi ki:"Yağmacıların dostluğunun hafif ve ağırlığına göre devlet tehlikede veyahut emniyette olur. Yani büyük düşmanın üzüntüsü, bir sınırdaki savunmayı azalttırmayı hatırlatıyordu. Ben kötü kişilerle dostluk kurulduğunda çoğunun vahşi olduğundan henüz memnun kalındığını sanmıyorum, desteklendiklerinde de yağma yaparlar.

s.5468

Onların törenlerine hediye göndermek boşuna harcama

değildir. Onlardan gelecek vergileri, gelirleri korur, devletin çok işine yarar. Bundan dolayı mal mülk yağma etmeye girdiklerinde generaller ve diğer savaşçılar ilave bir şeyler sunsunlar. Yolları üzerindeki halka haber verelim, onlara tarla ve örme(dokuma) işlerinde hizmet etsinler. Sınırlarda iyi duygularla zafer kazandıkları hissine kapılıp kalplerindeki planın tamamlandığını görsünler. Kötülük, çirkinlik ve aptallık gizli(karanlıkta) kalsın. Derinlerdeki(asıl içteki) niyet hiç bilinmesin. Gelecekte büyük belirli gün geldiğinde, savaşan devletler zamanındaki eskiden nasıl itaatsizler yola getiriliyordu ise, şimdiki zamanın nefreti ile neticeye gideriz.

Yakınlarda(son zamanlarda) hepsi mağralarından çıkıp, beraberce kuzey sınırlara saldırıyorlar.Aslında tanrı öfkeleniyor ve eteğindeki baltasıyla en önden gidiyor, Şimdi bütün generaller harekete geçsin, birlik içinde hareket edilsin, teslim olanları kabul edin, karşı gelenleri öldürün,onların memurları güneyi seyretmeye cesaret edemesinler. İlelebed vakar bir şekilde itaat etsinler.

Wei-ch'iao' ⁹² da hizmetçi olarak gönderilen oğul nasıl kullanılmıştı ?".

En sonunda Wei prensi Shuang ve diğerleri hareket orduları baş kumandanları oldular. Sekiz kola ayrılıp, Çin sınırlarına Gök-Türklerle savaşmaya çıktılar. Shuang, Li Ch'ung ve diğer dört generale kumanda ederek Shuo eyaleti yoluna çıktılar. Sha-po-lüe kaganla Pai-tao 'da karşılaştılar. Li

Ch'ung sözle Shuang'a dedi ki:"Gök-Türkler dört nala zaferden zafere koşuyorlar,bize önem vermemeleri gerek, ayrıca hazırlıksızlar. Az sayıda iyi askerle onlara sürpriz bir saldırı yapıldığında, yıkılabilirler. Bütün generallerin çoğu şüpheye düştüler.Sadece Ch'ang-shih unvanlı Li Ch'e onun fikrini destekledi. Sonra Ch'ung, 5 bin genç süvari ile sürpriz bir şekilde aniden Gök-Türklerle saldırdı. Büyük bir bozguna uğrattı.

Sha-po-lüe, bütün elbiselerini, altın zırhlarını attı. Cayırların arasına daldı ve kaçtı. Onun ordusunda yiyecek yoktu. Kemik tozu onlar için yiyecek olmuştu. Buna ilave olarak salgın hastalık da çıktı. Gök-Türk halkından olağanüstü çok sayıda kişi öldü. You eyaleti askeri valisi Yin Shou 陰壽 100 bin süvari ile Lu-lung-sai 盧龍塞 'a çıktılar. Aniden Kao Pao-ning'e saldırdılar. Pao-ning, Gök-Türklerden yardım istedi. Gök-Türkler kendilerini Suei generallerine karşı korumakla meşgul olduklarından onu kurtaramadılar.Pao-ning kalesini bırakıp Chi-peı'e kaçtılar. Ho-lung'daki bütün ilçeler sakin oldu. Shou, ona bir sürü hediyeler verme suretiyle satın almayı denedi. Ayrıca onun içindekilerine adam gönderdi. Pao-ning, Ch'i-tan'lara sığındı. Orada kendi adamları tarafından öldürüldü.

s.5464

Gök-Türkler elçi gönderip, Suei'ler ile görüştüler. Barış teklifi Suei imparatoru tarafından kabul edilmedi.

5. ayda Suei'in hareket orduları başkumandanı Li Huang, Gök-Türkleri Mo-na geçidin 摩那度口 'de yenilgiye uğrattı.

Suei'lerin Ch'in eyaleti başkumandanı Tou Jung-ting dokuz süvari kumandanını idare ederek otuz bin kişi ile Liang eyaletine çıktı. Gök-Türk A-po Kagan ile Kao Yüe-yüan 'de karşı karşıya gelip, savaştılar. A-po defalarca yenildi..

Tam savaş başlayacak iken Gök-Türklere dedi ki: " Askerler sucsuz yere niye ölsünler.

s.5465

Fakat, her iki taraf da bir kuvvetli kahraman kişiyi zafer kazanmak için görevlendirsin." Gök-Türkler bunu kabul edip, saldırmamak için söz verdiler. Bundan dolayı(hemen sonra) bir süvariye savaşmak üzere gönderdiler. Jung-ting de karşılık olarak Wan Suei 'i gönderdi. Wan Suei çabucak onu yenip, kafasını kesip geri döndü. Bunun üzerine Gök-Türkler çok şaşırdılar, tekrar savaşmaya cesaret edemediler. Sonra barış yemini edip, ordularını topladılar ve gittiler.

Ch'ang Sun-sheng, Jung-ting'in ordusunda P'ien-chiang olduğu zaman A-po'ya elçi olarak gidip, dedi ki:" She-t'u her gelişinde(Çin'e saldırışında) savaşlarının hepsinde büyük zaferler kazandı. A-po girdiğinde ise sadece yenildi. Bu Gök-Türklerin ayıbıdır. Ayrıca She-t'u ile A-po askeri güç bakımından düşmanlar. Şimdi She-t'u'nun zafer günü, halkı kötü ruhlardan etkileniyor. A-po avantajlı değil doğuştan yüz karası var. She-t'u, kendi eski planını tamamlamak için A-po'ya dönüp, cezalandırma maksadıyla kuzeyi yıkacaktır. Kendi gücünün ölçüsünü öğrenmek arzusundadır. Ona karşı korumalısın."

A-po'nun elçisi Çin'e geldiğinde Sheng tekrar ona dedi ki:"

Simdi Tardu ile Suei barış halinde ve bundan dolayı She-t'u onu kontrol edemiyor. Kagan, neden göğün oğluna bağlanmıyor? Tardu ile birleşin, güçler birleşince kuvvetli olursunuz. Bu şekilde bütün planlar gerçekleşir. Neden taşıdığınız yüz karasını askerleriyle toprağa gömmüyorsunuz. Hemen She-t'u'ya dönüp onun şerefsizliğini katletmiyorsunuz?"

A-po, bunu kabul etti, Sheng'la beraber elçisini Çin sarayına gönderdi.

Sha-po-lüe, A-po'nun cesaretini ve gücünü kıskanıyordu. kendisi Pai-tao yenilgisinden dönünce, üstelik A-po'nun, Suei anlaştığını duydu. Bu sebeple önce kuzeye döndü. ve kuzey merkeze büyük bir saldırı yaptı. Ağır bir yenilgiye uğrattığı A-po'nun annesini yakaladı ve onu öldürdü. A-po geri çekildikten sonra ileri gitmeden batıya Tardu'nun yanına kaçtı. Tardu çok kızdı. Askerlerini toplayarak doğuya doğru ilerledi. Ona bağlananların sayısı 100 bin süvariye bulmuştu. Sonra Sha-po-lüe ile karşılıklı savaştılar defalarca galip geldi.Eski topraklarını tekrar ele geçirdi. Askeri gücünü artırıp, çok kuvvetli bir hale geldi.

T'an-han 貪汗 Kagan, A-po'ya yaklaştı. Sha-po-lüe zorla T'an-han Kagan'ın halkını ele geçirdi ve onu yalnız bıraktı. Perişan olan T'an-han, Tardu'nun yanına sığındı. Sha-po-lüe'nin kardeşi Ti-chin-Ch'a 地勤察 başka bir boyu idare ediyordu ve Sha-po-lüe ile aralarında anlaşmazlık(çatlak) vardı.O da isyan edip, milletiyle A-po'ya dönerek, ona bağlandı. Askerlerini de birleştirdiler. Hepsi Ch'ang-an'a elçi göndererek barış ve yardım rica ettiler. Suei reisi hepsine izin vermedi.

583 yılı

6. ayda Gök-Türkler, You eyaletini işgal etti. Suei'in You eyaleti baş kumandanı Kuang Tsung-chuang dükü Li Suei, 3 bin süvari ile karşılarına savunma yapmaya çıktı. 10 gün durmadan savaştı. Subayların çoğu öldü. Bunun üzerine Sha-ch'eng'a kaçtı. Gök-Türkler burayı da kuşattılar. Kalenin duvarları sağlam olmadığı için müdafaa edilemezdi. Sabah karanlığından akşam karanlığına kadar savaşıldı. Ayrıca yiyecek de yoktu. Her gece düşmanların barakalarına yağma için gittiler. Sürü hayvanlarından ele geçirip, askerin ihtiyacı olan darıyı taşıdılar. Gök-Türkler bunu anladılar, çok büyük hazırlık yapıldı. Her gece hazır vaziyette beklenildi. Li Suei ordusu aç bir halde arabayla düşmanla karşılaştılar, çoğu ölüp, düşman eline geçti. Ertesi gün yüzden fazla kişi ile kaçarak kaleye döndü. Çoğu yaralanmış vaziyette idi, savaşacak halleri yoktu. Gök-Türkler, onu teslim almak fikrinde idiler. Elçi gönderip, Suei'e dediler ki:" Eğer gelip, teslim olursanız, tegin unvanını veririz". Li Suei, kabul etmedi, askerlerine dedi ki:" Suei gömülsün, savaşçılar gitsin, suçlu olanların on bin kere ölmesi gerek, şimdi, devlete fedakarlık için hayatı feda etme zamanı, sen bekle, ben öleyim o zaman teslim olunabilinir. isteyen dağılıp, kaçabilir, köyüne yurduna dönmeye gayret eder. Eğer şerefli haysiyet gören olursa Suei'in fikri yoluna gelir". Sonra kılıcıyla aniden ileri atılıp, tekrar iki kişi öldürdü. Gök-Türkler önce şaşırdılarsa da onu okla öldürdüler.

Sonbahar, 7. ayda onun oğluna asillik verildi.

175

s.5467

583 yılı

8.ayda Suei'ler Shang-shu-tso-p'u-she unvanlı Kao Kung, Ning eyaleti yoluna, Nei-chien unvanlı Yü Ch'ing-tse, Yüan eyaleti yoluna çıktılar. Aniden Gök-Türklere saldıracaklardı.

176

s.5473

584 yılı

2. ayda Gök-Türklerin Su-ni boyu 蘇尼 , kadın erkek 10 binden fazla insanla Suei'e bağlandı.

Gök-Türk Tardu Kagan, Suei hanedanına müttefik olmayı teklif etti.

176

s.5475

584 yılı 9.ay

Gök-Türk, Sha-po-lüe Kagan, bir kaç defa Suei tarafından mağlup edildi.Sonra Evlilik yoluyla ittifak yapmayı teklif etti. Ch'ien-chin prenses kendisi soyadının Yang-shih olarak Suei reisinin kızı şeklinde değiştirilmesini rica etti. Suei reisi, K'ai-fu-i-t'ung-san-ssu unvanlı Hsü P'ing-ho 'yu elçilik vazifesiyle Sha-po-lüe'ye gönderdi. Ch'ien-chin prensesin unvanını Ta-i Prenses 大義 şeklinde değiştirdi.

s.5476

Sha-po-lüe elçiyle mektup göndererek dedi ki:" Ts'ung-t'ien-sheng-ta-T'u-chüe-t'ien-hsia-hsien-ch'eng-t'ien-tzu-i-li-chü-lü-she-mo-ho-sha-po-lüe-k'o-han, (Tanrıda olmuş, büyük Gök-

Türk yeryüzünün bilge göğün oğlu il küllüg şad Baga) büyük Suei imparatoruna mektup gönderir. imparator eşimin babası ve de benim kayın pederimdir. Kızınızın kocası olduğumdan oğlunuz statüsündeyim. Her ne kadar sınırlarımız(bölgelerimiz) farklı ise de hissedilen fikirler tek, şimdi oğuldan oğula torundan toruna on bin nesil müttefikliğimiz durması bu ülkenin atları, koyunları, hepsi imparatorun sürüsüdür.Oradaki ipekli kumaşlar vb zenginlikler bu ülkenin mallarıdır."

imparator tekrar mektupla dedi ki:" Büyük Suei'in Göğün oğlu, Büyük Gök-Türk Sha-po-lüe Kagan'ın mektubunu aldığımda çok iyi fikirde olduğunu öğrendi. Mademki Sha-po-lüe'nin babasıyım, şimdi, Sha-po-lüe'yi oğlumdan farklı görmüyorum. Büyük vezirimi kızımı ziyaret etmesi için gönderdiğimde, Sha-po-lüe'yi de ziyaret edecek".

Shang-shu-you-p'u-she unvanlı Yü Ch'ing-tse'yi Sha-po-lüe'ye elçi olarak gönderdi. Araba süvarileri generali Ch'ang Sun-sheng, ona yardımcı tayin edildi.

Sha-po-lüe askerlerini ve değerli şeylerini dizdi. Oturarak Yü Ch'ing-tse'yi karşıladı. Hasta olduğunu ifade edip, kalkamadığını söyledi. Ayrıca dedi ki:"Biz bütün atalarımızdan beri insanların insanların önünde eğilmeyiz."

Ch'ing-tse, onu azarladı ve ikaz etti.Ch'ien-chin prenses özel olarak Ch'ing-tse'ya dedi ki:" Kagan kurt gibi vahşi karakterlidir. Çok mücadeleler geçirdi. insanları ısırabilir".

Ch'ang Sun-sheng, Sha-po-lüe'ye dedi ki:"Gök-Türkler ve Suei ikisi de büyük ülke Göğün Oğlu,kagan ayağa kalkmıyor; nasıl

karşı gelmeye cesaret ediyorsunuz? Fakat, hatun imparatorun kızı oluyor, o halde kagan büyük Suei'in damadıdır.Nasıl kayınpederine saygı göstermez."

Kagan gülerek toygunlarına(ta-kuan) dedi ki:"Eşimin babası önünde ayağa kalkmam gerekiyor".

s.5477

Sonra ayağa kalkıp başını öne eğerek selamladı. Diz çökerek imparatorun mektubunu alıp,kafasına götürdü. Bu sırada çok utandı, orada olanların hepsi üzüntülerinden ağlamaya başladılar. Ch'ing-tse" tekrar vassallığını ilan etmesini istedi. Sha-po-lüe etrafındakilere "nasıl vassallığımı söylerim?" dedi.Solu sağındakiler" Suei diliyle vassallık,kölelik gibi " dediler.

Sha-po-lüe dedi ki:" Büyük Suei Göğün oğlunun köleliğini kabul ediyorum, Yü, P'u-she'nin gücünü de dedi. Ch'ing-tse'ya bin baş at sunup kız kardeşiyle evlendirdi.

176

s.5482

585 yılı 6.ay

Önceden Gök-Türk A-po Kagan ile Sha-po-lüe arasında çatlak vardı. A-po gittikçe bir sel gibi kuvvetlendi. Doğuya ilerleyip Tu-chin'e erişti(ele geçirdi). Batıya Altay dağlarını aştı. Kuei-tsu 龜茲, T'ie-le, i-wu ve bütün batı bölgeleri Soğdlarının hepsi ona bağlandı. Unvanları Batı Gök-Türkleri oldu.

Suei'lerin reisi üst büyük general Yüan Ch'i , elçi olarak, A-po'nun nezdine gönderildi. Bu elçi onu aziz kıldı.

Sonbaharda 7. ayda Gök-Türk Sha-po-lüe, Tardu tarafından

sıkıştırıldı.Ch'i-tan'lar korktular. Acele Suei'e elçi göndererek Sha-po-lüe zor durumda olduğunu, boylarıyla çölün güneyine geçip Pai-tao-ch'uan 白道川 'a yerleşmek istediğini bildirdi.

Suei reisi buna müsaade etti. Chin prensi Kuang'a askerleriyle gidip, onu almasını ve refakat etmesini emretti. Elbise ve yiyecek verildi. Arabalar, hizmetçiler bağışlandı.

Bunun üzerine Sha-po-lüe, batıya A-po'ya saldırdı ve onu bozguna uğrattı. Ayrıca A-po'nun ülkesi boşalmıştı., onun annesine ve karısına saldırdı. Subaylar A-po'yu sürpriz bir saldırıya uğrattılar ve yendiler. Bunların hepsi Sha-po-lüe tarafından ele geçirildi.

s.5483

Sha-po-lüe çok sevindi, kuzeyin en ıssız yerlerine kadar kendisine bağladı(Chi sınır olmuştu).

Bu vesileyle imparatora elçi göndererek"Gökte iki güneş olmadığı gibi yerde de iki kral olamaz. Büyük Suei'in imparatoru gerçek imparatorudur.

Nasıl askerlerimle karşı tehlike oluşturabilirim? Aşırılan isim unvanla. Şimdi size büyük hayranlık ve saygı duyuyorum. Geri dönme sebebi var, saygıyla diz çöküp,alnımı yere sürüyorum. ilelebed yabancılar itaat edecek".Buraya tekrar bak.

Sonra oğu K'u-ho-chen 庫合眞 'ı cin sarayına gönderdi.

8.ayda K'u-ho-chen, Ch'ang-an'a vasil oldu.

Suei reisi bir fermanla dedi ki:"Sha-po-lüe ile her ne kadar barış akdedilmiş ise iki ülke gibi şimdi vassal prenslik olarak tek vücut gibi değiştirilmesi uygundur."

Bu sebeple kurban sunma tapınağında uzaklara ve yakınlarla ilan edilmesini emretti.Sha-po-lüe'ye ferman sunuldu ise de özel unvan verilmedi.

K'u-ho-chen için iç-sarayda eğlence tertip edildi. Bu sırada imparatoriçeye takdim edildi. Çok fazla hürmet edildi. Sha-po-lüe, bundan çok memnun oldu. Kendisi yazları hediye göndermeyi hiç kesmedi.

176

s.5485

586 yılının 1. ayında Suei'ler, Gök-Türklere takvim(cin saltanat devresi)bağışladılar.

176

s.5489

587 yılı 2.ay

Gök-Türk Sha-po-lüe Kagan, oğlunu elçi olarak,gönderip, Suei'e vergi sundu. Heng恒 ve Tai代 eyaletleri arasında av yapmak için izin istedi. Suei reisi ona müsaade etti.Ayrıca adam gönderip, içki ve yiyecek sundu.

Sha-po-lüe'nin uzun ömrü ölümüyle sona erdi. Suei saraydaki bütün işleri üç gün durdurdu. T'ai-ch'ang unvanlı kişiyi onun cenazesinde kurban kesmek üzere(Gök-Türklere) gönderdi.

Sha-po-lüe'nin

oğlu

Yung-yü-lü

雍虞閼

'nün

çekingen ve zayıf olması sebebiyle onu bir kenara iterek yerine

kardeşi Yabgu Ch'u-lo-hou 處羅侯 geçmesini emretmişti.

Yung-yü-lü, Ch'u-lo-hou'ya tahta geçecek iken adam gönderdi.Ch'u-lo-hou dedi ki:" Biz Gök-Türklerde, Mukan Kagan'dan beri s.5490

olageldiği üzere esas kadından doğan çocuklardan küçük kardeşler büyük kardeşlerin yerine geçmiştir. Zorla ele geçirip, önceki ataların usulleri bir kenara atılıp, saygı gösterilmiyor. Sen tahta geçersen, ben seni selamlamaktan korkmam."

Yung-yü-lü dedi ki:"Amcam ve benim babam ayrı vücut iseler de birleşmişlerdi. Ben onların çocuğum. Fakat, nasıl? çocukta aslında isyan geleceği fikrine düşersiniz. Amcam gençlere tenezzül mü ediyor? Ayrıca babamın emri var. onu mu çiğneyeceğiz? Nasıl kaldırabiliriz, amcamın hiç şüphe etmemesi arzusundayım". Sonra elçi göndererek 5-6 kişiyle bağlılığını açığa vurdu. Nihayet Ch'u-lo-hou tahta geçti. Mo-ho kagan unvanını aldı. Yung-yü-lü, yabgu oldu. Çin'e elçi gönderip sözle bağlılığını bildirdi.

Suei elçisi araba ve süvari generali Ch'ang Sun-sheng özel elçi olarak ona gidip, selamladı, sancak sunup, desteklediğini ilan etti. Mo-ho Kagan cesurdu, ayrıca çeşitli planları vardı. Suei'in sancak ve davul suhmasıyla batıya A-p'o'ya ani bir hücum yaptı. A-p'o'nun askerleri Suei'den yardım yardım almış olduğu için çoğu gelip teslim olma dileğinde bulundular. Bunun üzerine A-po canlı olarak yakalandı. Çin imparatoruna mektup gönderip onu öldürülmesinin emredilmesini rica etti.Bunun üzerine Suei'lerin reisi bir müzakere yaptı. Yüe An-kung

樂安, Yüan Hsie 元諧, onun(A-po) başının kesilip bir direğe asılmasını teklif etti. Wu-yang Kung Li Ch'ung canlı olarak saraya getirtilip öldürtülmesini teklif etti. Böylece halka gösterilecekti. Suei reisi Ch'ang Sun-sheng'a dönerek dedi ki:" Bakan bu konuda ne düşünür?" Sheng, karşılık olarak:"Eğer Gök-Türkler anlamsız bir şekilde saldırırlarsa, onların cezalandırılmasına ihtiyaç olacak. Şimdi onlarda büyük kardeş-küçük kardeş birbirlerini öldürüp, yıkıyorlar. A-po'nun kötülüğü devleti taşıyamaması değil, çok kötü mali sıkıntıda olmasından, ele geçirelim ve birleşelim, uzak yolların yakın olmasından korkuyorum. ikisinin kalması gibi değil"dedi.

Sol P'u-she unvanlı Kao Kung "et ve kemik birbirini parçalıyor. Güveyi kısırtalım(birbirlerini daha çok yesinler)"dedi. Suei reisi kabul etti.

176

s.5498

588 yılı

Gök-Türk Mo-ho Kagan batıya doğru komşu ülkeye aniden saldırdı. Başı boş bir oka saplandı ve öldü. Devlet adamları onun yerine Yung-yü-lü'yü tahta geçirdiler. Unvanı Hsie-chia-ch'i-to-na-tou-lan Kagan oldu.

177

s.5517

589 yılı 11.ay

Yüe-an dükü Yüan Hsie, imparatora, Gök-Türk askerlerinin Ch'en-larla olan savaşlarında kullanmayı tavsiye ediyorsa da imparator, Gök-Türklerin dağları dereleri bilmediklerini ileri sürerek kabul etmemiştir.

177

s.5521

589 yılı

Bundan sonra Gök-Türkler, Çin sarayına geldi. imparator onlara dedi ki: "siz Chiang-nan 江南 'da bulunan Ch'en ülkesinin göğün oğlunun olduğunu duydunuz!" Karşılık olarak duyduk dediler.

imparator etrafındakilere Gök-Türkleri, Han Ch'ih-hu

'yu ziyaretet götürmelerini emretmeden önce dedi ki: "Bu Ch'en ülkesinin göğün oğlunun olduğunu göstermektedir". Ch'ih-hu, çok kızgın bakışlarla baktığı için Gök-Türkler korktu ve onun yanına görmeye gidemedi.

178

s.5542

593 yılı yazında

imparatorun yıkmasıyla Ch'en Shu-pao 陳叔寶, kaçıp Gök-

Türklere Ta-i prensesin yanına gizlendi. Prenses eski soyunu araştırdığı için kalbi genelde rahat değildi. Ch'en, ona başından geçenleri anlattı. imparator, bunu duydu ve çok kızdı. Yavaş yavaş sunulan şeyleri azalttı. P'eng dükü Liu Ch'ang, önce Chou prensesini destekledi. Başibos insanlardan Yang Ch'in mağlup olup, Gök-Türk ülkesine girip, sığındı. Yanlış sözler ile Liu Ch'ang'ı kandırarak, onun karısını isyana teşvik edip, Suei'e saldırtmak istiyordu. Ch'in'i Ta-i prensese gönderip, gizlice askerler ile sınıra tecavüz etmekten bahsetti. Tou-lan Kagan da ona inandı. Vergi gönderme işini durdurdu. Bir çok defa sınırlara saldırdı.

imparator, Ch'ang Sun-sheng'ı Gök-Türklere elçi olarak gönderip, onların durumu hakkında casusluk yapmasını emretti.

Prenses, Sheng'ı görünce, kötü sözler söyledi ve saygı göstermedi. Ayrıca orada bulunan özel Soğd'lulardan An-suei-chia 安遂迦 ile Yang Ch'in'i plan için görüşmeye gönderdi. Tou-lan teşvik etti.

Sheng, başkente geri döndü. Duyduklarının hepsini imparatora rapor etti.

imparator tekrar Sheng'ı Gök-Türk ülkesine göndererek Ch'in'in geçmişini açıklamasını emretti. Tou-lan ilgilenmedi. Üstelik dedi ki: "Biz misafirleri ülkemizde renklerine bakmadan değerlendiririz. Sheng, onun Ta-kuan'larından birine rüşvet vererek olan biteni anlattı. Gece gizlice yakalatıp, Tou-lan'a gösterdi. Bu şekilde prensesin bütün gizli işleri açığa çıktı.

Devlet adamları alay ettiler, Tou-lan utandı. An-suei-chia ve adamları Tou-lan tarafından hapse atıldı. Aynı zamanda Sheng'a mükafatlar verdi. imparator çok memnun oldu, onun unvanlarına K'ai-fu-i'lik ayarında 3 makam daha tevcih etti. Yine Gök-Türkler arasına prensesin unvanının kaldırıldığını bildirmek için gönderdi. Nei-shih-lang 内史郎 unvanlı P'ei Chü 裴矩 Tou-lan Kagan'dan prensesin öldürtülmesinin rica edilmesini teklif etti.

Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan 染干, T'u-li Kagan unvanını almış ve kuzey taraflarda oturmaya başlamıştı. Çin'e elçi gönderip, evlilik teklifinde bulundu. imparatorun, P'ei Chü vasıtasıyla " Ta-i prensesi öldürürseniz evlilik teklifinizi kabul ederiz" şeklinde cevabını bildirdi.

T'u-li tekrar Tou-lan'a iftira attı(onu suçladı). Bunun üzerine Tou-lan, kızdı, prensesi öldürdü.sonra temsilci gönderip evlilik teklifinde bulundu. Sarayda müzakere yapıp kabul edildi. Bu sırada Ch'ang sun-sheng dedi ki:"Ben müşahede ettim ki; Yung-yü-lü güvenilir değil ve tekrar isyan edebilir. Tien-chüe(Tardu) ile direk anlaşmazlığı var. Onun devletini kendine bağlamak istiyor Her ne kadar evlense de netice de isyan edecek ve gidecektir. Şimdi eğer Shang prensesi alırsa yüksek ve muhterem tabiyetinize girer. Tardu ve Jan-kan onun gücünü kabul ederler. Kuvvetlenir ve sonra isyan eder. Arkasından kötü planlar yapmasından korkarım. Diğer taraftan Ch'u-lo-hou'nun oğlu Jan-kan'da saygı var. Neticede şimdi iki taraftan önce o evlilik ilişkisini kurmak için müracaat etti. Müsaade edilmezse güneye

hareket etmesi istenir, askeri az kolayca pasifize edilebilir. Yung-yü-lü'nün düşmanlığına karşı kullanılarak kolayca sınırları savunabilir."

imparator mükemmel dedi.

Tekrar elçi olarak Jan-kan ile konuşup etkilemesi için ona gönderdi. Shang prensesin gönderilmesini kabul etti.

178

s.5558

597 yılı 8. ay. Gök-Türk T'u-li Kagan gelip, bir prenses ile evlenmek teklifinde bulundu. imparator büyük tevazuu göstererek"6 saygı (Liou-li) 大禮 "nin öğretilmesini suretiyle ailesinden Tsung-nü 宗女 bir kızı An-i prenses unvanı ile ona gönderdi.

imparator, Tou-lan'ı saf dışı etmek istiyordu. Bunun için ona(T'u-li) özellikle çok zengin bir tören düzenlendi. T'ai-ch'ang unvanlı Niou Hung 牛弘, Su Wei 蘇威, Ming-pu-shang-shu olan Hu Lü-ch'ing sırasıyla elçilik yaptılar.

T'u-li kuzey tarafta oturuyordu. Yani henüz reis idi. Ch'ang Sun-sheng, ona halkına liderlik ederek güneye hareket etmesini Ötüken'de oturmasını söyledi ve çok fazla hediye bağışladı.

Tou-lan kızarak dedi ki:" Ben büyük kaganım Jan-kan gibi değilim. isyan ediyorum." Sonra Çin sarayına vergi göndermeyi durdurdu. Acele gelip, sınırlardaki mevzileri ve yerleşme yerlerini yağma etti.

T'u-li olacakları anladığı zaman hemen casusluk ederek adam gönderip, rapor etti. Bu sebeple sınırlardaki üsler her saldırı öncesi hazırlandı.

599 yılı 2.ay

Gök-Türk T'u-li Kagan, Ch'ang Sun-sheng'a, Tou-lan'ın yapacağı saldırıların planlarını ve Ta-t'ung kalesine saldırmak istediklerini rapor etti.

imparator, fermanla Han-wang olan Liang 'ı baş kumandan tayin etti. Shang-shu, Tso-p'u-she olan Kao Kung, Shou Chou yoluna, Sağ P'u-she unvanlı Yang Suo, Ling-chou yoluna, Shang-chu-kuo unvanlı Yen Jung 燕 榮, You eyaleti yoluna Tou-lan'la çarpışmak için çıktılar. Hepsi Han-wang'ın idari desteği altında idiler. Sonra Han-wang beklenmedik bir şekilde savaşa yanaşmadı.

Tou-lan, bunu duydu, Tardu kagan ile birleşti. Ortak ordu ile aniden T'u-li'ye Çin seddinin dışında saldırdılar. Büyük bir savaş oldu. T'u-li büyük bir bozguna uğradı. Tou-lan; onun bütün ağabey kardeş oğul ve yeğenlerini öldürdü. Sonra nehri geçip Wei-chou 蔚州 'ya girdi. T'u-li'nin yenilen boyu dağılıp perişan olmuştu. Gece Ch'ang Sun-sheng ile beraber 5 süvari ile güneye hareket ettiler. Sabaha kadar 100 li'den fazla yürüdüler. Bu arada birkaç yüz süvari topladılar. T'u-li ve yanındakiler şöyle bir plan yapıyorlardı:"Şimdi askerler mağlup olmuş bir şekilde Çin'e giriyorlar, aşağı düşmüş bir insan olarak! Büyük Swei göğün oğlu bize nasıl saygı gösterir?

Tien-chüe(Tardu) her ne kadar geliyor idi ise de aslında zulmu kini, garazı yoktu. Eğer eskiden ona sığınmış olsaydık, hayatta kalmamız mümkündü".

Ch'ang Sun-sheng, onun ne demek istediğini biliyordu. Bunun için hemen gizlice Fu-yüan 伏遠 garnizonuna adam göndererek, acele işaret ateşi yakmalarını emretti. T'u-li dört tane ateşin her bir tarafta yandığını görüce, Sheng'a sordu. Sheng da cevap olarak "kale yüksek ve sarp bir yerde, uzaktan gelen yağmacıları görmek için, Bizim ülkemizin usulüne göre eğer gelen yağmacı çok ise üç işaret ateşi, büyük bir kuşatma varsa (her taraftan saldırı var ise) dört ateş yakarlar. Şimdi görülen düşman çok ve de yakın olmalı" dedi.

T'u-li çok korktu, yanındakilere hitaben dedi ki: "Takip edenler zaten çok sıkıştırmış durumda hemen kaleye sığınalım". Sonra acele kaleye girdi. Sheng, onun Ta-kuan'ı Chih-shih yı boyuna kumandan olarak bırakıp, kendisi T'u-li ile hızla saraya doğru yola çıktı.

Yazın 4. ayda T'u-li, Ch'ang-an'a vasil oldu. imparator çok memnun olup, Sheng'a bundan dolayı Hsün-wei-piao-ch'i

s.5564

generalliği unvanını tevcih etti. Üstelik Gök-Türkleri gözetme göreviyle vazifelendirdi.

178

s.5564

599 yılı yaz 4.ay.

imparator, T'u-li ile Tou-lan'ın elçisi Yin-t'ou Tegin 因頭 kendi aralarında anlaşmalarını emretti. T'u-li durumu açıkladı. imparator, ona çok cömert ve nazik davrandı.

Tou-lan'ın kardeşi Yü-su-lu 郁速大, karısını çocuklarını

bir kenara atıp, T'u-li ile çin sarayına geldi. imparator çok memnun oldu. T'u-li'ye ona çok fazla hediye ve mücevher ile onun kalbini etkileme görevi verdi.

Kao Kung, Shang-chu-kuo unvanlı Chao Chung-ch'ing 'i üç bin askerle öncü kuvvet olarak gönderdi. Tsu-li dağına vardığında Gök-Türklerle karşılaştı.Yedi gün sonra büyük yenilgiye uğrattı. Ch'i-fu-po 'ya kadar takip etti.Tekrar yenilgiye uğratıp, binden fazlasını yakalayıp, 10 binden fazla sürü hayvanını ele geçirdi.

Gök-Türkler tekrar kuvvetlendiler ve harekete geçtiler. Chung-ch'ing hazırlandı. Dört taraftan çarpışma ile toplam beş gün savaş oldu. Kao Kung'un çok sayıda askerinin gelmesi sonucu ortak saldırı nihayetinde Gök-Türkler yenilip, geri çekildiler. Çin ordusu Pai-tao 白道 'a kadar takip edip, Ch'in-shan dan transit geçip, 7 yüz li'den fazla gittikten sonra geri döndü.

Yang Su 楊素 'nun ordusu Tardu ile karşılaştı. Bütün generaller, Gök-Türkler ile savaşmadan önce onların aniden kaçıp giden süvarileri için plan yaptılar. Savaş arabaları ve süvarilerin beraber hareket etmesini kararlaştırdılar. Geyik boynuzu gibi düzenlenen arabaların ortasında süvariler yer aldı.

Yang Su dedi ki:"Bu zor bir yola benzer, ayakla yürüyerek kazanılamaz. Neticede bütün eski usuller bir kenara atıldı. Bütün ordulara süvari şeklinde tertiplenmeleri için emir verildi. Tardu, bunu duyunca çok sevindi,"Tanrı'nın bize lutfu " dedi. Sonra atından inip, göğe yöneldi ve selamladı(eğilmek suretiyle).

100 binden fazla süvariyle ileriye doğru harekete geçti.

Bu arada Shang-i-t'ung-san-ssu

olan Chou Lo-hou dedi ki:"Yağmacıların hazırlığı henüz tamamlanmadı. Hemen saldırıya geçmeyi teklif ediyorum" dedi.Önce süvari birlikleri savaşa tutuştu. Sonra Su, çok sayıda askerle onu takip etti. Gök-Türkler büyük bir yenilgiye uğradılar. Tardu ağır bir şekilde yaralandı ve kaçtı, yaralananların ve ölenlerin haddi hesabı yoktu(sayılamayacak kadar çoktu). Onun halkı büyük bir üzüntü içinde oradan uzaklaştı.

178

s.5566

Gök-Türklerle süpriz bir saldırı yapıldı. Pai-tao'dan çıkıldı, Chi-pei 石 北'e girmenin planları yapıyordu. Elçi gönderip asker rica etti. Yakın vezirler Kung'un isyan edeceğini açıkladılar. imparator, bunlara cevap vermedi. Kung,Gök-Türkleri yenince geri döndü.

178

s.5568

599 yılı kışın 10. ayda, Gök-Türk T'u-li Kagan, t-li-tou-ch'i-min

意 利 珍 豆 啓 民

kagan oldu Çin dilinde anlamı fikri

sağlam güvenilir" idi.

Gök-Türklerden Ch'i-min'e bağlananların sayısı 10 binden fazla idi. imparator, Ch'ang Sun-sheng'a 50 bin kişi ile Shuo eyaletinde Ta-li 大 利 kalesini inşa etmesini ve onları oraya yerleştirmesini emretti. An-i prenses öldüğü zaman, Sheng'ı yeniden özel olarak gönderip, t-ch'eng prensesi ona sunarak evlendirdi.

Sheng, imparatora şöyle bir rapor verdi:"Jan-kan'ın boyu, ona bağlananların nüfusu büyük bir hızla artıyor, her ne kadar kalenin içinde iseler de hala Yung-yü-lü tarafından ele geçirilebilirler. Sukunet içinde ikamet edemezler. Wu-yüan 'e nakledilmelerini teklif ediyorum. Nehir tabii sınır olur, Hsia ve Sheng eyaletleri arasında doğudan batıya nehir geliyor. Kuzeyden güneye 400 li uzunluğunda bir kanal kazılsın, onun içine yerleşmeleri emredilsin, burada kendi sevdikleri meslekleri olan hayvancılıkla vazifelendirilsinler".

imparator, uygun buldu.

Ayrıca, Shang-chu-kuo unvanlı Chao Chung-ch'ing'e 20 bin sınır askeriyle Ch'i-min'i Tardu'ya karşı koruması emredildi. Tai eyaleti başkumandanı Han Hung 韓洪, piyade ve süvariler 10 bin ile Heng-an 恆安 'ı zaptededecek iken Tardu 100 bin süvariyle gelip saldırdı. Han Hung'un ordusu büyük bir yenilgiye uğradı. Chung-ch'ing'in kendisi Yüe-ning garnizonunda yolunu kesti. Bu arada binden fazla baş kesti.

imparator, Yüe dükü 越公 olan Yang Su'ya, Ling eyaletine, hareket ordusu baş kumandanı Han Seng-shuo 'ya Ch'ing eyaletine çıkmalarını emretti.

T'ai-p'ing dükü 太平 Shih Wan-suei 史萬歲, Yen eyaletine çıktı. Büyük General Wei, Yao-pien Ho eyaletine Tou-lan'la savaşmak için çıktılar. Kumandanlar daha Çin sınırlarından çıkmadan, 12.ayda Tou-lan kendi boyu tarafından

öldürüldü, Tardu kendini Pu-chia Kagan ilan etti. Onun ülkesinde büyük karışıklık meydana geldi.

Ch'ang Sun-sheng, imparatora dedi ki:" Şimdi savaş orduları sınırlardan yukarı bakıyorlar. Savaşta başarı var(Gök-Türkler kendi aralarında ayrılıyorlar, onları teslim olmaya çağıralım, hepsi teslim olacaklar. Jan-kan'ın gönderilip, dağınık boyları bir araya toplamasını rica ediyorum".

imparator kabul etti. Bu şekilde çok fazla Gök-Türk boyu teslim oldu.

179

s.5571

600 yılı

Yazın 4 .ayda Gök-Türk Tardu Kagan Çin sınırlarına saldırdı. imparator bir fermanla Chin prensi olan Kuang, Yang Su'ya, Ling Wu-tao'ya, Han prensi olan Liang , Shih Wan-Suei ile Ma-i-tao'ya çıkıp, onunla çarpışmalarını emretti.

Ch'ang Sun-sheng, teslim olan insanların kumandanı sıfatıyla Ch'in eyaleti hareket ordusu baş kumandanı iken Chin prensi,askeri vazifeli memur oldu.

Sheng, Gök-Türklerin içme kaynaklarına kolayca zehir akıtılabileceğini tahmin ediyordu. Bu sebeple çeşitli zehirleri onların su kaynaklarının yukarılarına akıttı. Gök-Türk halkının ve hayvan sürülerinin bu sudan içenlerinin çoğu öldü. Neticede bağırarak dediler ki:"Göğün suyu bulandırdı.Bizi mahvedecek" Sonra gece kaçtılar. Sheng, onları takip etti, binden fazlasının kafasını kesti.

Shih Wan-suei, Çin sınırlarının dışına çıktı. Ta-chin-

shan'a vardı. Burada Gök-Türklerle karşılaştı. Tardu elçi göndererek şöyle sordu: "Suei generali kim?"

Hou-chi ^{侯奇}, karşılık olarak dedi ki: "Shih Wan-suei". Gök-Türkler tekrar sordu: "Tun-huang'ın savunmasını yapan kişi mi?" Hou-chi "evet, o" dedi. Tardu korktu ve geri çekilip gitti. Wan-suei hızla onu yüz li'den fazla takip etti. Sonra savaşa izin verdi. Büyük bir zafer kazandı. Bir kaç bin kişiyi kesti. Kuzeye kovdu. Chi'ye bir kaç yüz li girdi. Gök-Türkler uzaklara kaçtılar. Geri döndü.

imparator fermanla Ch'ang Sun-sheng'ı

s.5572

Ta-li kalesine yeni bağlananları pasifize etmek için gönderdi. Tardu tekrar kardeşi ve oğlu ilteber (Ssu-li-fa)'yı Chi'nin doğusuna gönderip, Ch'i-min'e saldırtmak istedi. Suei imparatoru tekrar asker gönderip Ch'i-min'e gelecek saldırı yollarını korudu. Bunun üzerine ilteber chi'ye geri döndü. Ch'i-min, imparatora temsilci göndererek teşekkür etti ve dedi ki: "Büyük Suei'in Bilge kaganı ahaliye acıyıp, merhamet etti. Gök saklamıyor, yer biliyor. Jan-kan kuru ağaç gibi idi. Değişip, yapraklı oldu. Kuru kemik gibi idi. Değişip et oldu. Bin soy idi, 10 bin oldu. Genelde Büyük Suei'in at ve koyunları için vazifeliler."

imparator, yine Chao Chung-ch'ing'i Ch'i-min için Chin-ho ^{金河} ve Ting-hsiang ^{定襄} da iki kale inşa etmesi için gönderdi.

Shih Wan-suei'in Ta-chin-shan'dan dönüşünde başarısının Yang

Su tarafından küçümsenmesine şahid olundu."Gök-Türkler aslında teslim olacaktı. Sınırların yukarısına gelip hayvanlarını otlatacaklardı diye sebep gösteriyordu.

179

s.5588

601 yılı ilkbahar birinci ayda

Gök-Türk Pu-chia Kagan Çin sınırlarına saldırdı. Heng-an'da Tai eyaleti baş kumandanı Han Hung'u yendi.

Yazın 5 ayda Gök-Türkler kadın erkek 90 bin kişi gelip, Çin'e teslim oldular.

179

s.5590

601 yılı

imparator, fermanla Yang Su'yu, Yün eyaleti hareket ordusu birinci kumandanı tayin etti ve Ch'ang Sun-sheng teslim olanlar memuru olarak, Ch'i-min'in kolundan tutarak kuzeye Pu-chia ile çarpışmaya saldırmak üzere götürmesi emredildi.

602 yılı

ilkbaharda 3.ayda Gök-Türk Ssu-li-ssu-chin 思力侯斤 ve diğerleri güneye doğru harekete geçip, nehri aştılar.Ch'i-min'inin kadın erkek 6 bin insanını ve 200 binden fazla sürü hayvanını ele geçirip gittiler. Yang Su bütün orduları idare ederek, onun arkasından çarpışmaya gitti. 60 li'den fazla bir alanda dönerek savaştılar.Büyük bozgun oldu. Gök-Türkler kuzeye çekildi. Su tekrar takibe geçip, gece yetiştii. Onların daha ileri kaçmasından endişe ediyordu.Çok geçmeden iki kişinin önden Gök-Türklerle kaçmasını emretti. Böylece Gök-Türklerin uyanması

Önlendi. Onlar henüz tam olarak oturup, savaş düzeni almadan acele ederek, çok ani bir saldırı yaptı. Büyük bir bozgun oldu. Ele geçirdiği bütün insanları ve sürüleri geri getirip, Ch'i-min'e teslim etti. Chi'nin kuzeyine kaçan Gök-Türkler, bir daha güneye geçip yağma yapmadılar.

179

s.5600

603 yılı

Gök-Türk Pu-chia Kagan bütün boylarında karışıklık çıktı. Töleslerin P'u-ku ve ondan fazla boyu beraberce isyan ettiler. Pu-chia, Ch'i-min'e teslim oldu. Pu-chia'nın boyları dağınık bir şekilde idiler. Tardu, T'u-yü-hun'lara sığındı. Ch'ang Sun-sheng, Ch'i-min'i, Chi-k'ou(çölün ağızı)'ya götürüp, yerleştirdi. Nihayet Ch'i-min, Pu-chia'nın halkına da sahip olmuştu.

180

s.5605

604 yılı 1.ay

Liang, imparator Kao-tsu'ya dedi ki:"Gök-Türkler kuvvetleniyor, askeri hazırlıklar yapmak gerek."Büyük bir işçiliğe başlandı. Silahlar tamir edildi. Sürgüne giden insanlar bir araya toplandı. Etraftaki tehlikeli özel insanlar bir kaç on bine ulaştı.Kao-tsu'nun memuru Liang, Gök-Türkler sınırlara tecavüz ettiklerinde, onlar tarafından yenildi.

180

s.5613

Wang K'uei, Gök-Türklerle kaçacak iken yolu kesildi. Kendisini öldürdü.

180

s.5621

605 yılı 8.ay

Ch'i-tan'lar, Ying ^營 eyaletini işgal ettiler. imparator bir fermanla T'ung-shih-ho ^{通事謁} olan Wei Yün-ch'i ^{韋雲起} nin Gök-Türklerin askerleriyle gidip, savaşmasını emretti. Ch'i-min 20 bin asker çıkararak, onun emrine verdi. Yün-ch'i, bunları 20 tabura böldü. 4 yoldan hazırlandı. Taburlar bin li gittiler.

s.5622

(Düşmanla) temas sağlayamadılar, davul sesi duyunca ileri harekete geçiyor, boynuz sesi duyunca duruyorlardı. Kendisi diplomat (minister) olmadığı için hızlı hareket yapamıyorlardı. Aynı emirleri arka arkaya tekrarlıyordu. Davula vuruldu ve harekete geçildi.

Gök-Türklerden Ho-kan ^{紇干} unvanlı birisi ileri atılıp, düşmanla temas kurdu.Onu öldürüp, kesik başını geri ulaştırdılar. Neticede Gök-Türklerin kumandanlarının hepsi dizleri korkudan titriyordu. Bakmaya cesaret edemediler. Ch'i-tan'ların asıl meselesi Gök-Türklerle idi. Kıskançlık ve şüphe hissetmiyorlardı.

Yün-ch'i sınırlara girdiğinde elçi göndererek, yalanla Liou kalesine gittiklerini, Kore'liler ile ticaret yaptıklarını delik açıldığını söyleyerek bu sebepten öldürüldüklerini söyledi. Ch'i-tan'lar hazırlanmadan kendi taburlarıyla elli li gittiler. Hızla süpriz bir atak yaptılar. Onlara mensup 10 binden fazla insan yakaladılar. Reislerinin oğlu öldürüldü. Kızlarının ve sürülerinin yarısı Gök-Türklere sunuldu. Arta kalanlar alınıp

geri dönüldü. imparator, çok memnun oldu. Bütün memurları toplayarak dedi ki: "Yün-ch'i, Gök-Türkleri idare ederek, Ch'i-tan'ları sakinleştirdi. Zeka ve fiziki kabiliyete askeri ve sivil olmak üzere sahip, ben şimdi onu yükseltiyorum." Sonra Chih-shu-shih-yü **治書侍御** lığa terfi ettirildi.

Eskiden Batı Gök-Türk A-po Kagan, Ye-hu (Baga Kagan) tarafından yakalandı (587). Devlet adamları Yáng-su **羊素** Tegin'in oğlunu Ni-li

kagan unvanıyla seçtiler. Ni-li ölünce oğlu Ta-man tahta geçti. Unvanı Ch'u-lo **處羅** idi. Annesi Hsiang-shih aslen Çinli idi. Sonradan Ni-li'nin kardeşi Po-shih Tegin **婆實** ile evlendi. K'ai-huang saltanat devresinin sonunda Po-shih ile Hsiang-shih cin sarayına geldiler. Tardu'nun karışıklığı ile yüz yüze geldikleri için Ch'ang-an'da kalarak Hung-lu-ssu **鴻臚寺** tapınağında ikamet ettiler. Ch'u-lo çoğunlukla Wu-sun'ların eski topraklarında otururdu. Halkını iyi idare edemediği için (yolunu kaybettiği için) devlet adamlarının çoğu isyan etti. Ayrıca Töles'ler tarafından zor durumda bırakıldı.

Töles'ler, Hsiung-nu'ların neslindendir. Çeşitli kabileleri en fazla olan onlardır. P'u-ku **僕骨** T'ung-lo **同羅**, Ch'i-pi, Hsie-yen-t'o vb. boylar var. Onların hepsinin reislerinin unvanı erkindir. Her ne kadar kabile adları farklı ise de genel olarak Töles denir. Aşağı yukarı Gök-Türkler ile aynı geleneğe sahiptirler. ısgal ve yağmalarla insan öldürürler. Büyük idarecileri yoktur. Doğu ve batıya bölünerek Gök-Türklerle bağılıdırlar. Ch'u-lo askerlerini toplayarak, yaz mevsiminde Töles'lerin bütün boylarına saldırıp onların mallarına ağır

vergiler koydu. Ayrıca Sir Tarduş'ların değişmelerinden korkarak şüpheleniyordu. Onların reislerinden bir kaç yüzünü toplayıp, hepsini öldürdü.

Neticede Töles'lerin hepsi isyan etti. İlteber Erkin Ch'i-pi-
s.5623
ke-leng Mo-ho(Baga) Kagan olarak tahta geçti. Aynı zamanda Sir Tarduş Erkin'ni Ye-hsi , küçük kagan oldu. Ch'u-lo ile savaşıp, onu yendi. Mo-ho cesaretle emsalsiz olduğundan halkının çok fazla kalbini kazanmıştı. Komşu ülkelerin hepsi korkmuş, Hami, Koço(Kao-ch'ang) ve Karaşar(Yen-ch'i) ona bağlanmıştı.

180

s.5627

607 yılının ilk ayında Gök-Türk Ch'i-min, Çin sarayına geldiğinde gördüklerine çok hayran oldu. Çinliler gibi yaşamak istediğini bildirdi. İmparator kabul etmedi. Ertesi gün tekrar yanındakilerle gelip daha ısrarlı bir şekilde rica etti. İmparator çok memnun olarak dedi ki: Şimdi sapkayla hazırlanıyor(büyük değişikliğe), Ch'an-yü çözülüyor, bu Ch'ing(bakan)başarısızdır. Hepsine çok bol mamül ipek bağışladı.

180

s.5629

607 yaz 4.ay

İmparator kuzeye kesfe çıktı.Ch'ih-an-tse赤岸澤 da dinlendi.
5.ayda Gök-Türk Ch'i-min Kagan oğlu T'uo-t'e拓特 Tegini
İmparatora gönderdi.

Ch'i-min büyük kardeşinin oğlu Pi-li-chia毗黎伽
Tegin'i İmparatora gönderdi. Sonra Ch'i-min elçi gönderip, kendisinin Çin sınırlarına girmeye ve İmparatoru karşılamak istediğini rica etti. İmparator müsaade etmedi.

607 yılı 6. ay

imparator ve maiyeti Yü-lin-chün 榆林郡 'de konakladı. imparator sınırlardan çıkıp askerlerin gözünü kamastırmak istiyordu. Gök-Türklerin içine girmeye karar verip, Chou-chün 'e yöneldi. Ch'i-min'in şaşırıp endişelenmesinden korktu. Önce Wu-wei generali Ch'ang Sun-sheng'ı mektupla Ch'i-min'in yanına gönderdi. Ch'i-min, imparatorun mektubunu aldı. Kendisine bağlı Hsi, Hsi, 霁 Shih-wei vb. bir kaç on boyun reislerini bir araya topladı.

Sheng, çadırın içinde çirkin otların olduğunu gördü. Ch'i-min'in akrabalarının bunları çıkarmasını emretti. Bütün diğer boyların ağırbaşlılığını görünce çadırın önündeki otları göstererek "bunlar çok güzel kokuyor" dedi. Ch'i-min aniden korkarak onları kokladı "garip korkmuyorlar" dedi.

Sheng dedi ki: "Göğün oğlu imparatorluk seyahatinde, bütün beyler vücudlarıyla su serpip temizlesinler. imparatorun arabasının yolu ayıklansın, kalbinin saygısını göstererek. Şimdi çadırın içi yabani otlarla dolu, güzel kokular saçtığını söylüyorsunuz.

Ch'i-min endişelenerek dedi ki: "köleniz suçlu, kölenin eti kemiği hepsi göğün oğluna bağışlanır, kaslarımızın gücü ona vakfedilir, nasıl ayrı tutmaya cesaret ederim, sınırlardaki insanlar özellikle usulleri bilmiyorlar, generale inanıyoruz ki; bize öğretecek, generalin faydasıyla köle imparator tarafından ziyaret edilecek". Sonra kılıcını kınından çıkarıp, kendisi bütün

otları temizledi. Onun ileri gelen devlet adamları ve bütün boyları aceleyle ona yardım ettiler(vakfettiler).

Nihayet Yü-lin'den başlayarak kuzey sınırlardan onun otağına varılıp, doğuya Chi 'ye ulaşacak şekilde 3 bin li uzunluğunda bin adım genişliğinde bütün ülkeninin sınırlarında muhafazalı araba yolu açıldı.

İmparator, Sheng'in planını duyunca ona çok fazla hayran oldu.

Aynı ay Ch'i-min ve t-ch'eng prenses beraber Çin'e gidip, sarayı ziyaret ettiler. T'u-yü-hun'lar, Kao-ch'ang'lılar elçi gönderip vergi verdiler.

180

s.5632

Ch'i-min Kagan tekrar imparatora elçi göndererek " Son imparator zavallı kagan vassalınıza An-i prensesi sunduğunda her şey noksansız idi. Vassalınız küçük-büyük kardeşleri tarafından kışkırıldı.Hepsi vassalınızı öldürmek istediler. Vassalınız o zaman kaçtım ve düşmanlarımdan kurtuldum. Sadece göğre toprağa baktım, vücudumu son imparatorun hizmetine sokup, ona bağlandım. Son imparator, zavallı kagan ölecek iken onu besleyip hayat verdi.Vassal büyük kagan oldu. Sonra döndü ve Gök-Türk halkını sakinleştirdi.Şimdi imparatorun konvoyu yeryüzünü şerefendiriyor. Son imparatorun vassalını ve Gök-Türk halkını çok zengin bir şekilde eksiksiz beslediği gibi dönüyor. Vassal, imparatorun şerefini taşıyor. Bunun için her şeyi sözle söyleyemiyor. Şimdi vassal Gök-Türk kaganının eski günlerdeki gibi değil; mademki imparator vassalını ve onun halkını şerefendiriyor. Boylarına

liderlik edip, elbise değiştirmek istiyorum bir Çinli gibi" dedi. imparator mümkün olamayacağını bildirdi.

Sonbahar 7. ayda Ch'i-min'e imparatorun mektubu sunuldu. Mektup da denildi ki:"Chi-pei henüz tam sakinleşmedi. Uzaklarda savaşa ihtiyaç var. Madem iyi niyetli ve itaatli neden elbise değiştirmek istiyor.

imparator, Gök-Türklere gösteri yapmak istiyordu. Yü Wen-k'ai 宇文愷'a büyük bir çadır yaptırtmasını emretti. Çadırın içinde bir kaç bin insan oturabilirdi. imparator kalenin doğusundaki büyük çadırdaki Ch'i-min'e, büyük bir eğlence tertip etti. Dans edildi ve müzik çalındı. Bütün Soğdlular(Hu) hayret içinde sevindiler. Sığır, koyun deve ve attan bir kaç 10 milyon sunmakta birbirleriyle yarış ettiler.

imparator, Ch'i-min'e 20 milyon top ipek sundu. O, altındaki herkesten farklıydı. Bunun yanında ona arabalara koşulan atlardan da sundu. Onun sancağını ve probagandasını yaptı. ismini selamladı ve bütün beylerin, prenslerin üstünde bir yer tevcih etti.

180

s.5632-5633

Ho Ch'ou," bu yabancılar Çin'in boşyerlerini, dağların yapısını öğrendiler. Korkarım sonradan değişebilirler." dedi.

180

s.5634

Ch'i-min oturma çadırını imparatorun konvoyu için hazırladı. imparator, onun çadırını ziyaret etti. Ch'i-min bir kap içkiyi büyük bir hürmet gösterip, yerlere yatarak imparatora sundu. Bütün prens ve beyler çadırın önünde yere kapanmışlar, yukarıya bakmaya cesaret

edemiyorlardı. imparator, çok mutlu oldu ve bir şiir söyledi.

" Hu-han başını yere eğdiğinde ,
T'ü-ch'i topuklara indi.
ch'an-yü tahtı boş kaldı."

imparatoriçe de i-ch'eng prensesin çadırını ziyaret etti. imparator, Ch'i-min ve prensesin her birine birer çömlek altın sundu. Ayrıca çok çeşitli renklerde elbise, örtü, yatak ve benzeri şeyleri Tegin'ler ve daha aşağıdakilerine her birine farklı olarak sundu. imparator dönerken Ch'i-min de Çin sınırlarına kadar onu takip etti.

180

s.5634

Batı Bölgelerinin bütün Hu(Soğd)'larının çoğunluğu Chang -ye de karışıklıklı ticaret yapıyorlardı. imparator, P'ei Chü'yü plan yapmakla vazifelendirdi. Chü, imparatorun uzakları kontrolü altına almak istediğini biliyordu. Tüccar Hu'ların yanına vardı. Bütün ülkelerin dağlarını derelerini, geleneklerini, krallarının ve ahalilerin yaşayış tarzlarını, ananelerini Hsi-yü-t'u-chi adlı eserde üç cild halinde yazdı. Toplam 44 ülke vardı. Saraya gelip

s.5635

imparatora rapor verdi. Ayrıca bir harita yaparak üzerindeki stratejik noktaları önemle belirtti.

Batı Ch'ing'den ^{西傾} takip edilerek yola çıkıldığında Tun-
huang'dan Hsi-hai ^{西海} 'a yatay, ve dikey(yukarı aşağı)
20 bin li gidildiğinde varılır. Toplam üç tane yol vardır. Kuzey
yolu Hami(i-wu)'dan başlar, güney yolu ise Shan-shan'dan çıkar, orta
yol ise Kao-ch'ang(Koço)'dan geçer. Genel olarak Tun-huang'da

birleşirler.

Ayrıca söz ile dedi ki: Becerikli ve hırslı savaşçıları Meng-fang ile K'un-lun arasına yığalım, o zaman eli tersine çevirmek gibi kolay olur. Fakat, Gök-Türkler ve T'u-yü-hun'lar, Ch'iang'lar la Hu'ların ülkesini ayrı idare ediyorlar. Onların önünü tıkadıkları için Çin ile vergi münasebeti kurulamıyor. Şimdi Tacirlerinin gizlice hürmetlerini sundular. Enselerinden çekilip başlarını kaldırarak, alçak gönüllükle bağlanmak istiyorlar. Eğer elbise giydirilip, teskin edilirlerse barış içinde dost olarak kalacaklar.

Huang-hua 皇華 elçi gönderirse bütün yabancılar idare altına alınırsa T'u-yü-hun ve Gök-Türkler yıkılabilir. Jung ile Hsia'nın karışıklığı burada hallolur."

imparator bundan çok hoşlandı ve 500 top ipeği ona bağışladı. Gündüz saraya getirip, samimi bir şekilde batı bölgelerinin işlerini sordu. Chü sözle "batı bölgelerinin zengin hazinelerini ve T'u-yü-hun'ların kolayca yutulabileceğini" gayet açıkça anlattı.

Töles'ler sınırları işgal ettiler. imparator, general P'ing Hsiao-ts'u 馮孝慈'i Tun-huang'a gönderip, savaşmasını emretti. Fayda sağlanamadı. Töles'ler suçlarının affolması ve müttefik olma teklifinde bulundular. imparator, P'ei Chü'yü onları pasifize etmekle vazifelendirdi.

P'ei Chü, Batı Gök-Türk Ch'u-lo Kagan'ın annesini hatırladığını duydu.Elçi göndererek onu annesini kucaklamaya davet etti.

2. ayda imparator Ssu-ch'ao-ho olan Ts'uei Chün-su'

'yu bir mektupla durumu izah etmek için Ch'u-lo'ya gönderdi. Ch'u-lo mağrur davrandı. imparatorun fermanını almak için ayağa kalkmak istemedi.Chün-su ona dedi ki:" Gök-Türkler aslında tek ülke idi. içlerinde ikiye ayrıldılar.Her yıl karşılıklı savaştılar. Bir kaç on yıl bu böyle devam ettiği halde birbirlerini yıkamadılar. Onların düşmanca güçleri biliniyordu. sonra Ch'i-min bir milyon halkıyla kendisi hayat tarzını değiştirdi.Göğün oğluna vassal oldu.Nasıl dı? Tam kagan tarafından kesilecek iken, tek başına kontrol edemediği için büyük ülkeden ödünç asker aldı. Beraberce kaganı yıktılar.Bütün vezirler Ch'i-min'in ricasını kabul etmek istediler. Göğün oğlunun müsaadesiyle kumandanlar çıkalı günler oldu. Kaganın yolunu bekleyen annesi Hsiang-fu-jen batı ülkelerinin yıkılmasından endişe ediyordu. Sabah karanlığından geceye kadar büyük bir yas içinde sürünerek gidip suçunun bağışlanmasını, kaganın çağrılmasını rica edip, Çin sarayına vararak itaat etmesini emretti.

imparator acıdı ve üzüldü, bu sebeple tekrar buraya elçi gönderdi.

Şimdi kagan gururlu ve kibirli olması sebebiyle Hsiang-fu-jen imparatoru aldatmış oluyor.Şehirde yerlerde süründürülerek do-laştırılacak, kafası Gök-Türk merkezine ulaştırılacak, harekete geçirilen büyük Suei'in askerleri doğudaki ülkeyi

destekleyecek, sağdan kaldırılacak, soldan kaldırılacak ve kagana hücum edilecek, bir gün bile geçmeden kagan mahvolacak! iki eğilip selamlamaktan başka yol yok, saygı değer anneninizin hayatını bir vassal sözü söylemeyi esirgemekle durduruyorsunuz. Devletin elçileri yüksekte olur."

Ch'u-lo etrafına korkuyla bakmaya başladı ve ayağa kalktı. Gözyaşları akıtarak tekrar tekrar eğildi. Diz çökerek imparatorun mektubunu aldı. Bu Chün-su ile elçi gönderip, kan terleyen atlardan sundu

181

s.5641

608 yılı 6.ay

imparator tarafından Gök-Türk Ch'i-min Kagan'ın Çin sarayına gelip, yabancı geleneğini değiştirmek arzusunu yerine getirmek istemesiyle Wan Shou-shu 萬壽戌 'da kale yaptırılması uygun görüldü. Kalenin içine ev oda vb. inşaa edildi. içine yataklar perdeler konup, çok zengin hediyeler arasında ikamet tahsis edildi.

7.ayda P'ei Chü, Töles'leri, T'u-yü-hun'lara saldırıya ikna etti. Onların saldırısı ile T'u-yü-hun'lara büyük bir darbe vuruldu. T'u-yü-hun kaganı Fu-ch'ung doğuya kaçıp, Hsi-p'ing 'den Çin sınırları içine girdi. Daha sonra elçi gönderip af diledi.

181

s.5642

608 yılı

imparator, Sağ i-wei 右衛 generali olan Ho-tung 河東 'lu Hsie Shih-hsiung 薛世宏 'ı Yü-men-tao harekat ordusu generali

olarak tayin edip, Gök-Türk Ch'i-min Kagan ile askerlerini birleştirerek Hami'yi vuracaklardı. Çinli kumandan Yü-men'a vardığında Ch'i-min gelmedi. Shih-hsiung yardımcısız tek başına ordusuyla çölü geçti. Hami, önceleri Sui ordusunun gelemeyeceğini düşünerek hiç bir savunma hazırlığı yapmamıştı. Shih-hsiung'un çölü geçtiğini duyunca Shih-hsiung, eski Han 'da eski Hami kalesinin doğu tarafının tamiri için Yin-ch'ing-kuang-lu-tai-fu olan Wang Wei ile binden fazla zırhlı muhafızı bıraktı ve döndü.

181

s.5643

ilk bahar 1. ayda

Gök-Türk Ch'i-min Kagan, Çin sarayına geldi. Kendisine çok sayıda hediye bağışlandı.

181

s.5647

609 yılı 3. ay

Gök-Türk Ch'i-min Kagan öldü. imparator Çin sarayında yas tuttu. Yerine onun oğlu Tuo-chi^{咄吉} tahta geçerek Shih-pi Kagan unvanını aldı. Temsilci göndererek Shang prensesi istedi. imparator, onun geleneğini kabul etti.

181

s.5654

Önceden imparator büyük keşif gezisine çıktığında Shih-yü-shih unvanlı Wei Chie^{韋節} 'yi Batı Gök-Türk Ch'u-lo Kagan'a göndererek, imparatorun konvoyu ile Ta-tou-pa-ku^{大斗拔谷} da birleşmesini emretti.

Fakat, devlet adamları bunu kabul etmediler. Ch'u-lo'nun

elçisi, onun sebebini açıkladı. İmparator çok kızdı. Yazıklar olsun çaresi yoktu. Onun şeflerinden She-kuei Çin sarayına elçi gönderip, evlilik teklifinde bulunduğu sırada P'ei Chü şöyle bir rapor verdi: Ch'u-lo saraya gelmiyor, gücüne güveniyor olmalı, bendenizin(vezirinizin) hazırladığı bir plan sayesinde onun ülkesi parçalanıp, kolayca kontrol altına alınabilir. Tou-liou 'nın oğlu olan She-kuei, Tardu'nun torunudur.Kagan soyundan geliyor.Batı taraflarında geniş bir bölgenin idaresini elinde tutuyordu. Şimdi duydum ki; ülkesindeki kontrolü kaybetmiş ve Ch'u-lo'ya bağlanmak zorunda kalmış.Bu sebeple Çin'e elçi gönderip yardım talebinde bulundu. Onun elçisine çok derin hürmette bulunup,büyük kagan olarak selamlamak arzusundayım. O zaman Gök-Türklerin gücü bölünür.İkisi de bizim idaremiz altına girer."

İmparator"dükün(memurun) sözü gerçekten doğru" dedi. Sonra Chü'yü gece misafirlerin kaldığı konağa gönderip, gizlice görüşmelerde bulundurdu.

İmparator Jen-feng-tien 仁風殿 'de onun elçisini çağırıp, ona Ch'u-lo'nun uygunsuz davranışından bahsetti. She-kuei'in daha iyi olduğunu belirtip, onu kagan olarak tahta geçmesini sağlayacağını açıkladı. Askerlerini harekete geçirip Ch'u-lo'yu cezalandırması halinde evliliğin gerçekleşebileceğini söyledi. Bir demet bambu beyaz tüylü oku She-kuei'e verilmek üzere onun elçisine sundu ve dedi ki:" Bu iş acele hallolmalı, elçinin ızdırabı bu bambu ok gibi."

Elçiler geri gönderildiler, yolları Ch'u-lo'nun ülkesinden dar

bir patikadan geçiyordu.Ch'u-lo ok sevdiği için onu alıkoyacaktı. Elçiler hileli konuşmalarıyla onu aldatıp, yollarına devam ettiler. She-kuei, bunu duyunca çok sevindi. Akerlerini harekete geçirip, Ch'u-lo'ya sürpriz bir saldırıda bulundu. Çok ağır bir yenilgiye uğrayan Ch'u-lo karısını çocuklarını bırakıp, bir kaç bin süvariyle doguya kaçacaktı. Fakat, yolu kesildiği için geçici bir süre Kao-ch'ang'da kaldı. Doguda Shih-lo-man-shan 時羅漫'da saklandı.

Kao-ch'ang kralı Ch'ü-po-ya 麴伯雅 durumu imparatora bildirdi. imparator, P'ei Chü ile Hsiang-shih(Ch'u-lo'nun annesi) yanındaki akrabalarıyla Yü-men-kuan 玉門關 da-ki Chin-ch'ang-ch'eng(kale) 晉昌城 'a Ch'u-lo'nun Cin sarayına gelmesi için iknaya gönderdi.

12. ayda i-wei gününde Ch'u-lo, Cin imparatorunun karşısına Ping-shuo 臨朔 köşkünde geldi. imparator çok memnun oldu, onu çok nazik bir şekilde merasimle kabul etti. imparator, Ch'u-lo ile eğlence tertip etti. Ch'u-lo sonunda yerlere kapanarak gördükleri karşısında teşekkür etti. imparator sıcak sözlerle onu etkiledikten sonra, yeryüzünde ender bulunan değerli yiyeceklerden, çok sayıda kadın şarkıcılardan, hazırlanmıştı. Geniş bir alana mamul ipekli kumaşlardan, bambulardan yaydı. Ch'u-lo'nun gözü kulağı kamaştı. Neticede Ch'u-lo mest oldu.

ba911 halkı üç'e böldü; Ch'u-lo'nun kardeşi Chüe-tu 關度 Sad, Huei-ning'de on binden fazla zayıf insanıyla ikamet etmeye memur etti. Yine Tegin Ta-nai başka bir gurupla Lu-k'ung 樓煩 'de ikamet etmekle vazifelendirildi. Ch'u-lo'ya beş süvariyle imparatorun teftiş yaptığı araba konvoyunu takip etmesini emretti. Ho-p'o-na 曷婆那 Kagan unvanını sundu. Çok fazla aşırı derecede hediye sunulup, hürmet edildi.

182

s.5668

613 yılı ilkbahar 1.ayda

Ling-wu 靈武 isyancılarının reisi Pai Yü-suo 白瑜淡 yağmalar yaparak, sürü ve at ele geçirdi. Kuzeyde Gök-Türklerle birleşti. Lung-you 隴 , onun tarafından taciz oldu. 'Adi hırsız' diye adlandırıldı.

182

s.5695

613 yılı

imparator, P'ei Chü'ye Lung-you'yu Huei-ning hadiseleri sebebiyle sakinleştirme görevi vermişti.

Ho-sa-na Kagan'ın boyuna haber gönderdi. Chüe-tu Sad'ı, T'u-yü-hun'lara saldırıp yağma yaparak, bol miktarda mal sahibi oldu. Sonra dönüp imparatora durumu rapor etti. imparator, ona çok fazla ihsanda bulundu.

182

s.5695

615 yılı 1. ay

isyancı liderlerinden Wei Tao-er 魏刀兒 , kendini Li-

shan-fei ilan etti. Wang Hsü-pa 王須拔 ile her biri 100 binden fazla insan ile Gök-Türklerle birleştiler. Güneye yönelip Yen 燕 ve Chao 趙 'yu işgal ettiler.

182

s.5697

615 yılı

Sonbahar 8. ayda imparator kuzey sınırları teftişe çıktı. Bundan önce P'ei Chü, Gök-Türk Shih-pi Kagan'ın boylarının gittikçe kuvvetlenmesi sebebiyle onun gücünü bölmek için bir plan sundu. Onun kardeşi Ch'i-chi Şad'ı imparatorluk sülalesinden bir kızla evlendirip "Güney Tarafının Kagani 南面可汗" olarak selamlamak istiyordu. Ch'i-chi kabul etmeye cesaret edemedi. Shih-pi bunu duydu ve çok kızdı. Gök-Türklerin vassalı Shih-shu-hu-hsi 史蜀胡悉 gayet stratejik planlar yapıyordu. Shih-pi tarafından yüksek vazifeye getirilmiş, beğenilen bir kişi olmuştu. Chü karşılıklı pazar kurup, ticaret yapma vaadiyle kandırıp klavuzluk ederek Ma-i'nin dışına getirdi. Sonra onu öldürdü. Shih-pi'ye elçi göndererek dedi ki: "Shih-shu-hu-hsi, kagana isyan edip, Çin'e gelerek bizimle müttefik oldu. Biz de onu idam ettik. Shih-pi, onun durumunu biliyordu. Bu nedenle Çin sarayına gelmedi. Shih-pi bir kaç yüz bin süvariyle aniden gelip, imparatorun teftiş konvoyuna saldıracaktı. i Ch'eng prenses önce elçi gönderip, bu durumdan imparatoru haberdar etti.

imparator hızla Yen-men 雁門 kalesine girdi.

Ch'i Wang-hsien 齊王暕 i takviye ordusuyla Kuo-hsien'i

s.5698

korumaya aldı.

Gök-Türkler Yen-men'ı kuşattılar, her tarafı herkesi büyük bir korku kapladı. Korkuya kapılan halk evlerine çekilip kendilerini korumaya çalıştılar. Kalenin içinde yüz elli elli asker ve halk vardı. Yiyecek stokları ancak 20 gün dayanabilirdi. Yen-men'da 41 kale vardı. Gök-Türkler bunların 39 tanesini ele geçirmişlerdi. Sadece Yen-men ile Kuo 山亭 düşmediler. Gök-Türkler acele Yen-men'e saldırıp ok ve mızraklarını imparatorun bulunduğu yere attılar. İmparator çok korktu. Chao Wang olan Kao 杲 'ya sarıldı ve gözlerinden yaşlar gelmeye başladı. İki gözü de şişti.

Sol muhafızları büyük generali Yü Wen-shu 宇文述 imparatora bir kaç bin süvariyle kuşatmayı yarıp çıkmayı tavsiye etti. Sözü alan Su Wei dedi ki: "Kaleyi savunmak için yeterince kuvvetimiz var. Hafif süvarilerden ve onların reisi, majestelerinin emrinde bir çok (on bin) reis var. Neden kolayca hareket etmeyelim."

Ming-pu-shang-shu 民部尚書 olan Fan Tsu-kai 樊子蓋 dedi ki: "İmparatorun arabası sınırlarda acı bir tehlike içinde, bir hanedan yardımsız kalmışsa üzülmenin ne faydası var? Eğer kalenin kuvveti onların hücumlarına dayanamayacaksa ülkenin her tarafındaki askerleri yardıma çağıralım, imparator askerlere kendisi yaklaşmalı, bir daha Liao 遼 'ya saldırılmayacağını izah etmeli, bu şekilde fevkalade muvaffakiyete ulaşılır. Herkes kuvvetini kaldırmalı, o zaman nasıl üzüntü başarıya dönüşmez?

Nei-shih-shih-lang olan Hsiao Yü dedi ki: "Gök-Türklerin

geleneğinde hatun ordunun stratejilerini bilir; ayrıca i-Ch'eng prenses imparatorun dışardaki kızıdır. Büyük ülkenin yardımına koşması gerek, Eğer elçi gönderilip ona bildirdiğinde faydalı olmazsa normal olarak ne zararı olur? Bunun yanında korkarım majesteleri Gök-Türklerin tecavüzünden çekiniyor. Kao-li'lerin affolunduğu bildirilip, Gök-Türklere saldırtılırlarsa halkının kalbinin hepsi huzurlu olur, insanlar kendileri savaşır. Yü, imparatoriçenin erkek kardeşi idi.

Yü Shih-chi 虞世基 de imparatora yeniden Liao-tung'a çok sayıda hediye göndermesini erteletmesini tavsiye etti. imparator kabul etti.

imparator yanındaki teftiş generallerine dedi ki:"Büyük bir gayret ile Gök-Türk saldırılırsa, eğer savunma olsa, her şey yoluna girer, yüksek derecede üzüntü olmaz. Sizin başarınızı kılıc kalem kullanarak yıkılmasına müsaade etmek gerekir." Sonra şöyle emretti:"Kalenin muhafazasında başarı için idari unvanı olmayanları 6 kısma ayırıp 100 top ipek sunulsun, idari unvanı olanlara daha da artırılsın."

Memurlar sevindiler, yola fırladılar neticede hepsi hoşlanmıştı. Gece savaş planları yapılsa da halkın çoğu müdafaa ederken yaralandı, öldü. a. 569

Bir fermanla Çin ülkesinin her tarafında asker olmaları da göreve çağrıldı. Muhafızlar zor olan yere gelmek için yarış ettiler.

Li Yüan 李淵 'in oğlu Shih Min 世民 16 yaşında idi. Sınır

Muhfaza generali Yün Ting-hsing 雲定興 'i kendisine bağıladı. Ting-hsing'e çok sayıda davul, sancak kötü, şüpheli askerlere sunarak dedi ki:" Shih-pi askerlerini kaldırıp göğün oğlunu kuşatmaya cesaret etti. Gücümüz oraya yardıma gitmeye hemen müsait değil. Kolayca bir plan yapıp sancaklarımızla bir kaç on li durmadan gitsek, gece diyelim ki; kendi aramızda davul çalsak, Gök-Türkler büyük ihtimalle çok askerin geldiğini söyleyecekler ve kaçıp gitmenin yollarını arayacaklardır. Eğer aksi olursa biz yapa yalnız kalacağız. Bütün askerleri gelir ve savaşırsak, büyük ihtimalle dayanamayız." Ting-hsing kabul etti.

imparator, t-ch'eng prensese imdat dileyen gizli elçiye gönderdi. Prenses, Shih-pi'ye elçi gönderip dedi ki:" Kuzey sınırlarda problem var." Tung-tu ve bütün bölgelerden yardım askerleri Hsin-k'ou 忻口 'ya ulaştı.

9.ayda Shih-pi kuşatmayı çözdü ve gitti.

imparatorun memurları keşfe çıktı. Dağlar ve vadilerin hepsi boştu. Yabancıların atı(hu-ma 胡馬)yoktu. Ayrıca 2 bin süvari takibe gönderildi. Gök-Türklerden arta kalan yaşlı ve zayıf 2 bin insan ele geçirip geri döndüler.

183

s.5706

Hua Chi, Chih-chi Gök-Türklerle karşılıklı pazar kurdular, Suei imparatoru çok kızdı.

183

s.5717

Gök-Türkler defalarca kuzey sınırlara saldırdılar. imparatorun emriyle T'ai-yüan-tao 太原道 'nun askerlerine kumanda eden Li Yüan ile Ma-i sulh yargıcı Wang Jen-kung onlarla çarpıştı.

Gök-Türkler kuvvetlendiği zaman iki ordunun sayısı 5 bini bulmuyordu. Yüan mükemmel ok atan ve ata binen 2 bin kişi seçti Memurlar onları Gök-Türkler gibi besleyip, onlar gibi oturup kalkmayı öğrettiler. Bazen Gök-Türklerle karşılaştıklarında ufak çarpışmalara oldu. Kazanılınca Gök-Türkler korktu.

183

s.5718

617 yılı

2.ay Jen-wu'da Shuo-fang Yin-ch'ang-lang generali generali, Liang Shih-tou 梁師都, Yardımcı vali T'ang Shih-tsung'ı öldü. Eyaleti ele geçirip, kendisini Büyük Başbakan) ilan etti. Gök-Türklerle müttefik oldu.

s.5723

617 yılı

3.ay Wu-chou ve Gök-Türkler askerlerini birleştirip, Chih-pien'e saldırdılar, onu öldürdüler. Hsiao-i kaçarak Yen-men'a sığındı.

3.ayda Lu-kung-chün 樓煩郡'a saldırdı.Fen-yang kuan 'a girip ele geçirdi. Yakaladığı saray kadınlarını Gök-Türk Shih-pi Kagan'a hediye olarak gönderdi. Shih-pi de karşılık olarak at verdi.Gittikçe gücü artan Wu Chou, Ting-hsiang'a hücum etti. Gök-Türkler,onu Ting-yang 定楊 bölgesi kaganı ilan ettiler. Kurt başlı sancak gönderdiler.

183

s.5724

Shih-pi ona kurt başlı sancak göndererek, ona Ta-tu-pi-chia (Tardu Bilge)unvanını verdi. Shih-tou, Gök-Türklerden kuvvet alarak Ho-nan'daki topraklara da oturdu. Yen-ch'uan-chün 鹽川郡 saldırıp tahrib etti.

Kuo Tse-ho'nın iki binden fazla süvarisi vardı. Güneyde Liang Shih-tou ile müttefik olup, kuzeye Gök-Türklere bağlandı. Her ikisi de oğullarını gönderip kendilerinin kesin olarak itaat ettiklerini gösterdiler.

Shih-pi, Liang Shih-tou'yu Chie-shih 解事 göğün oğlu, Liou Wu-chou'yu da Ting-yang göğün oğlu tayin etti. Tsu-ho 子和 P'ing-yang göğün oğlu tayin etti. Tsu-ho kabul etmeye cesaret edemedi. Wo-li Şad'lık tevcih edilmek suretiyle unvanı değiştirildi.

183

s.5730

617 yılı

Gök-Türkler, Ma-i'ye saldıracaktı. Yüan, Kao Chün-ya 高君雅 yı göndererek, Ma-i sulh yargı-cı (muhafızı) olan Wang Jen-kung ile beraber karşı koymalarını istedi. Chün-ya ile Jen-kung savaştılar ise de başarı sağlayamadılar.

183

s.5734

617 yılı

Gök-Türkler bir kaç on bin süvari ile Chin-yang'ı işgal ettiler. Hafif süvarilerle kuzey dış kapısından girip, doğu kapısından çıktılar. Yüan, P'ei Chi 裴寂 ve diğerlerine duran askerleri hazırlamasını emretti. Ayrıca kalenin bütün kapılarını açtırdı. Gök-Türkler gözetleyemediklerinden içeri girmeye cesaret edemediler. Ahalinin Wei, Chün-ya'yı gerçekte ihbar etmesi üzerine neticede Yüan, Wei ve Chün-ya'nın açıkça halkın gözü önünde başlarını kestirdi. Yüan, Pu generali Wang K'ang-ta 王康達'yı binden fazla askerle savaşmaya çıkardı.

Çarpışmada hepsi öldü. Kalenin içini korku kapladı. Yüan gece orduyu kalenin dışına çıkardı.Sabaha kadar yüksek sesle davul çaldırdı.Sancağı yükseğe astırdı. Onun tarafından yardım ordusu geliyormuş gibi. Gök-Türkler şüphelendiler. Kalenin dışında iki gün kalıp yağma yaparak geri gittiler.

184

s.5737

617 yılı 6.ay

Liou Wen-ching, Li Yüan'a Gök-Türklerle birleşmesini onlardan at ve silahşör olarak, askeri gücünü artırmayı tavsiye etti. Yüan kabul etti. Kendisi eliyle bir çok hediyeler hazırlayıp Shih-pi Kagan'a gönderdi ve dedi ki:"Büyük bir ihtilal ordusu harekete geçirmek istiyorum. Uzaktan gelip tahttan indirilmeye yardım ederseniz tekrar Gök-Türkler ile müttefik olmak istiyoruz. K'ai-huang saltanat zamanında olduğu gibi.Eğer bize güneyde eşlik ederseniz.Ahaliye saldırmanızı ve sert davranmanızı istemiyorum.Eğer ittifak yaparsak bir sürü altın ve mücevher önünüze serilecek bunlardan istediklerinizi seçeceksiniz."

Shih-pi haberi aldıktan sonra büyük vezirine dedi ki:"Suei reisi insanları tarafından tahttan indirildi. Biz hepsini biliyoruz.Eğer gelmelerine izin verirsek T'ang dükü yaralanır ve şüphesiz bize saldırır. Aksi halde T'ang dükünün kendisi göğün oğlu olursa, gücümüzü sakınmayıp asker ve at ile yardım etmeliyiz."

Hemen bu fikrinden dolayı tekrar mektup gönderildi. Elçi yedi günde gitti ve döndü. Generaller yardım haberine sevindiler ve Gök-Türklerin teklifinin kabul edilmesini rica ettiler. Yüan,

olur demedi. P'ei Chi ve Liou Wen-ching beraber ona dediler ki:"Şimdi her ne kadar gönüllü askerler toplandı ise de Jung'ların atları zayıf ve boş, Hu'ların askerlerine ihtiyaç yoksa da atları kaçırılmamalı eğer tekrar araştırılırsa korkarım pişman olunur."

Yüan dedi ki:"Bütün hükümdarlar onların tecrübelerinden de faydalanmalıdır."

Chi ve diğerleri göğün oğlunun T'ai-shang-huang(imparatorun babası) olarak selamlanmasını, Tai Wang 代王 'ın imparator olup Suei'in evine yerleşmesini Suei odasının sancaklarının değiştirilip karışık renk koyu kırmızı ve beyaz olmasını, durumun Gök-Türklere bildirilmesini tavsiye ettiler

Yüan, " bu düşünülebilir" dedi. Sonra "kulaklarımızı yağmalarına kapayalım, sonra sıkıştırıp icabına bakarız. Başka çaremiz yok" diye devam etti. Sonra müsaade etti. Gök-Türklere elçi gönderip, durumu rapor etti.

617 yılı 6. ay

Gök-Türkler Chu-kuo unvanlı K'ang-ch'iao-li ve yanındakileri bin baş at ile Li Yüan'le karşılıklı pazar için gönderdi. Askerlerin Yüan'e katılıp, Kuan 'a girmelerine müsaade etti. isteyenler takib etmesi için Ting-you zamanında Yüan, K'ang-ch'iao-li'yi ve yanındakilerle karşılaştı. Kaganın mektubunu aldı. Hepsine fevkalade selamlama töreni yapıldı. K'ang-Ch'iao-li çok fazla hürmet edilip yüceltildi. Atlarının mükemmel olanlarını seçti. Gök-Türklerin yarısını pazar yerinde bıraktı. Çinli

gönüllü askerler, onların arta kalanlarıyla sahte para vermek suretiyle alış veriş yapmak için ricada bulundular. Yüan dedi ki:" Gök-Türkler bize güzel atlar verdiler, ayrıca aç gözlüler,onlar gelirse durduramayız,korkarım siz ticaret yapamazsınız. Ben az olarak fakir olduğumuzu göstereyim, ayrıca acil olmadığını sansınlar. Sonra siz borç olarak alırsınız fazla alamaya hakkınız yok."

K'ang-ch'iao-li kuzeye döndü.Yüan, Liou Wen-ching'e elçi olarak Gök-Türklerle gidip, askeri yardım için ricada bulunmasını emretti. Özel olarak Wen-ching'e dedi ki:" Hu'ların süvarileri Çin'e girdiğinde ahali onlara haksızlık yapıyor. Benim onları alarak niyetim, Liou Wu-chou ile beraber sınırlara tecavüz etmelerinden endişe ediyorum. Ayrıca Hu'lar atlarını otlatırken hububat tarlalarına zarar vermiyorlar, her nasılsa bazı yerliler onlardan etkileniyor. Bir kaç yüz kişinin dışında faydası yok."

s.5741

7.ayda Batı Gök-Türk A-shih-na Ta-nai ayrıca kendi halkına liderlik ederek, (ihtilal ordusunu) takip etti.

184

s.5742

7.ay

Liou Wen-ching, Gök-Türk ülkesine vardı. Shih-pi Kagan'la görüştü. Asker istedi. Ayrıca onunla ittifak yaptı, dedi ki:" Eğer Ch'ang-an'a gireseniz. Ahali topraklarıyla T'ang düküne bağlanacak(girecek) Gök-Türklerle, altın, yeşim taşı ve çok güzel ipekler sunulacak."

Shih-pi çok sevindi zamanında kendi büyük veziri Chih-shih 級失

'i Yüan'in ordusuna gönderdi ve yukarı bölgeleri,yolları koruyacağını bildirdi...

184

s.5746

Batı Gök-Türk, Chüe-tu Şad, Huei-ning-ch'uan'ı işgal etti. Kendisini Chüe Kagan ilan ederek, Kuei 'e ittifak teklifinde bulundu.

184

s.5749

B.ay. Yüan,Lung-men 龍門'a vardı. Liou Wen-ching, K'ang-ch'iao-li, Gök-Türklerden 500 asker, 2 bin baş at ile oraya geldi. Yüan gelen yardıma sevinerek Wen-ching'e dedi ki" Ben batıya nehre kadar ilerliyorum. Gök-Türkler gelmeye başladı. Asker az, at çok bütün prenslere başarmalarını emrediyorum.⁹³

93- Bu tarihten sonrası(618-630) Chang Jen-t'ang tarafından tercüme edilmiştir,bkz.,s.1-72.

SONUÇ

542 kışında Sarı nehri geçerek, Çin'de yağmalar yaptıkları sırada tarihte zuhur eden Gök-Türklerin, 542-630 yılları arasını incelediğimiz araştırmamız iki kısımdan meydana geldi. Birinci kısımda bütün vesikaları değerlendirerek, Gök-Türklerin bir monografisini yapmaya çalıştık. ikinci kısımda ise bu zamana kadar tercümesi yapılmayan Gök-Türklerle ilgili metinlerin tercümesini verdik.

Menşeyleri efsanelerle karşık olan Gök-Türklerin bu dönemini aydınlatmak oldukça zordur. Bütün değişik rivayet, efsane ve görüşlerin ortak noktası Altay dağlarının güney etekleridir. Burada demircilikle iştigal ediyorlardı ve Juan-juan devletine vassal olarak bağlı idiler. Vassallıklarının federatif bir şekilde olduğunu taşıdıkları şad ve yabgu unvanlarından anlamak mümkündür. Hemen bütün metinlerin müştereken ittifak ettikleri bir başka husus, Hun'ların bir kolu olmaları ve onların kuzey bölgelerinde oturmalarıdır.

Bulundukları mevkide gittikçe kuvvetlenen Gök-Türklerin reisi Bumın, Çin Seddi'nin kuzeyindeki pazarlarda ipek ticaretine başladı. Daha sonra 545 yılında Çin ile ilk resmî münasebet kuruldu. Bunu memnuniyetle karşılayan Bumın, daha sonra Töles isyanını bastırdı. Neticede en azı elli bin kişilik bir kuvvet ona katılmıştı. Gücünün artmasına güvenerek, bağlı olduğu Juan-juan hükümdarının kızıyla evlenmek suretiyle siyasî platformda bir adım daha atmak istedi. Ancak, Juan-juan reisi A-na-kuei, bunu hakaretamiz bir şekilde reddetti. Bunun üzerine kuzey Çin'deki Batı Wei hanedanıyla evlilik yoluyla ittifak kuran

Bumin, ani bir hücumla Juan-juan'ları mağlup etti ve ortadan kaldırdı. Arkasından kendini il Kagan ilan etti. Bu şekilde Gök-Türk devleti resmen kurulmuş oluyordu. Devletin istiklalini kazanmasından sonra fazla yaşamayan Bumin, aynı yıl öldü(552). Yerine oğlu Kara geçti. Yeni kagan da Juan-juan'ları imha etmek politikası güttü. Ancak, bir yıl içinde ölünce vasiyeti uyarınca kardeşi Mukan, kagan oldu. her yönüyle birinci Gök-Türk devletinin en meşhur hükümdarı olan Mukan'ı, Çin kaynakları, "yüzü kızıl, geniş, gözleri cam gibi donuk" gibi ifadelerle tarif etmektedirler. Mukan, Gök-Türk devletine yirmi yıl tam anlamıyla muhteşem bir devir yaşattı. Önce Juan-juan'ların en son kalıntılarını ortadan kaldırdı. Doğuda Moğol Ch'i-tan'ları, kuzeyde Kırgız'ları itaati altına aldı. Güneyde T'u-yü-hun'ları, güney doğuda Akhun'ları(Eftalit) yendi. Aynı sıralarda kuzey Çin'de hüküm süren Chou ve Ch'i devletlerini baskı altına aldı.

Evlilik yoluyla ittifak kurma bahanesini çok iyi kullanıp, Chou ve Ch'i devletlerinin hazinelerinin kendi ülkesine akmasını sağladı. Bundan başka Chou'larla müttefik olup, Ch'i başkentini kuşattı. 569 yılından bin kadar Gök-Türk, Chou başkenti Ch'ang-an'da kalmaya başladı. Bunlara Çinliler iyi muamele göstermek zorunda kalmışlardı. Yıllık yüz bin top ipek vergi olarak, Gök-Türk ülkesine gönderiliyordu. Mukan Kagan zamanında, devletin sınırları, doğuda Liao körfezinden, batıda Hazar denizine kadar uzanıyordu(on bin li). Güneyde Gobi çölünün güneyinden kuzeyin ıssız yerlerine kadar, bütün bölgeler ona ait idi. Çin kaynakları hiç bir hükümdar için kullanmadıkları" Çin Seddi'nin dışındaki

bütün yerler ona ait idi" kaydını ifade ederler. Mukan'ın kaganlığı 572 yılında ölümüyle son buldu. Ölmeden önce yerine ağabeyi gibi kardeşi Taspar'ı tahta vasiyet etti. Çin kaynaklarının T'a-po, Soğdça yazılı Bugut kitabesinin Taspar olarak bildirdiği bu kagan, ağabeyinin bıraktığı rakipsiz devleti, her yönden ileri götürmeye çalıştı. Güneyindeki her iki Çin devletine karşı hükmedercesine bir siyaset takip ediyordu. Ancak o, Mukan'ın aksine Ch'i'lerle müttefik olmuştu. Bu arada çok fazla genişlemiş olan Gök-Türk devletinde yeni bir idarî taksimat yaptı. Kara Kagan'ın oğlu She-t'u'yu Er-fu Kagan olarak doğu tarafına, yine kardeşi Ju-tan'ın oğlunu Börü unvanıyla batı tarafına küçük kagan tayin etti. Böylece kendisini de kaganlar kaganı seviyesine yükseltmiş oluyordu. Amcası istemi ise 576 yılına kadar doğu kısmındaki merkeze bağlı olarak, yabgu unvanıyla devletin batı kısmını idare etti. Bütün faaliyetleri doğudaki kaganlık adına idi. Taspar'ın, sahip olduğu bunca kudrete rağmen devlet politikasında büyük hatalar yaptığına müşahade edilmektedir. Başlıca büyük hatası Gök-Türk yaşayışına hiç uymayan Budizm'e meyl etmiş olmasıdır. Yağmalar sırasında ele geçirilen bir Budist rahibin(Huei-lin) etkisinde kalarak, ülkesinde Budist pagodası(tapınak) yaptırttı. Ardından Ch'i'ler tarafından Türkçeye çevrilmiş olan Nirvana ve benzeri Budizm kitaplarından getirtti. Bu dine meyl etmiş olmasına rağmen Taspar'ın Budizme girdiği söylenemez. Sadece hayran olmuştur. Bundan sonra bu konuda hiç bir vesikaya rastlamıyoruz.

576'lı yıllardan sonra Çin'de olaylar hızlı gelişmiş, Ch'i

devleti Chou'lar tarafından yıkılmıştı(577). Arta kalan bazı Ch'i prensleri Gök-Türk ülkesine kaçmış; Taspar bir süre onları desteklemiş ise de başarılı olamayacaklarını anlayınca, bir Chou prensesiyle evlenme karşılığında, bu prensleri onlara teslim etti.

581 yılında hastalanan Taspar, bir süre hasta yattıktan sonra aynı yıl içerisinde öldü. Ölmeden önce Gök-Türk devletini sarsacak bir hata daha yaptı. Ağabeyi Mukan'ın bile annesi Türk olmadığı için tahta vasiyet etmediği oğlu Ta-lo-pien'i veliahd tayin etti. Onun ölümünden sonra devlet adamları tahta Ta-lo-pien'i geçirmek istediklerinde millet bunu kabul etmedi. Daha sonra işbara'nın desteğiyle Taspar'ın oğlu An-lo, kagan oldu. Fakat, An-lo ülke içinde tam kontrolü sağlayamadığı için, devlet adamları, işbara'yı kaganlığa davet ettiler. İşbara'nın cesur, kahraman kişiliğiyle tanınmış olması bunda etkili olmuştu. An-lo, bu duruma razı oldu. Kendi kendine ikinci kagan unvanını alarak Tola nehri etrafında oturmaya başladı. Kagan olamadığı için kuzey bölgelerine çekilen küskün Ta-lo-pien de kendi kendine A-po unvanını almıştı. Devamlı işbara'ya elçi göndererek, kendisinin makamsız kaldığını ileri sürüyor ve onu tedirgin ediyordu.

Bu arada Taspar'a gönderilen Ch'ien-chin prensesin geliş sırasında Gök-Türk ülkesine gelen ve burada kalarak iyi nişancılığından dolayı sevilen Ch'ang Sun-sheng, Gök-Türklerin iç yüzünü tamamen öğrenerek Çin'de yeni kurulan Sui imparatoru hesabına casusluk faaliyetlerinde bulundu. Batı kanadını idare eden istemi, 576 yılında ölünce yerine oğlu Tardu geçmişti. Tardu devletin merkezine bağlılığını pek sürdürmek istemiyordu. Bunu

farkeden Ch'ang Sun-sheng, imparatoruna Tardu'ya kurt başlı sancak göndererek onun bağımsızlığını tanımasını tavsiye etti. imparator, Hami'de bulunan Tardu'ya kurt başlı sancak gönderince o da resmen tanınmış olduğunu kabul ederek bağımsızlığını ilan etti. Bu hadiseden sonra Batı Gök-Türklerinin tarihi müstakil olarak gelişmiştir.

işbara, ülkesindeki bütün huzursuzluklara rağmen Çin'e büyük çapta seferler düzenledi. Ülkesinde kıtlık çıkması da bu akınların önemli sebebi idi. Çin'deki Sui imparatorluğuna karşı bir çok zafer kazanılmış olmasına rağmen Ta-lo-pien, T'an-han ve Ti-chin-ch'a gibi küçük kaganların isyan hareketleri, onu zor durumda bırakmıştı. Neticede Çin'in siyasi üstünlüğünü kabul etmek zorunda kaldı(585). 587 yılında çıktığı bir av seyahati sırasında ateşlenen işbara, bir ay sonra öldü. Yerine kardeşi ve yabgusu Ch'u-lo-hou, Baga Kagan unvanıyla tahta geçti. Bu kaganın ömrü uzun sürmedi. 588 yılında ölünce, işbara'nın oğlu Tou-lan Kagan oldu.

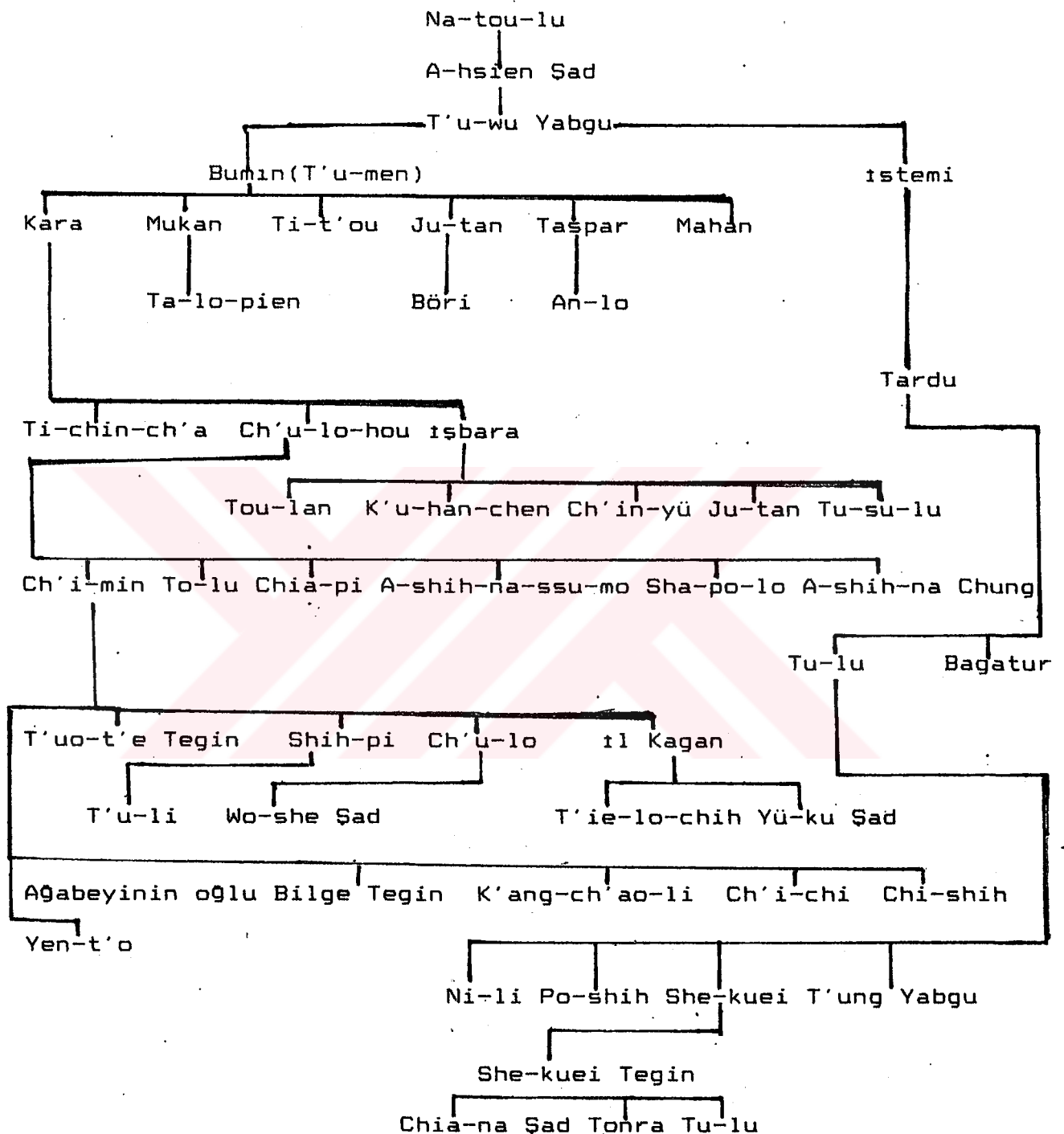
Ch'u-lo-hou'nun oğlu Ch'i-min'in ortaya çıkarak, Çin hesabına casusluk yapıp, ihanet etmesine kadar(599) gayet başarılı kaganlık icra eden Tou-lan, kendisine bağlı boylar tarafından öldürüldü. Onun ölümü üzerine boş kalan Doğu Gök-Türk tahtına, Batı Gök-Türk kaganı Tardu, Pu-chia unvanıyla oturdu. Ancak, iki sonra Töles boylarının isyanı neticesinde kontrolünü kaybetti ve T'u-yü-hun'ların yanına sığındı. Ortaya çıkan taht boşluğunu Çin'de Sui imparatorunun desteğiyle kaganlığını ilan eden Ch'i-min, doldurmaya çalıştı. Gök-Türk ülkesine geri dönen Ch'i-min, 609

yılına kadar Suei imparatoru Yang'a vassal olarak hüküm sürdü. Onun yerine geçen oğlu ona hiç benzemiyordu. Doğu Gök-Türk devletini her bakımdan kuvvetlendirdi. Çin'e vergi göndermeyi kesti. Hatta 615 yılında Çin imparatorunu Yen-men'da kuşatmayı başardı ise de hatunu i-ch'eng'in ihaneti yüzünden neticeye ulaşamadı. Bundan az sonra kurulan T'ang hanedanı(618) döneminde Çin'e seferlerini sürdürdü. Haşmetli çağına ulaştırdığı Doğu Gök-Türk devletini, ölümünden (619)sonra kardeşi aynen devam ettirdi ise de 621 yılında Çin elçileri tarafından zehirlenerek öldürüldü. Onun da yerine kardeşi, İl Kagan(Hsie-li) geçti. Yeni kagan 626 yılına kadar akınlarla devamlı Çin'i baskı altında tuttu. Gök-Türk ordumarı Çin içinde koloniler kurmuştu. Ne var ki; Shih-pi'nin oğlu olup ikinci kaganlık vazifesini ifa eden T'u-li'nin Çinlilerle anlaşıp ihanet etmesine kızarak, 626 yılında Wei nehri kenarında barış anlaşması imzaladı. Devletin içinde hatalı idaresi, önemli mevkilere Gök-Türklerin değil Çinli ve Soğdluların getirilmesi neticesinde kanunların bozulması, diğer Türk boylarını ağır vergilerle ezmesi, kontrolü kaybetmesine yol açtı. 627 yılından itibaren ağır kışların sürmesi kıtlığa sebep olmuştu. Sir Tarduş'lar Ötüken civarını ellerine geçirerek kendi kaganlıklarını kurdular. Bir çok Türk boyu Çin'e bağlandı. Kısa zamanda zayıflayan Doğu Gök-Türk devleti 630 yılında İl Kagan'ın esir olarak, T'ang imparatorluğu merkezine götürülmesiyle son buldu.

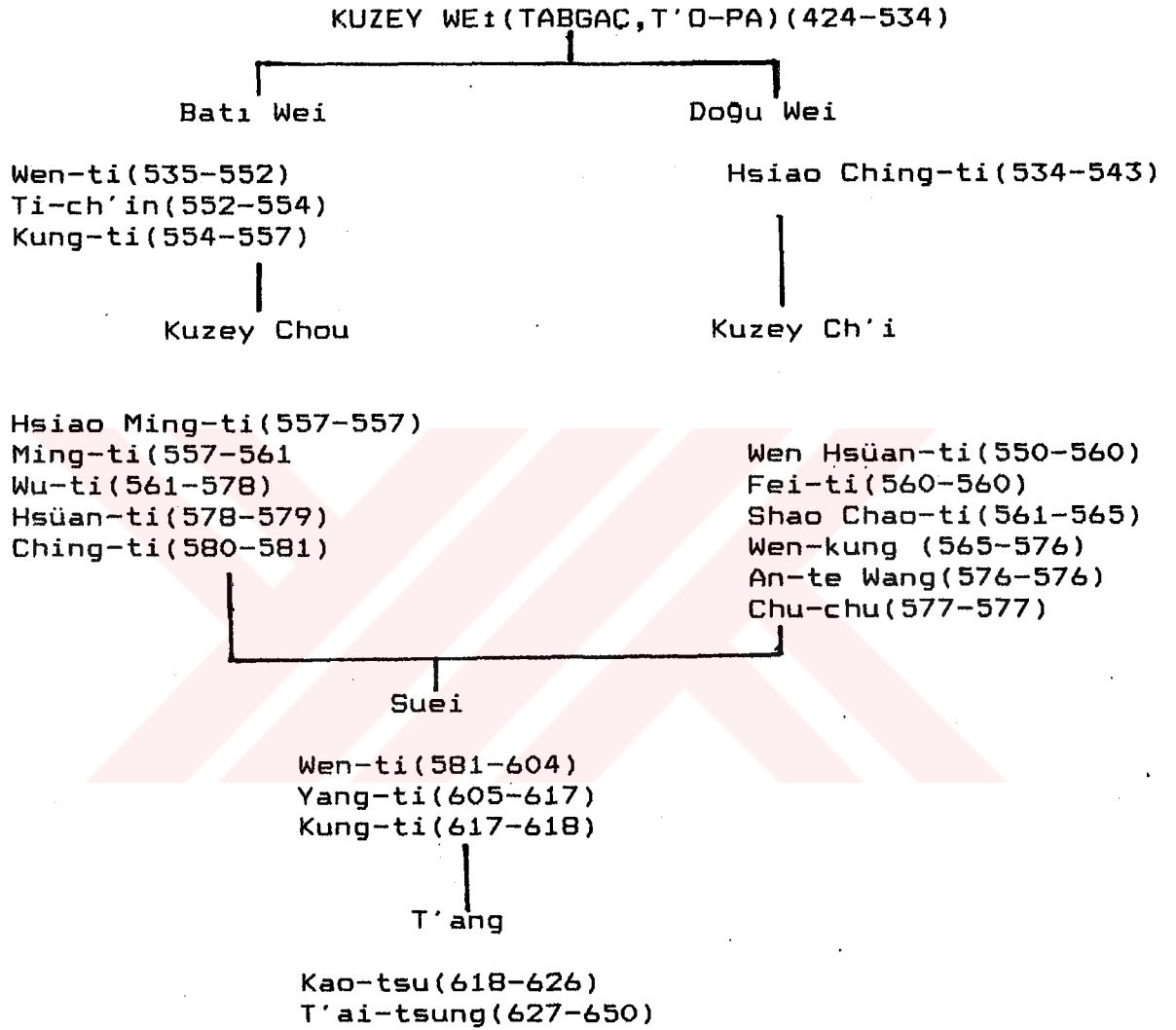
Batı Gök-Türk devleti, Tardu idaresinde Batı Türkistan'ın Soğd'lularla meskun bütün şehir devletçiklerini ele geçirdi.

Kuzey Afganistan ve İran içlerine kadar ilerledi. Sasanî imparatorluğunun taht mücadelelerine karıştı. Tardu, doğuda aynı başarıyı gösteremedi. Çinlilerin hileleri sayesinde askerî gücü çok azaldı. 630 yılında T'u-yü-hun'lara sığınınca torunu Ch'u-lo hakimiyeti ele aldı. Fakat, başarısız idaresi ve Çin entrikası neticesinde annesinin ülkesi Çin'e sığınmak zorunda kaldı(611). 612 yılından itibaren Sui imparatorluğu hesabına Kore isyanlarını bastırdı. Bundan dolayı Çinliler Ho-sa-na Kagan unvanını verdiler. 619 yılında kuvvetli devrini yaşayan Doğu Gök-Türk kaganı Shih-pi, T'ang hanedanına onun teslim edilmesi için baskı yaptı. Bu baskıya dayanamayan T'ang imparatoru Kao-tsu, onu Shih-pi'nin elçisine teslim etti ve elçi onu öldürdü. 611 yılında onun Çin'e sığınmasıyla kaganlığı ele geçiren She-kuei, 619 yılına kadar başarılı bir şekilde hükümdarlığını sürdürdü. Onun ölümüyle yerine kardeşi T'ung Yabgu, Batı Gök-Türk devletine parlak bir dönem yaşattı. İsfahan ve Rey şehirlerine kadar uzanan akınlarda bulunurken, Kuzey Afganistan bölgesini tamamen ele geçirdi. Kafkasya bölgesi dahi ona bağlanmıştı. Onun akınları sayesinde zayıflayan Sasanî imparatorluğu, daha sonra İslâm kuvvetleri tarafından kolayca ortadan kaldırıldı. T'ang imparatorluğu ile dahi münasebet tesis eden T'ung Yabgu, ülke içerisinde aynı başarıyı gösteremedi. Kendisine bağlı diğer Türk boylarının çoğu ayaklandı. Bu arada amcası Bagatur, T'ung Yabgu'yu öldürünce(630), Batı Gök-Türk devleti bir daha durulmadı. Ortaya çıkan hanedandan yeni beyler T'ang imparatorluğu na bağlı birer beylik durumunda idi. Bu yüzden T'ung Yabgu'nun ölümü Batı Gök-Türk devletinin sonu olarak kabul edilmektedir.

GÖK-TÜRKLERİN SOYKÜTÜĞÜ (542-630)

GÖK-TÜRKLER DÖNEMİNDE(542-630) ÇİN İMPARATORLUKLARI
KRONOLOJİSİ

BİBLİYOGRAFYA:

- Aalto,Penti,"Iranian Contacts of the Turks in Pre-islamic Times",Studia Turcica, Budapest,1971.
- Arat,R.Rahmeti, Eski Türk Şiiri, Ankara, 1987.
- Bang, .W., Über die Köktürkische Inschrift auf der Süd Seite des des Kültegin Denkmals, Leipzig,1896.
- " " , " Zu den Köktürkischen Inschriften, TP,VII,1896.
- Bazin,Luis,"Notes sur les Mots Oguz et Türk, Oriens,VI,2, 1953.
- " " , Les Calenderiers Turc Anciens et Mediewaux,Lille,1974.
- Beals, Samuel,The Life of Hsüan Ts'ang, London,1911.
- Bernštam,A., Socialno-ekonomičesky stroy Orchoŋo-Eniseyskich Tyurok, Moskova, 1946.
- Biçurin. N.Yakinef, Sobreniye Svediy o Narodah Obvitavših v Sredney Azii v Drevneye Vremena, Sanktpeterburg 1851.
- Boodberg,P.A., " Three Notes On T'u-chüeh Turks", Semitic And Oriental Studies, XI,1951.
- Chang Jen-t'ang, Doğu Gök-Türkleri,Tai-pei,1968.
- Chavannes, Edouard, Documents Sur les Tou-kioe(Turc)Occidentaux, Paris,1941.
- " " ,Notes Additionnelles Sur les Tou-kioe(Turc) Occidentaux,1903.
- Clauson,G. , " Turk, Mongol, Tungus", Asia Maior,N.S.VIII-1,1960.
- " " , "Turks and Wolves",Studia Orientalia,XXVIII,2, Helsinki,1964.
- " " , An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish ,Oxford,1972.
- " " , The Origine of the Turkish "Runic" Alphabet, Acta Orientalia,XXXII,Leyden,1970.
- Cordier, H.,Histoire De La Chine, Paris, 1922.
- Czegledy,G. , "A Korai Törtenelem Forrasainak Kritikajahoz", Mgy.Tud.Akad. Közlemenyek,XV,1-2,1960.

- " " , Nomad Nepek Vándorlása Napklettöl Napnyugatig,
Budapest,1969.
- " " "On the Numerical Composition of the Ancient
Turkish Tribal Confederations",Acta Orientalia XXV,
Budapest,1972.
- Candarlıoğlu, Gülçin, Ötüken Bölgesindeki Büyük Uygur Kağanlığı
İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi yayınlanmamış
doçentlik tezi, İstanbul, 1972).
- Deguignes, J.,Histoire Generale des Huns, des Turcs, des Mongols
et des Autres Tartares Occidentaux, Paris,1756-58,5.cil
(Türkçe terc. H.Cahit Yalçın,İstanbul,1325h.)
- Dietrich,K., Bizantinische Quellen Zur Laender und Völkerkunde,II,
Leipzig,1912.
- Donuk, Abdulkadir, Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve
Terimler, İstanbul,1988.
- Eberhard,W. , "Çin kaynaklarına Göre Orta ve Garbî Asya
Halkları, Türkiyat Mecmuası,VII,VIII,1942
- ,Çin'in Şimal Komşuları, Ankara,1942.
- ,Çin Tarihi, Ankara,1947.
- Ecsedy, H. , "Old Turkish Titles Chinese Origin, Acta Orientalia,
18, 1965.
- " " , " Trade and War Relations Between the Turks and
China in the Second half of the VIth. Century,
Acta Orientalia, XXI, Budapest,1968.
- " " , Tribe and Tribal Society, Acta Orientalia, XXV,
1972.
- Ergin, Muharrem, Orhun Abideleri, İstanbul,1970.
- Esin,Emel,"Gök-Türklerin Ecdadından Tsü-k'ü Meng-hsün(m.367-433)

- Devrinde Sanat", Türk Kültürü, Sayı 100, IX.yıl.
- " " , Antecedents and Development of Budist and Manichean Art in Eastern Turkestan and Kansu, Istanbul, 1967.
- Fan Kuo-chien, Pei Wei Yü Juan-juan Kuan-hsi Yen-chio, Taipei, 1988.
- Franke, Otto, " Das Datum der Chinesischen Tempelinschriften von Turfan", TP, 1909.
- Geschichte des Chinesischen Reiches, Berlin, I, 1930, II, 1936.
- Gabain, A.M., "Köktürklerin Tarihine Kısa Bir Bakış", DTCF, II/5, 1944, s.685-695; VIII/3, 1950, s.373-379.
- Giraud, R., L'Empire de Turc Celestes, Paris, 1960.
- Grignaschi, Mario, "Sabirler, Hazarlar ve Göktürkler", Türk Tarih Kongresi Zabıtları, C.I, (Ankara, 25-29 Eylül, 1971), Ankara, 1972.
- Grousset, R., L'Empire de Steppes, Paris, 1931 (Türkçe terc. R.Uzmen, Istanbul, 1981).
- Hamilton, J., "Toquz-oguz et On-uygur", JA, 1964.
- Hannestad, K., "Les relations de Byzance avec la Transcaucasie et L'Aise Central aux 5.e et 6.e Siecles, Byzantion, XXIII, 1957.
- Harmatta, J., "Byzantino-Turcica", Acta Antiqua, X, 1962.
- " " "irano-Turcica", Acta Orientalia, 1972.
- Hayashi, T., "Development of A Nomadic Empire", Bulletin Ancient and Orient Museum, XI, 1990.
- Haussig, H.W., "Theophlaktos Excurs über Die Skytischen Völker", Byzantion, XIII, 1954.
- Hirth, F., "Nachworte Zur inschrift Des Tonyukuk, ATıM,

- inan,A., "Altay Dağlarında Eski Türk Mezarları", Makaleler ve incelemeler, Ankara,1987,
- izgi, Özkan," XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çinle Yaptığı Ticarî Münasebetler",TED,IX,1978,s.98-99.
- Julien,Stanislas, Memoires Sur les Contrées Occidentales Par Hiouen-Tsang ,Paris,1857-1858.
- " " , Documents Historique Sur les Tou-kioe Extraits du Pien-i-tien, et Traduit du Chinois par, JA, 1864.
- " " , Documents Sur les Tou-kioe,Paris, 1877.
- Kafesoğlu, İ., "Tarihte Türk Adı", R.R.Arat için, Ankara, 1966.
- " " ,Türk Millî Kültürü, İstanbul, 1987.
- " " , "Eski Türklerde Devlet Meclisi (Toy)", I. Millî Türkoloji Kongresi, İstanbul(1980 basılış tarihi)
- Kiselev,Drevnejaja İstoriya Sibiri, 1951.
- Klyastorny, S.G., " Sur les Colonies Sogdiennes de la Haute-Asie", Uajhb XXXII,1-2,1961.
- " " -Livsic,"The Sogdian inscription of Bugut Revised", Acta Orientalia,XXVI,1, Budapest,1972.
- Kurat, A.N., "Göktürk Kağanlığı", DTCF,X,1-2,1952.
- Laszlo, F., " Dokuzoğuzlar ve Göktürkler", Ankara,1950.
- Liang Shih-ch'iou, Chinese- English Dictionary,Tai-pei, 1986.
- Ligeti,L. ,Bilinmeyen iç Asya(Terc.Sadrettin Karatay) Ankara, 1986.
- Lin En-hsien, T'u-chüe Yen-chio, Taipei, 1987.
- Liu Mao-tsai, Die Chinesischen Nachrichten Zur Geschichte der Ost-Türken(T'u-küe), 2 cild, Wiesbaden,1958.
- Liu i-t'ang,"A Study On the Genealogy of Türk Qaghan", Pien-cheng 7,1976.

- " " , "Chou Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.
- " " , "Suei Shu T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.
- " " , "Hsin T'ang Shu T'u-chüe K'ao-chu", Pien-cheng, 12, 1981.
- " " , "Suei Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 14, 1983.
- " " , "Hsin T'ang Shu Hsi T'u-chüe Chüan K'ao-chu", Pien-cheng, 14, 1983.
- Macartney, C.A., "On the Greek Sources for the History Turks in the Sixth Century", BSOAS, XI, 2, 1944.
- McGovern, W.M., The Early Empires of Central Asia, North Carolina, 1939.
- Moravcsik, Gy., Byzantino -Turcica
- Mori, Masao, " Ch'i-min Hakan'ın Bir Çin imparatoruna Gönderdiği Mektubun Uslubu Hakkında", R. Rahmeti Arat için, Ankara, 1966.
- " " , " On the Chi-li-fa (Elteber) and Chi-chin of T'iele Tribes", Acta Asiatica, 9, 1966.
- Müller, F.W.K., Uigurica, II, APAW, 1911.
- Nemeth, Gy., " Der Volksname Türk", KCsA, II, 4, 1927.
- Orkun, H. Namık, Eski Türk Yazıtları, Ankara, 1987.
- Ögel, Bahaeddin, "Göktürk Yazıtlarının Apurımları ve Fu-lin Problemi", Belleten, 33, 1945.
- " " , "Çin Kaynaklarına Göre Wu-sun'lar ve Siyasî Sınırları Hakkında Bazı Problemler, DTCF, VI, 4, 1948
- " " , "İlk Töles Boyları", Belleten, 48, 1947.
- " " , "Doğu Gök-Türkleri Hakkında Vesikalar ve Notlar",

Belleten,81, 1957.

- " " , Türk Kùltür Tarihi, Ankara,1962.
- " " ,Über die Alttürkischen Schad(Sü-baschi)-Würde,
CAJ,III,1,1963.
- " " , Türk Mitolojisi, Ankara,1987.
- " " , Büyük Hun imparatorluğu Tarihi , Ankara,1981.
- Özerdim,M., "Çin Kaynaklarına Göre Çin Türkistan'ının Şehirleri",
DTCF,XII,1-2, 1952.
- Parker, E.H. , "The Origin of the Turks" The English Historical
Review 11,1896,s.431-435.
- " " , A Thousand Years of the Tartars, London,1924.
- Pelliot,P. , "kao-tch'ang, Qoco, Houo-tchou et Kara-Khoja",JA,
1912
- " " , " L'Origine de Tou-kiue, Nom Chinois des Turc",
TP,XVI, 1915.
- Pulleyblank,E.G., " A Sogdian Colony in inner Mongolia",TP,XXXX,
1951.
- " " , "Chinese Names for Turks",JAOS,LXXV,1965.
- Rasony, Laszlo, Dünya Tarihde Türklük, Ankara, 1987.
- Rotours, Des R., "Les Grand Fonctionnaires des Provinces en Chine
Sous la Dynastie des T'ang", TP,XXV,1928.
- Salman, Hüseyin, "VII. ve X. Asırlar Arasında Önemli Türk
Boylarından Karluklar ve Karluk Devleti", Türk
Dünyası Araştırmaları,15,Aralık,1981.
- Samolin, W. , East Türkistan to the 12th. Century, The
Hague,1964.
- " " , "Hsiung-nu,Hun, Turk,CAJ,III,2,1956.

- Sechin Jagchid, "Trade, Peace and War Between the Nomadic Altaic and the Agricultural Chinese", Pien-cheng, 1, 1970.
- " " , "Objectives of Warfare in inner Asia", Pien-cheng, 4, 1973.
- " " "A Study on the T'o-pa and Jou-jan Relationship from the Point of View of North Asian History", Pien-cheng, 7, 1976.
- Sinor, Denis, " Historical Role of the Turc Empire", Cahiers d'Histoire Mondiale, 1, 1953.
- Soper, A.C., " Northern Liang and Northern Wei in Kansu", Artibus Asiae, XXI/2 (Assona, 1958).
- Seşen, Ramazan, "Eski Araplara Göre Türkler", Türkiyat Mecmuası, XV, 1968.
- T'ang Ch'i, "A Preliminary interpretation of Terms From Toba (Tabgaç) language Recorded in the Nan Ch'i Shu, Pien-cheng, 4 , 1973.
- T'ang Ch'i, "Wei Irmağı Barış Anlaşmasına Dair Araştırmalar", Tarih Dergisi, 33, 1980/1981.
- Tekin, Talat, Orhon Yazıtları, Ankara, 1988.
- Thomsen, V., "Inscriptions de l'Orkhon Decifree" MSFOu, V, 1896.
- " " , "Turcia Etudes Concernant L'interpretation des inscription Turque de la Mongolie et de la Siberie, MSFOu, XXXVII, Helsingfors 1916.
- Togan, Nazmiye, " Hüan-ch'ang'a göre Peygamber Çağında Orta Asya" İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, IV, 1-2, 1964.
- Togan, Z.V., Umumî Türk Tarihine Giriş, İstanbul, 1970.
- Turan, Osman, 12 Hayvanlı Türk Takvimi, İstanbul, 1941.

[illegible]

6-2-0-

[illegible]

